

2.

KERESZTÉNY MAGVETŐ

KIADJA AZ ERDÉLYI UNITÁRIUS EGYHÁZ • ALAPÍTÁSI ÉVE 1861 • 116. ÉVFOLYAM

2010.

KERESZTÉNY MAGVETŐ

ALAPÍTÁSI ÉVE 1861
KIADJA AZ ERDÉLYI UNITÁRIUS EGYHÁZ
MEGJELENIK NEGYEDÉVENKÉNT
116. évfolyam • 2010 • 2. szám • Kolozsvár

A kiadvány megjelenését a
Communitas Alapítvány támogatta

A Keresztény Magvető 2010-től a bukaresti Oktatási és
Kutatási Minisztérium Országos Akkreditációs Tanácsa (CNCSIS)
által tudományosnak minősített és C kategóriába sorolt folyóirat.

Főszerkesztő: dr. Kovács Sándor
Felelős szerkesztő: dr. Szabó Árpád
Szerkesztő: Jakabffy Tamás
Olvasószerkesztő/korrektor: Kürti Miklós
Műszaki szerkesztő: Ruzsa István

A szerkesztőbizottság tagjai: dr. Balázs Mihály, dr. Brandt Julianne, dr. Czire Szabolcs,
dr. Horn Ildikó, Koppándi Botond, Molnár B. Lehel, dr. Rezi Elek

Szerkesztőség címe: 400105 Kolozsvár, 1989 December 21 út, 9 sz.
Tel: +40 264 593236, +40 364 405558; fax: +40 264 595927; e-mail: keresztenymagveto@unitarius.com
Postacím: 400105 Cluj-Napoca, b-dul 21 Decembrie 1989 nr. 9.

Készült a kolozsvári GLORIA nyomdában.

ISSN 1222-8370.

TARTALOM

TANULMÁNYOK

ELŐADÁSOK, TANULMÁNYOK ORBÁN BALÁZSRÓL

Halmos Károly
Orbán Balázs történelemszemlélete..... 119

Kovács Sándor
Orbán Balázs és az Unitárius Egyház 124

Sárai Szabó Katalin
Orbán Balázs és a nőemancipáció kérdése..... 145

Szécsényi Mihály
Orbán Balázs emlékbeszédek, megemlékezések tükrében..... 152

* * *

Simon József
A filozófia státusa az erdélyi antitrinitarizmus tradíciójában – 1..... 163

Gaal György
Kolozsvári Dimián Pál (1655–1720) 172

Pál János
Kényszerpályás útkeresés – 2..... 189

SZÓSZÉK – ÚRASZTALA – SZERTARTÁSOK

Szabó László
Húsvét és nagypéntek közötti útravaló (Jn 13,1; Lk 23,47) 216

Lakatos Sándor
Ha kenyértörésre kerül a sor (Lk 24,13–16; 28–31)..... 220

Pap Mária
Felelősség (Mt 26,21–22) 224

Mezei Csaba
Higgadtság, bátorság és bölcsesség (Préd 7,20) 228

KÖNYVSZEMLE

Hantz Lám Irén: *Torockó, Torockószentgyörgy.
Rendhagyó útikalauz.* (Gaal György) 231

Rebecca Ann Parker:
Blessing the World. What Can Save Us Now (Rezi Elek) 236

Stephen Lingwood:
The Unitarian Life. Voices from the Past and Present. (Rezi Elek) 237

Abstracts 239

TANULMÁNYOK

Halmos Károly

Orbán Balázs történelemszemlélete¹

„A Székelyföld leírása az államismereti-statisztikai irodalom hagyományain nevelkedett enciklopédikus mű, erősen érzelmi telítettségű, a magyar romantika elkésett nagy alkotása.” (Magyar Néprajzi Lexikon)

„[...] a teret időbeli képnek, az időt térbeli látványnak fogta fel [...]” (Lászlóffy Aladár)

Sajnálattal állapítjuk meg: a föladatul kitűzött témát már régen elírták előlünk. Idestova húsz éve, hogy Lászlóffy Aladár a kolozsvári *Helikon*ban megjelentette *Orbán Balázs történetfilozófiája* című írását.² Ráadásul vitatni sem nagyon tudnók, és nemcsak azért, mert „kik vagyunk mi ahhoz, hogy vitassuk”, hanem azért sem, mert tézisszerűen megfogható megállapításaival kénytelenek vagyunk egyetérteni. Ráadásul Lászlóffy Aladár csak a kifejezett témaválasztást tekintve mondható elsőnek, hiszen előtte huszonkét esztendővel Kósa László közölt tartalmas áttekintést Orbán Balázs fő művéről.³

Tanulmánya nyomon követi, miként alakult a mű utóélete, miként veszítette el jelentőségét mint történeti munka, és miként nyert jelentőséget mint történeti és néprajzi *forrás*. De már Kósa is úgy fogalmaz: Orbán Balázs művelődéstörténeti helyét Ortutay Gyula huszonöt évvel korábbi, 1943-as tanulmánya jelölte ki.⁴ Mondani sem kell, hogy ennek a tanulmánynak is van előzménye, Kelemen Lajos

¹ Konferencia-előadás, Lengyelfalva, 2010. április 17.

² Lászlóffy Aladár: *Orbán Balázs történetfilozófiája*. *Helikon* Kolozsvár 1:16, 1990. 1, 3.

³ Kósa László: *Orbán Balázs könyvének évfordulójára*. *Valóság* 11:10, 1968. 88–94.

⁴ Ortutay Gyula: *Orbán Balázs*. *Magyar Csillag* 1943. 329–340.

1929-es tanulmánya a történetíró Orbán Balázsról.⁵ S tovább: az első bemutató és értékelő munkák a mű egyes kötetének megjelenésével (1868–1873) párhuzamosan jelentek meg.⁶

Mi tehetünk ezek után? Végiggondoljuk, hol helyezhető el Orbán Balázs a magyar historiográfia történetében. Ehhez a kiindulópontot Kósa László tétele kínálja. Eszerint Orbán Balázs fő műve átlényegült: elbeszélésből forrássá változott. Ha figyelembe vesszük, hogy végső soron a mindenkori jelenkor történésze számára minden korábbi elbeszélés *forrássá* változik, akkor kérdés, mit jelent ezt külön is kiemelni. Mintha Orbán Balázs mentegetése volna ez a formula, hogy bár a történeti elbeszélés mai kritériumainak nem felel meg, de információ, tény, adat akad benne bőven.

A 19. század nagy fejleménye a hivatásos történetírás kialakulása. A *hivatás* itt úgy értendő, hogy a történetírók elkezdi az azt vallani, hogy a történetírásnak nem eszközei, hanem *szerszámai* vannak, racionális módszerei, amelyek mester és tanítvány között átadhatók. Bár a professzionalizálódó történetírás nagy képviselőit a historista irányzat megtestesítőiként szokták emlegetni, e történetészleleti irányultságnál fontosabb az a módszertani irányultság, amelyet Leopold von Ranke *forráspozitívizmus*aként ismerünk. Gustav Droysen pedig körülrajzolta a rankei technika által meghatározott „új tudomány” hatókörét – az emberi életvilágot.

Az újra meghatározott készségeken alapuló tudásforma azonban nemcsak a történészek teljesítményét és hivatástudatát növelte, hanem a terepet is tisztította. Nemcsak a mindenkori jelen, hanem a múlt terepét is. A hagyományos történetmondás sok képviselője került az újonnan körülhatárolt téma és módszer hatására a partvonalon kívülre. A történelem hatóköre leszűkül: a természetet és társadalmat együtt látó természettörténet ugyanúgy avittá lett, mint a források konstruálása vagy a néprajzi leírás és a történetírás keveredése. Tény, hogy ez az „avitt” történetírás talán nem tudta néven nevezni módszereit, s biztosan nem kívánta az emberi életvilágra korlátozni érdeklődési körét, de azt azért nem mondhatnók, hogy örökre elavult vagy naiv lett volna.

A 18. század történészei számára még más volt a történelem. Vico (1668–1744) külön volt a maga *Új tudományával* (1725, 1730). Mások, Hume-tól (1711–1776) Herderig (1744–1803), minden további nélkül egymáshoz kapcsolták a természet és az ember történetét, jóllehet adott esetben kínosan vigyáztak érveik ter-

⁵ Kelemen Lajos: *A történetíró Orbán Balázs*. In: *Ki volt Orbán Balázs?* Székelykeresztúr 1929. 24–28.

⁶ Jakab Elek: *A Székelyföld népismeri és régiségtani ismertetésének történetnyomozati fontossága*. Budapesti Szemle 10., 1868. 296–318.; Balásy Ferenc: *Észrevételek báró Orbán Balázs a „Székelyföld leírása” című munkája első kötetére*. Századok 3., 1969. 466–481.

mészetére. Ha tetszik, a *szabad bizonyítás* hívei voltak. Hume számára a nyelv – de nem a délibábos nyelvészet! – ugyanolyan bizonyítékul szolgálhatott tézisének alátámasztására, mint az antik auktorok, akiknek szimbolikus (megegyezésen alapuló) jeleit a régészeti maradványok indexikus (nyomszerű) jeleivel ütköztette.⁷

Az egyetemes történeti kitekintés tehát azt mondatja velünk, hogy Orbán Balázs a prehistorista hagyománnyal rokonítható – s hangsúlyozzuk: ez nem értékelés, hanem állapotfelmérés. E prehistorista – vagy hogy ne csak viszonylagosítva adjunk neki nevet: *természettörténeti* – tradíció felmutatásával nem valamiféle elmaradottságra kívánunk utalni. Megemlíthetjük, hogy e hagyománynak még a 19. században és a historizmus hazájában, Németországban is volt követője, például a német néprajz atyjának tekintett Wilhelm Heinrich Riehl (1823–1897), aki, miként életrajzi adataiból is látható, a legteljesebb mértékben a kortársa volt Orbán Balásznak (1830–1890). Említésre méltó hasonlóság, hogy fiatal korában Riehl is gyalog járta be hazáját, különbség viszont, hogy tapasztalatait maga alkotta elméletekbe kísérelte meg beilleszteni – ezek közül némelyik hatásos és sikeres, más részük erőltetett és érdektelen. S ha megemlítjük, hogy Riehl nagy hatással volt magyar kortársaira, akkor ezt azért tesszük, hogy áttérhessünk arra a kérdésre: vajon a hazai hagyományok közül melyekhez köthető Orbán Balázs munkássága.

Kósa László a következőt tartja e kérdésről. „Nagyon sok név jelzi az utat Orbán Balázs munkájának megszületése felé. Az útnak több ága van. Az egyik a helyismereti-topográfiai, utóbb statisztikai irodalom, a másik az útleírások sora.” A magyarországi népismereti irodalom kezdeteinél Bél Mátyás, Tessedik Sámuel és Berzeviczy Gergely található. Bél Mátyás a kameralista, mai szóval közigazgatási célzatú, a másik kettő a kulturális-leíró hagyomány megkezdője volna. Az első folytatói Schwartner Márton, Vályi András, Magda Pál, a másiké Széchenyi István, Wesselényi Miklós, Bölöni Farkas Sándor.⁸

Nézzük az első tradíció kezdeteinél megemlítendő Bél Mátyást (1684–1749). Bél inkább volt a Vico és a Hume céltáblájául szolgáló Montesquieu (1689–1755), mint Hume kortársa. A *Notitia Hungariae Novae Historico Geographica* (1735–1742) is nagy rendszerezés volt, akárcsak Vico *Új tudománya*, bár nélkülözte azt a stadiális szemléletet, amely miatt az utóbbit történelmi munkának szokás tekinteni. A mű teli van a múltra vonatkozó utalásokkal, de nem a változást, hanem részben a megváltozottat, részben a szokást, a maradandót rögzíti. A mai köztörténet-

⁷ Ha valaki rámutatna arra, hogy Vico és Hume születése között több, mint negyven, akkor arra utalnék, hogy műveik, a *Principi di Scienza Nuova d'intorno alla Comune Natura delle Nazioni* és *Az ókori népek lélekszámának nagyságáról* között már csak bő húsz év a különbség.

⁸ Kósa, 91.

nek megfelelő rész az enciklopédikusan szerkesztett (tehát megyénként visszatérő szakaszokra tagolt) mű politikai szakaszának felel meg. A ma helytörténetként ismert műfaj a különleges résszel azonosítható, ahol a megye egyes helységeire vonatkozó történeti leírások egymásra vonatkoztatása található meg.⁹ Szerkezetében nagyon hasonlít e leírás ahhoz, amit manapság a kezdő történész-hallgatókkal első dolgozatként elkészíttetnek.

Ha jól megnézzük, Orbán Balázs műve ennek a 18. századi hagyománynak a folytatása. Ebben semmi új nincsen, ezt már Kósa László is megállapította. „A magát történésznek valló Orbán Balázs” egyszerre volt „földrajztudós és ethnográfiai író” (Kósa, 91). Érdeemes ugyanakkor rögzíteni a különbségeket is. „Bél nagy apparátussal fogott hozzá a nagyszabású mű kidolgozásához.” Az „anyaggyűjtés munkájába pedig bekapcsolta tanítványait a pozsonyi evangélikus líceumból, akik az általa szerkesztett kérdőívek alapján vették fel az adatokat.”¹⁰ Orbán Balázs 150 évvel később már egyedül foghatott neki egy hasonló léptékű munkának.

A *Székelyföld leírása* megjelenésének idején (1868–1873) született hazánkban egy másik nagyszabású országleírás. Keleti Károly *Hazánk és népe* című munkájáról van szó. Ezt a két művet összevetve látszanak azok a diszciplináris különbségek, amelyekre Kósa László utal. Bár Keleti műve is szöveges, valójában már táblázatokba szervezett adatok kommentárja – semmiképpen nem sorolnók a történelmi munkák közé.

A mai olvasó megmosolyogja a tudóst, aki mint a hun-székely származáselmélet egyik utolsó képviselője még akadémiai székfoglalóban támadhatta a „halszágú rokonság” képviselőit (Kósa, 88). Újraolvasva e művét némileg pontosíthatjuk Orbán Balázs méltatójának álláspontját. A *Székelyföld leírásában* Orbán Balázs valóban szinte kinyilatkoztat e kérdésben. „Azt hiszem, történelmi érvényre emelkedett tény az, hogy a székelyek Attila hunjainak maradványai, azért én a történelmi kritika által kellőleg kitisztázott ezen kérdés vitatásába nem elegyedem.” Ez még nem is volna baj, de forráskezelése mai szemmel naivnak minősíthető: „A székelyek hun eredetét constatálva találjuk törvényeinkben Verbóczi hármass könyvétől kezdve le a leopoldi kötlevélig, megerősítve Béla névtelen jegyzőjétől kezdve leg-

⁹ Bél Mátyás: *Csongrád megye leírása*. In: A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve :2, 1980–1981. 9–54. URL: http://epa.oszk.hu/01600/01609/00025/pdf/MFME_EPA01609_1980_1981_2_009-054.pdf; *Csanád megye leírása*. uo. 55–75; URL: http://epa.oszk.hu/01600/01609/00025/pdf/MFME_EPA01609_1980_1981_2_055-075.pdf

¹⁰ Horváth Róbert: *A magyar leíró statisztikai irány fejlődése*. Központi Statisztikai Hivatal Népeségtudományi Kutató Csoport, Budapest 1966. 18. = A Központi Statisztikai Hivatal Népeségtudományi Kutató Csoportjának és a Magyar Tudományos Akadémia Demográfiai Bizottságának kiadványai 13.

tekintélyesebb történészeink (Bonfinus, Istvánfi, Székely István stb.), s főleg kitesztázva az újabbkori történetnyomozások által.”

Tizenöt évvel később székfoglaló beszédében¹¹ már sokkal óvatosabban fogalmaz. Könnyedén elismeri, hogy „okiratilag” nem tudja a székelyek hun eredetét bebizonyítani, de beismerése oldalvágás is az „újak” felé, akik számára csak az *írott* történelem a történelem. Hivatkozik viszont arra, hogy a történetírás nem nélkülözheti a helyismeretet – ismerni kell „a népet, annak földjét, e nép sajátosságait, nyelvét, intézményeit, régibb államszerkezetét, öröklési viszonyait”.¹² Orbán Balázs érveit inkább a táj- és településföldrajzból veszi, számára a látvány ugyanolyan forrás, mint a hazai földközösséget kutató Tagányi Károly számára.¹³ Orbán a székelyek eredete kérdésében elutasítja Hunfalvy Pál nyelvészeti jellegű érveit, de maga is hoz nyelvi érveket – csakhogy ő nem a grammatikához, hanem a tulajdonnevekhez fordul, az azok megmaradásában érvényesülő szabályosságokból kísérel meg következtetni.

Ami a fontos volt számunkra: Orbán Balázs saját tanulmányát sejthetőleg „a tudományos világ és az oknyomozó történetírás” részének tekintette. Ha viszont ez a helyzet, joggal (azaz nem Orbán Balázs felfogásától függetlenül) tehetjük föl Orbán Balázs történetírásának modernségére vonatkozó kérdésünket. Nem föladatunk Orbán Balázs érveit értékelní – ez a szaktörténészek dolga. Lehet, hogy törekvése – bár a 20. század egyik legjobb magyar régésze is a kettős honfoglalás elméletének híve volt – megmosolyogtató, de eljárása (hogy ugyanis tárgyilagosan érvel, mérlegel) mindenképpen arra utal, hogy Orbán Balázs, ha akart volna, lehetett volna „modern” történetíró is. S ha lehetett volna, *de nem lett*, akkor ezzel azt is mondjuk, hogy nem lehetett naiv. Sőt talán még azt is megkockáztathatjuk, hogy székfoglaló előadása egy 20. századi irányzatnak, a *népiségtörténet*nek egyik előfutára. Amikor a címben Orbán Balázs történelemszemléletére kérdeztünk rá, voltaképp ezeket a kérdéseket feszegettük. Azt állítjuk, hogy műve beilleszthető az elmúlt évszázadok nagy historiográfiai tendenciáiba, hogy nem külön volt, hanem öntörvényű, aki a rankei történetpolitikai alapállás helyett (mely szerint a történész fejedelem: a múltat átlátva hatni tud a jelen döntéseire) – a mai kultúrantropológusok szakkifejezését átvéve – a *résztevő megfigyelés* kisebb léptékű, de nem kevésbé létjogosult útját választotta.

¹¹ Orbán Balázs: *A székelyek származásáról és intézményeiről*. MTA, Budapest 1888. = Pesty Fr. (szerk.): *Értekezések a történelmi tudományok köréből*. 13.

¹² Orbán Balázs: *A székelyek származásáról*, 6.

¹³ Tagányi Károly: *A földközösség története Magyarországon*. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle 1, 1894. 199–238. URL: http://kt.lib.pte.hu/konyvtar/kt03093004/1_0_2_pg_199.html

Orbán Balázs és az Unitárius Egyház

Az unitárius Orbán Balázs alakja a ma nevét viselő székelykeresztúri gimnáziummal kapcsolódott össze, immár szétválaszthatatlanul. Sajnos az önös, személyi ambícióktól és becsvágytól sem mentes oktatáspolitikai és a keresztúri gimnázium körül kialakult – olykor éppen botrányos – médiaharc besározta az egyház nevét, pedig a 120 évvel ezelőtt, 1890. április 16-án Budapesten, a Kálvin tér egyik lakásában hagyakozó Orbán Balázs végakarata szellemiségében messze túlmutat a szűkkeblű felekezetieskedésen és köldöknéző oktatáspolitikán is. A világjárt székely halálában is magyar hazájára, székely testvéreire gondolt. Nem áll szándékunkban kisajátítani Orbán Balázs emlékét, kultusza úgy is reneszánszát éli, s ma már divattá vált neve mögé felsorakozni.

Az unitárius felekezet egykori nagyjai elsőként adóztak Orbán Balázs emlékének, elég csak a Boros György szerkesztette emlékkönyvre vagy Jakab Elekre, legelső életrajzírójára gondolnunk.¹ De az unitáriusok sorában megemlíthet-

¹ A következőkben a teljesség igénye nélkül megpróbáljuk felsorolni az unitárius kiadványokban vagy unitárius szerzők tollából megjelent, Orbán Balázssal kapcsolatos fontosabb tanulmányokat, emlékbeszédeket. Jakab Elek: *Emlékbeszéd báró. Orbán Balázs felett.* (Felolvasatott a M. Tört. Társulat 1890. okt. 2-ki válaszmányi ülésén.) Századok, 1891, 1–22, 89–111. Boros György (szerk.): *Orbán Balázs emléke.* Írták: barátai és ismerősei. Kolozsvár, 1890. k.s.: *Báró Orbán Balázs.* Unitárius Egyház, 1912. február 15. VII. évf. 2. sz. 17–19. Szentmártoni Kálmán: *Báró Orbán Balázs.* (Történeti arckép). KerMagv 1913, 223–233. Uő.: *Orbán Balázs emlékezete.* Páosztortűz, 1929. febr. 10. XV. évf. 3. sz. 49–50. *Ki volt Orbán Balázs?* Emlékezés a legnagyobb székelyre, születésének századik évfordulóján. 1829. febr. 3. – 1929. febr. 3. Kiadja a Székelykeresztúri Kaszinó. Báró József: *Orbán Balázs emlékezete* Jn 13,15. Unitárius Szószék, 1929. júl.–dec., 3–4. sz., XXII. Kötet, 99–102. Boros Jenő: *Orbán Balázs vezéreszméje.* Unitárius Egyház, 1929. április 15., XXII. évf. 4. sz., 31–32. B.Gy.: *Emlékezzünk Orbán Balásról – születése 100-ik fordulójára alkalmából.* Unitárius Közlöny, 1929, február, XXXIX. évf., 2. szám. Dr. Mákos Jenő: *Apróságok két unitárius képviselő levelezéséből.* Unitárius Élet 1978. március–április, XXXII. évf., 2. sz. Uő.: *Orbán Balázs öröksége.* Unitárius Élet, 1979. március–április XXXIII. évf. 2. sz., Uő.: *Miért lett unitárius Orbán Balázs?* Uo. november–december, XXXIII. évf. 6. sz. Uő.: *Orbán Balázs emlékest a Kosuth Klubban.* Uo. 1980. március–április, XXXIV. évf. 2. sz. Uő.: *Szemelvények Orbán Balázs fő művének tervezett kiadásából.* Uo. november–december, XXXIV. évf. 6. sz. dr. Kovács Péter: *Báró Orbán Balázssal emlékezzünk (1829. febr. 3. – 1890. ápr. 19.)* Unitárius Élet, 1990. július–augusztus, XLIV. évf. 4. sz. Kisgyörgy Zoltán: *Unitárius egyháztör-*

jük Mikó Imre kéziratban maradt – reményeink szerint a szerző századik születésnapjára, 2011-re megjelenő – regényes életrajzát, A szülőföld szerelmesét is. Az életrajzi adatok újraismétlését mellőzve, dolgozatunkban Orbán Balázs alapítványának jelentőségét idézzük fel, illetve – a teljesség igénye nélkül – az unitáriusokról írt jellemzéseiből szemezgetünk. Ugyanakkor megpróbálunk válaszolni az unitárius konverzió miértjének kérdésére is. Függelékben Orbán Balázs országjárása során készült zsebkönyvecskéjének eddig ismeretlen, a történelmi Székelyföldön kívül eső leírását közöljük.

A Székelykeresztúri Unitárius Gimnáziumnak tett alapítványokról

1890. április 16-án kelt végrendelete értelmében hagyatékának egyik örököségévé az 1793-ban alapított Székelykeresztúri Unitárius Gimnáziumot tette a legnagyobb székely. A keresztúriak országgyűlési képviselője az iskola részére 1876. augusztus 12-én tette első, 500 forintos alapítványát. 1889-ben újabb, 100 forintos alapítványt tett, végül testamentumában harmadjára is gondoskodott székely vérei tanítatásáról, annak ellenére, hogy éppen székely testvérei s köztük az unitáriusok voltak azok, akik a keresztúri választókerületben megbuktatták. A megaláztatásért és kitagadásért így „állt bosszút” Orbán Balázs.² A végrendelet értelmében a gimnáziumnak húsz év leforgása alatt 4000 forintot kellett volna kapnia Orbán Bódogtól, a szejkői birtok örökösétől vagy annak jogutódaitól. Amint ilyen esetben történni szokott, a végrendelet ellen Orbán Ottó – Balázs testvére – pert indított, s a királyi törvényszék 1893-tól 1902-ig tárgyalta az ügyet, végül is az iskola javára döntvén el azt.³ Az alapítvány további sorsát a világháborúk s az ezeket követő határmódosítások pecsételték meg. Orbán Balázs végakarata-

téneti adatok Orbán Balázs A Székelyföld leírásának második kiadásához készített utólagos toldásaiban. KerMagv 1981, 48–51. Imreh István: *Orbán Balázs – székelység – szabadság.* Unitárius Közlöny, 1990. 1. sz., július. 9. Szabó Gyula: *Adományozások.* Uo. 8. 14. dr. Gaal György: *Orbán Balázs halála és temetése.* KerMagv 1990, 168–176. dr. Erdő János (közlő): *Orbán Balázs végrendelete és alapítványa a székelykeresztúri unitárius gimnázium részére.* KerMagv 1990, 176–181. Kedei Mózes: *A példaadó Orbán Balázs.* KerMag 1999, 89–90.

² Sándor János: *A székelykeresztúri unitárius gymnasium történelme.* Székely-Keresztúr, 1896, 184–190. Az alapítvány jelentőségéről írt Szabó Gyula is *A székelykeresztúri Orbán Balázs – volt unitárius – gimnázium 200 éves történetét* bemutató kiadvány *Ajánlása*-ba. (Kiadta az Unitárius Egyház és a székelykeresztúri Orbán Balázs gimnázium. Kolozsvár, 1993. Szerk. Fekete János.)

³ Sándor János (szerk.): *A székelykeresztúri unitárius gymnasium ÉRTEŚÍTŐJE az 1901–1902. iskolai évről.* Székely-Keresztúr, 1902, 60.

nak szellemében a szorgalmas tanulók jutalmazását szolgáló ösztöndíjat évenként a legkiválóbb diáknak ítélték. Mindenik osztály titkos szavazattal három tanulót jelölt, majd közülük a tanári kar és az iskola igazgatója – szintén titkos szavazással – kiválasztotta a legérdemesebbet. 1877-től 1920-ig összesen 3660 korona ösztöndíjat osztottak szét 202 ifjú között. 1920-ban az akkor már 7000 koronás, de hadikölcsönbe fektetett alapítvány megsemmisült, az új világban mindössze 300 lej térült meg. Az alapítványt újjászervezték, és lassan az alaptőke is növekedett. Aztán sajnos ez is elúszott, de az iskola egykori diákjai újabb alapítványából az osztályonkénti jutalmakat Orbán Balázs szellemében évenként mégis kiosztották. 1877-től 1939-ig 355 tanuló mondhatta magát Orbán Balázs ösztöndíjasának. Nemzetiségi lebontásban: magyar 331, román 15, szász 6, zsidó 3. Vallás szerint: unitárius 247, református 63, római katolikus 20, lutheránus 6, görögkeleti 12, görög katolikus 4, izraelita 3. Péterffy Gyula, a gimnázium egykori tanára szerint „az alapítványtevőnek a tanulóifjúság igazságszeretetébe vetett reménye nem volt ábránd, leginkább bizonyítja az, hogy a tanári kar alig élt azon jogával, hogy a három legtöbb szavazatot nyert ifjú közül Ő jelölje ki az érdemest, – hanem az ösztöndíj mindannyiszor az osztálytársaitól legtöbb szavazatot nyert tanuló kapta meg.”⁴

Az unitáriusokról

Az unitárius egyház évszázados küzdelmei és a jelesebb egyházközségekben – Székelykeresztúron, Tordán, Torockón, Szentgericén, Vargyason – folyó oktatás bámulatra készítette Orbán Balázst. Keresztúr városának ismertetésekor a 26. lábjegyzetben elsőként foglalta össze az unitárius gimnázium történetét.⁵ Nem

⁴ Péterffy Gyula: *Orbán Balázs alapítványa*. Unitárius Értesítő 1940. június, XIX. évf. 6. szám. Lásd még Péterffy Gyula: *Orbán Balázs alapítványa*. KerMagv 1984, 219–222. (A KerMagv-ben megjelent cikk nem azonos az Unitárius Értesítőben közzétetttel.)

⁵ Orbán Balázs: *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi és népismei szempontból*. Első kötet. Pest, 1868, 25–26.

A székelykeresztúri unitárius gimnázium történetét ismertető munkák közül lásd: Sándor János: i. m., Péter Lajos (szerk.): *Kereszturi vendiákok ALBUMA az 1926. május 29–30-iki vendiáktalálkozó. Székelykeresztúr, 1926*. Uő: *A székelykeresztúri unitárius gimnázium rövid története különös tekintettel a román megszállás éveire*. Székelykeresztúr, 1941. Uő.: *150 év emléke. Az 1943. június 5-iki vendiáktalálkozó és a június 6-iki emlék-ünnep alkalmával elmondott beszédek, költemények és elbeszélések*. Kolozsvár, Miner-va irodalmi és nyomdai műintézet R.T., 1944. Killyéni Imre (szerk.): *A százötvenéves székelykeresztúri unitárius „Br. Orbán Balázs” gimnázium JUBILEUMI ÉVKÖNYVE az 1942/43. iskolai évről*. Székelykeresztúr, 1943. Fekete János (szerk.): i. m.

véletlen tehát, hogy alapítványait a közművelődés és a Keresztúron folyó oktatás javára fordította. Fő művében az elfogult szeretet hangján szól a szorgalmas, erkölcsös, becsületes és vendégszerető unitáriusokról. Az Udvarhelyszék történetét bemutató első kötetben a Jánosfalvi Sándor István által is bejárt két Homoród vidékéről egyebek mellett ezeket írja:

„Kénostól kezdve a két Homoród vidékét tiszta unitárius népség lakja, (...) és e nép nagyon becsületes, szorgalmatos és kiválóan erkölcsös, csin- és vendégszerető. Különbözik a vendégszeretet, az idegeneknek ellátása a székely népnek egy fő- és igen szép jellemvonása; nincsen bizonnyal Európában egy nép is, mely ezen ős patriarchális erényt oly tisztaságban megőrizte volna, mint a székely nép, s ez talán a Székelyföldön is sehol oly eredetiségében meg nem maradt, mint a Homoród vidékén.”⁶

A Homoród vidékétől kicsit eltávolodva Vargyas ismertetése során követendő példaként említi az itt működő kiváló felekezeti iskolát.

„A templom mellett szép emeletes kőépület a falu iskolája, mely lételét a lelkes, s hivatását átértett lelkész Gyöngyösi István fáradozásának, Dániel Gábor és a falusiak áldozatkészségének köszönheti. Ha mindenütt ily lelkes emberek állnának a nép nevelés élére, ha vallás és hazafiasság kezét fogva sietnének a haza jövő nagyságának útjait kiegyengetni, akkor e hon hamar felvirulna, mert bizonnyal a népnevelés a haza felvirágzásának, nagyságának, szabadságának egyik sarkalatos alapköve, azon gránitalap, melyre a honboldogság ékes szobrát helyoznünk kell. S ha minden lelkész, ha minden birtokos azt tenné, mit Vargyason tettek; akkor a magyar nemzet hamar felküzdené magát azon magas álláspontra, melyet a gondviselés Európa nagy népei közt számára kijelölt.”⁷

Az elismerés hasonló hangján szól Torockó nevelésügyéről és népéletéről is.

„Az unitárius hit követői jókor átértették a szellemi erő hatalmát, jókor átlátták, hogy vallás és közerkölcsösségnek alapját leginkább a népnevelés alkotja, hogy a hazának legnagyobb szolgálatot akkor és úgy lehet tenni, ha annak értelmes, jóra fogékony polgárokat nevelünk. Ez indokból mindenhol láthatjuk e hit elterjedtével egykorulag tanintézetek keletkezését is. Ily örvendetes jelenség

⁶ Orbán B.: i. m. Első kötet, 160.

⁷ I.m. 227–228.

Toroczkón szintén mutatkozott, hol az unitárius hit elterjedtével egykorúlag iskola is szerveztetett, mely 1595-ig algyrnasiummá nőtte ki magát, nyervén első rectorul a kitűnő műveltségű Csanádi Pát.”⁸

Nagyrabecsüléssel ír a marosszéki unitáriusokról is, a szentgericei közösség munkaerkölcse, szorgalma, szőlőművelő és borkészítő szakértelmének dicsérete mellett újból a nevelés fontosságára irányítja olvasói figyelmét.

„Azonban Székelyföldön még a protestánsok között is e tekintetben kiválnak és elől járnak az unitáriusok, részint mert sokáig üldözve levén, ez életreválóságukat fejlesztette; de főleg azért, mert a népnevelés ezen hitfelekezet híveinél áll legjobban hazánkban. Ezen kedvező eredmény legszembeötlőbben feltűnik Sz.-Gericzén, hol általános jóllétben élő, vidor, munkás népet találunk. (...) E mellett az unitárius népesség testvéries, összetartó, egymást kölcsönösen segítő és támogató, kiválóan becsületes, vallásos és józan életű. Azt mondhatná erre egy túl szigorú ítész, hogy talán véleményemben részrehajló vagyok, midőn egy falu lakóinak szebb tulajdonairól egy egész néposztályra vonható előnyös ítéletet hozok; ezen lehető vád ellenében kijelentem, miszerint ezen ethnografiai elméletem nem csak a tárgyalásunk alatti falu lakóinak, hanem egész vidékek népéletének figyelmes tanulmányozásán alapszik. S az, a ki a két Homoród, vagy a Nyikó és Gagy vize völgyének, valamint Aranyosszék havasalji részének csaknem kizárólagosan unitáriusok által lakott vidékein behatóbban fogja a népeletet tanulmányozni, nem kétlem, hogy az ethnografia néposztályzatomat igazoltnak fogja találni.”⁹

Az unitárius Orbán Balázs

A néprajzkutató, a történetíró, a geográfus Orbán Balázsról hosszabb-rövidebb írások¹⁰, tanulmányok jelentek meg, a szerző felekezetváltását tisztázó írás ellenben alig néhány látott napvilágot.¹¹ Nehéz lenne pontosan megállapítani, mikor kezdődött Orbánnak az unitáriusok iránti vonzalma. Akár *A Székelyföld leírását*, akár keleti útleírását, akár országgyűlési beszédeit vizsgáljuk, azt ta-

⁸ I.m. Ötödik kötet, Pest, 1871, 216.

⁹ I.m. Negyedik kötet, Pest, 1870, 57.

¹⁰ Lásd a jegyzeteket Kós Károly: *Orbán Balázs, a néprajzkutató*. In *Kelemen Lajos Emlékkönyv*. Tudományos Könyvkiadó, Bukarest. é. n. [1957], 436–451.

¹¹ Lásd dr. Márkos J. írásait az Unitárius Életben. Felsorolásuk az 1. sz. jegyzetben.

pasztaljuk, hogy valami különleges vonzalom kötötte őt az unitáriusokhoz. Életrajzírói szerint Orbán konverziójának háttérben politikai okok húzódnak. Én úgy gondolom, hogy az úgynevezett „politikai ok” pusztán ürügyül szolgált a 19. században egyébként egyáltalán nem szokatlan vallásváltoztatásra. Id. Daniel Gábor visszaemlékezései szerint Orbán Balázs azért lett unitáriussá, mert nem akart „egy hazafiatlan püspök [Fogarassy Mihály] fennhatósága alá tartozni.”¹² Csakhogy a hazafiatlanság vádját kiváltó nagyszzebeni értekezlet 1861-ben volt, Orbán pedig 1865-ben lett unitáriussá, egy évvel Fogarassy püspöki kinevezését követően. Konvertálása után kijelentette, hogy meggyőződése szerint az unitárius vallás a legszabadelvűbb a keresztény vallások között, és ő ezért választotta. Ferencz József unitárius püspök reminiszcenciáiban¹³ *visszatérésről* beszél, Orbán felmenői között tudniillik unitáriusok is voltak, ő tehát *visszatért* ősei vallására. A püspök érvelése csak annyiban sántít, hogy Orbán ősei nem unitáriusok, hanem szombatosok voltak.

A vallásváltoztatás kérdését kicsit félretéve vizsgáljuk meg a konvertita teológiai felfogását. Köztudott, hogy Orbán Balázs nem volt teológus, még csak gyakorló egyháztag sem. Az írásaiból kihüvelyezhető teológiai felfogása alapján olykor szélsőségesen racionalista, máskor panentheista¹⁴ gondolkodónak minősíthetnénk, csakhogy ez nem unitarizmus a szó legszorosabb értelmében. Orbán Balázs az *Utazás Keleten* fejezeteiben olyan vallásbölcseleti fejtegetésekbe kezd, amelyek azt sugallják: valami nincs rendben katolicizmusa körül. Elég csak a Jeruzsálemben fogant gondolatokra utalnunk: a „szent föld”, Krisztus szenvedéseinek színtere, illetve az oda nem illő kalmárkodás, a vallási fanatizmus Orbán Balázs tollán lélekbemarkoló vádbeszéddé és a születendő új világ apokaliptikus panorámájává szélesedik.

„...midőn láttam a különböző vallásúak vakbuzgó híveit egymást utálva s csúfolva áhítatoskodni; midőn láttam a türelmetlenség és vallásos gyűlölség szenvedélyeit annyira felcsigázva, hogy csak a szuronyok s a kavasok korbácsai képesek azt féken tartani s megakadályozni, hogy minden percben egymást le ne gyilkolják; midőn láttam minden lépten a mysticismusba burkolt hazugságot; midőn láttam a tanító dicső elveit, egyszerű tanait a hívők kizsákmányolá-

¹² *Orbán Balázs emléke.* 11.

¹³ Uo., 13–15.

¹⁴ 19. századi fogalom, amely szerint a mindenség Istenben létezik anélkül, hogy Isten és a minden, Isten és a világ, Isten és a teremtés egymással azonosíthatók lennének. (Bövebben lásd: Vorgrimler, Herbert: *Új teológiai szótár.* Göncöl Kiadó, 2006.)

sára felhasználni; midőn láttam az Úr templomát kereskedő raktárrá átalakítani, melyben a pap a kereskedő, a nép a vevő: lehetetlen volt át nem látnom, hogy én egy politikailag elsüllyedt, vallásilag elfajult nemzedék utópercei felett tartok szemlét. Lehetetlen volt nem látnom, hogy azon hit – mely 19 század viharjaival megküzdött, mely most egészen kiforgatott eredeti alakjából, alapító nagyszerű céljaival éppen ellenkezőleg idomított – most már kivénült, elavasult s elégtelenné lett a haladó emberiség igényeinek kielégítésére. [...]

Én ezen elfajulás, ezen szomorú küzdelemben az új világ születésének előfájdalmait ismertem fel. – Oh légy áldott új kor! Mely az emberiséget újjászülendé; légy áldott szabadságnak új Messiása (bárki leendsz is), ki az emberiséget vallási és politikai bilincseiből kiszabadítandod!

Nem tartozom azok közé, kik az ész nyomorult szolgálásra kárhoztatják, kik nem látják át a Krisztus által alapított vallás későbbi elferdítését [...] én itt egy nagy világforgóradalom hőséne emlékéért tisztelve közelítém meg, s Krisztust, ki nép közül kiemelkedve s ismervé annak jogtalan elnyomását, szenvedéseit demokratikus elvekre fektetett vallását alkotá; ki mindenütt sújtotta a gazdagot s fölemelte a szegényt, ki az egész emberiséget egy nagy családba akará egyesíteni, melynek összetartó láncául a felebaráti és testvéries szeretetet tűzte ki. [...] Krisztust, ki vértanuilag meghalt elvei terjesztésében: sokkal inkább tisztetem és becsülöm, mint az istenített világhódítókat, kik csak romokat hagytak maguk után... Azért minden hely, minden kő, minden porszem, mely reá emlékeztet, szent előtttem, minden helyet, melyet léptei szentesítettek, ihletett lélekkel közelíték meg. De, fájdalom, a Mester nagyszerű tanait [...] az emberiség 19 század alatt nem tudta felfogni. [...] A népek emancipációja képes Krisztus tanait létesíteni e földön; csak ez tudja az igazság országát, melyet Krisztus hirdete, előállítani, s talán századunknak hivatása azt életbeléptetni. [...] Midőn ezen nagyszerű időszak eljövend, csak akkor fognak Krisztus tanai létesülni; mert Krisztus Tanai nem egyebek, mint a köztársaság, mint a népek szövetekezése a testvéries szeretetben, mint a népek összeolvadása a közös szabadságban; mint a népek baráti kézszorítása az egyenlőségben!”¹⁵

A hosszabban idézett szövegrész a 19. század felvilágosult polgárának ítélete a kor vallásos túlbuzgói és a zarándok-szolgáltatások jól jövedelmező iparága fölött. A szegény Krisztus eszményi alakja, a hatalmasok fölött eldörgött ítélet, a „szabadság új Messiását (bárki leend is)” köszöntő sorok kicsit nehezen illeszthetők be a dualizmus korának magyar unitárius teológiájába, és sokkal in-

¹⁵ Orbán Balázs: *Utazás Keleten*. Második kötet, Kolozsvár, 1861. 139–141.

kább politikai, mintsem teológiai színezetűek. Ha megkíséreljük bemutatni Orbán Balásznak a transzcendensről vallott felfogását, azt tapasztaljuk, hogy az legtöbb esetben a honnal, a szülőfölddel van kapcsolatban. Van valami antik pogányság abban, ahogyan Orbán fennkölt, már-már az imádság mélységét súroló eszméi a vágyott szülőföld távoli képének vonzaskörében vagy éppen a szülőföldre érkezés során fogannak. Orbán papírra vetett imádságai közül különösen szép az, amelyet vallomása szerint Kairóból Alexandriába utazva a csónak orrában rebegett el szülőföldjéért és hazája üdvéért:

„Az irántadi szent szerelem fogta el egész lényem, s én áldám végzetem, hogy magyarnak teremte, hogy keblemben a honszeretet magasztos érzetét plántálta, melynek nagyságát soha sem éreztem oly túláradottan, oly átszellemülten, mint éppen ezen percekben, midőn tőled távol hányatva, midőn tőled tengerek által elválasztva, lelkem visszavágyódott oda, ahol legelőbb eszmélék, hol legelőbb tanultam meg e szót: hon, – hol legelőbb gyúlt fel lelkemben a honszeretet isteni tüze, hol legelőbb vált vallásommá a szabadság, hol előbb lettem szentháromság imádóvá: csakhogy az én háromságomban a nagyszakállú atyát szabadságnak, a fiút testvériségnek, a galambot egyenlőségnek hívják. Az én vallásom az, melyet Plato, Pythagoras, Socrates, Krisztus hirdettek, s melynek apostolai Savariorella, Dante, Petrarca, Thököly, Rákóczi, Washington, Robespierre, Foscari, Petőfi s mások. Az én szenteim azok, akik elhaltak a szabadság hirdetésében, a nép jogainak védelmében. Az én vallásom vértanúi azok, akik a zsarnokság véres bárdja alatt elhullottak [...]. A szabadság győzelme lassu és biztos, s azért azok, kik annak előkészítési harcában elhalnak, az én vallásomnak hön tisztelt szentjei és vértanúi.”¹⁶

A Plató és Socrates vallását, és a fentebb felsorolt apostolok tanait, úgy látzik, Orbán Balázs össze tudta egyeztetni az unitárius egyház tanításával. Orbán világnézete meglehetősen ellentmondásos; olvasatunkban nehezen békíthető ki a politikai elkötelezettség a religio dolgában vallott nézetekkel. A megrögzött baloldali politikus a legliberálisabb felekezet mellett kötelezte el magát, ráadásul választott felekezetének püspöke, Ferencz József bevallotta a szabadelvű párt szimpatizánsa volt. Úgy gondolom, Orbán vallásváltásában is az ellenzéki szerepet osztotta önmagára, ahhoz a felekezethez csatlakozott, amely a legkisebb magyar közösséget tudta maga mögött, amely a 19. század közepén még vagyontalan volt, és amelynek keresztény voltát (is) divatos volt kétségbe vonni.

¹⁶ I.m. Negyedik kötet, 55.

Felekezeti radikalizmus vagy keresztény nemzete leggyengébb hajtása iránti féltő szeretet? 1876-ban Ferencz József püspökké választását üdvözlő cikkében írta:

„Gyöngének lenni a legnagyobb nyomor, mondá Milton. Gyöngének lenni a legnagyobb erő, mondhatom én, ha az unitáriusok életét tekintem. Gyöngeségüknek köszönhetik, hogy egy felekezet sem féltékeny rájuk, s hogy az állam is nem sorozta jól fizetett cifra szolgálói közé mint a katolikus klérust. Gyöngeségük érzete biztatja az unitáriusokat páratlan összetartásra; gyöngeségük tudata serkenti a közvéleményt támogatásukra.”¹⁷

Talán helyénvaló azt is elmondani, hogy a püspökválasztást megelőzően, ha személyesen nem is, de levelei útján komoly korteshadjáratot folytatott Ferencz József mellett. Az aranyosszéki hívekhez küldött levele elég sokat elárul világnézetéről és unitarizmusáról is. Egyebek mellett ezeket írta az aranyosszéki és tordai unitárius híveknek:

„Nekünk, kik most egy új korszak küszöbén állunk, oly püspökre van szükségünk, ki magas műveltsége, társadalmi finomsága, tudományossága s főleg elragadó szónoki tehetsége által hasson és hódítson. [...] Nekünk nemsokára Budapesten templomunk lesz, mikor tért nyerünk a magunkhoz hódításra, ha oly püspökünk lesz, ki a korszellellemmel összhangzó hitelveinket az ékesszólás varázsával tudandja hirdetni.”¹⁸

Az 1876-ban Orbán és Jakab Elek korteskedésének köszönhetően püspökké választott Ferencz József visszaemlékezéseiben egy helyütt megjegyzi, hogy a képviselőként többnyire Budapesten tartózkodó Orbán Balázs ritkán vett részt az istentiszteleteken, de az unitáriusok egyik legsikeresebb misszionáriusa volt,¹⁹ többen éppen neki köszönhetően tértek át az unitárius vallásra. Vitathatatlan, hogy Orbán Balázs műveiben mindig rokonszenvvel írt az unitáriusokról, a fővárosban is némiképp egzotikusnak ható alakja valószínűleg sok szimpatizánst szerzett az unitárius vallásnak. 1871. december 9-én az országgyűlésen *Az erdélyi királyi bizottság* kérdésében mondott beszédében egyebek mellett ezeket az unitáriusokra félreérthetetlen módon utaló szavakat mondta:

¹⁷ dr. Márkos J.: i. m. 1979.

¹⁸ Kovács Sándor: *Jakab Elek és Dávid Ferenc*. KerMagv 2002, 379.

¹⁹ *Orbán Balázs emléke*. 13–15.

„...ki merné tagadni, hogy tisztán az erdélyi fejedelemségnek köszönhetjük, hogy ma van magyar nemzet, hogy van magyar cultura, hogy van vallásszabadság, s oly vallás, mely a nemzeti érdekeket hitágazataival azonosítja.”²⁰

1879. március 7-én a *Vallásszabadság és a kötelező polgári házasságról* szóló vitában:

„...alkotmányos szabadság dolgában csak Anglia mérkőzhetik velünk. Vallásszabadság tekintetében pedig messze túlszárnyaltuk Európa minden népeit. 1571-ben már a marosvásárhelyi országgyűlés kimondotta a teljes vallásszabadságot, és azt, hogy hitéért senkit bántalmazni, vagy üldözni nem szabad. És a míg Európában sicíliai vecsernyék, bertalani éjjek, a dragonádok, s az inquisitio razziái dühöngtek, s irtották millió számra a nemkatholikusokat, sőt az újítás gyanúja alatt lévőket is: addig nálunk a vallásszabadság és türelem oly mérvben virágzott, hogy Erdélyben sok helyen reformátusok és unitáriusok ugyanazon templomban felváltva tartották [istentiszteleteiket].”²¹

A tordai és a marosvásárhelyi országgyűlés jelentőségére Orbán Balázs hívta fel az országgyűlés figyelmét – ennél sikeresebb unitárius missziót aligha végezhetett képviselő! A vallásszabadság törvényének fontosságáról a *Torda város és környékében* is írt.

„Ez az országgyűlés készítette elő az unitáriusok útait, kimondván s törvénybe iktatván, hogy a prédikátorok az evangéliumot saját belátásuk szerint szabadon hirdethetik, s minden helység oly prédikátort tartson, aminő neki tetszik. [...] Arany szavak, amelyek nemcsak az unitárius eszmék terjedését könnyíték: hanem a teljes lelkiismeret szabadság alapját is megvetették sokkal előbb, mint más államokban.”²²

Érdekes ugyanakkor, hogy a Magyarországra látogató angol és amerikai utazók nem emlékeztek meg soha az unitárius Orbán Balázsról. Jakab Elek, Brassai Sámuel nagyon népszerűek voltak angol és amerikai unitárius körökben, de Orbán nem tartozott a „kedvencek” közé, pedig nyelvtudásban sem maradt el Ja-

²⁰ Orbán Balázs országgyűlési beszédei 1871. november 7-től 1872. április 16-ig. Pest, 1872. 12.

²¹ Orbán Balázs országgyűlési beszédei 1878–1881-ki országgyűlésen. Budapest, 1881. 73.

²² Orbán Balázs: *Torda város és környéke*. Budapest, 1889, 185.

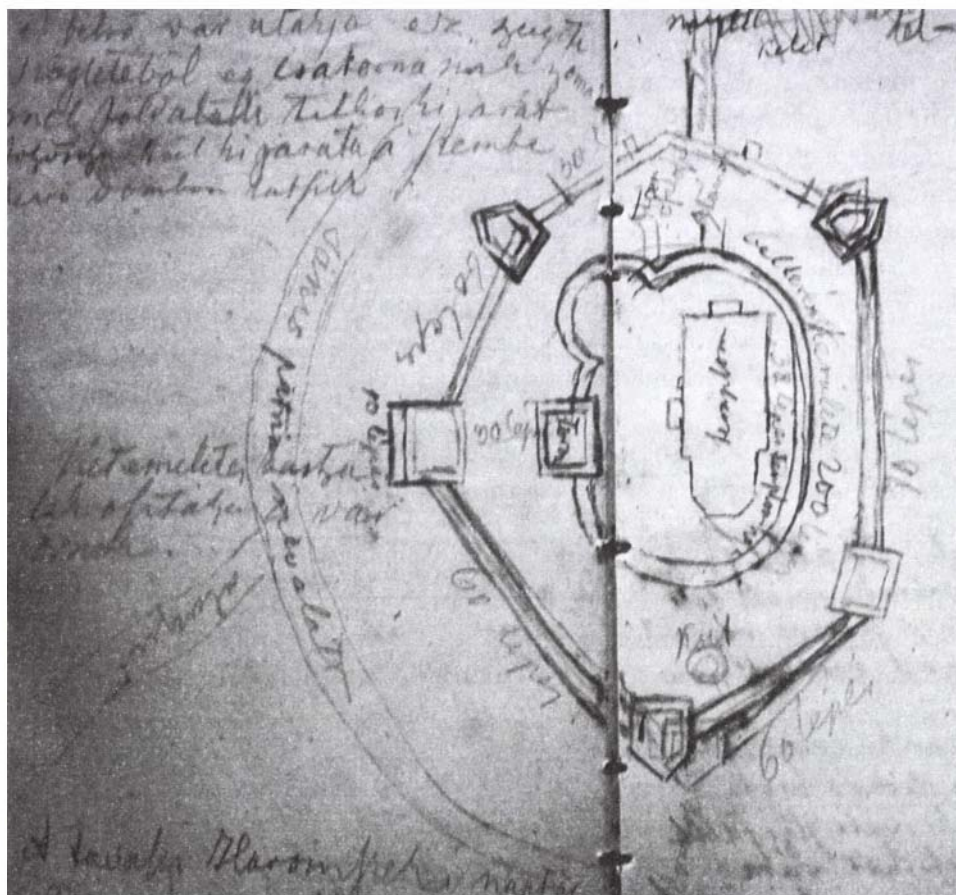
kab Elek és Brassai Sámuel mögött. Tudomásunk szerint Orbán nem volt tagja az egyház egyetlen vezető testületének sem; az az érzésünk támadhat, hogy új felekezete befogadta ugyan, nagyra becsülte munkásságát, hálás volt alapítványaiért, de valamiért – talán radikalizmusáért – elzárkózott a szorosabb együttműködéstől.

Orbán Balázs-relikvia az unitárius kollégium könyvtárában

Az unitárius egyház nem bővelkedik Orbán-kéziratokban vagy relikviákban, a kolozsvári kollégiumi könyvtár kéziratárában – jelenleg az Akadémiai Könyvtár kezelésében – mindössze egyetlen, ám annál értékesebb zsebkönyvecske maradt fenn. Az Orbán Balázs országjáró jegyzeteit, skicceit és vegyes jellegű feljegyzéseit tartalmazó füzetecske Koncz Ármin székelyudvarhelyi gyógyszerész, a szejkai birtok egykori bérlője jóvoltából került dr. Nyiredi Géza (1861–1914) tanárhoz. Koncz írógépen készült, szakadozott adománylevelét szerencsére egy ívre ragasztották, így szövege dolgozatunk függelékében teljes terjedelemben olvasható. Az MsU 1186/B jelzetű, vörös kartonba kötött, hetven leveles, cezurával írt zsebkönyvecske, helyenként nagyon elmosódott, és nehezen olvasható úti jegyzeteket tartalmaz. Mérete: 130×90 mm. Kötéstábláját a 20. században kaphatta; valószínűleg az adományozó, dr. Nyiredi Géza gondoskodott bekötéséről. A vázsongerincen aranyozott betűkkel: *Br. Orbán Jegyzetei*. A szenny-lapon fekete tintával: *Br. Orbán Balázs Jegyzőkönyve. Ajándékozta: Dr. Nyiredi Géza tanár*. Az utazásai során használt zsebkönyvecskét Orbán mindkét oldalról megkezdte, a háromszéki utazása során készült jegyzetek szinte szó szerint megjelentek fő műve harmadik kötetében, rajzai pedig mintául szolgáltak segítőinek az illusztrációk elkészítésében (lásd a Bálványos váráról és az illyefalvi vártemplomról készült skiccet). A jegyzetfüzet lapjait Orbán nem számozta meg, ez valószínűleg valamelyik könyvtáros munkája. Ha a gerincen olvasható cím alapján tájékozódunk, akkor a számozás hibás, mert hátulról előre haladva minden második lapot számoz. Ha a számozást követjük, és hátulról kezdjük olvasni a zsebkönyvecskét, akkor azokat a feljegyzéseket és rajzokat találjuk, amelyeket a szerző nem *A Székelyföld leírásához* készített. Orbán a Szamos folyását követve bejárta Szolnok-Doboka vármegyét, érintette Kővár vidékét, majd Szatmár vármegye dél-keleti részét Nagysomkúttól egészen Felsőbányáig. Valószínűleg nem tévedünk nagyot, ha feltételezzük, hogy Orbán nemcsak a Székelyföldet, hanem a történelmi Erdélyt, sőt a Partiumot is bejárta. Jegyzetei sajnos töredékesen maradtak fenn, de nem teljesen kizárt, hogy a székelyudvarhelyi múzeumnak vagy

a keresztúri gimnáziumnak adományozott zsebkönyvecskék is előkerülnek valahonnan.

A kolozsvári példány – mint mondtuk – helyenként nagyon elmosódott, a ceruzával írt szöveg nehezen olvasható. Ahol lehetett, megpróbáltuk értelemszerűen kiegészíteni, kiegészítéseinket természetesen szögletes zárójelbe tettük. Abban az esetben, ha valamely település, patak, hegy stb. neve nem egyezik a ma ismert névvel, szögletes zárójelben közöltük a ma használatos névalakot. Ugyancsak szögletes zárójellel jelöltük azt is, ha valamely szövegrészbe a szövegkörnyezethez nem illő megjegyzés került. Hasznosnak véltük közzétenni az egyébként nagyon rövid székely táj- és műszavakról készített jegyzéket, illetve az Orbán kiadásait rögzítő adatokat is. A nyelvjárási alakokat megőriztük, a helyesírás és központozás értelemszerűen változtattunk. A bizonytalan olvasatot [?]-lel jelöltük.

Függelék

Koncz Ármin levele Nyiredi Géza kolozsvári unitárius tanárnak. Lelőhely: Akadémiai Könyvtár, Kolozsvár, jelzet MsU 1186/A.

Székelyudvarhelyt, 1906. október hó 11 n.

Tekintetes Dr. Nyirdei Géza Unitárius gimnáziumi tanár Úrnak, Kolozsvártt

Kedves Barátom!

Meg fogsz lepódni a fenti teljes címed kiírása által: de ezzel csak azt akartam jelezni, hogy ezen levelemet az unitárius gymnasium tanárához írom, habár, mint a gyógyszerész gyakornoki tanfolyam vezetője szerezted meg ezt az érdeemet, hogy a mellékelt adományt általad és éretted küldöm át gymnasiumotoknak.

A mellékelt kis zsebkönyvecske amilyen igénytelen így külsejére, tartalmára annyival becsesebb s gondolom rátok nézve, mint vallásotok, hitfelekezetetek egyik igen nagy nevű és országosan becsült, sajnos már néhai tagjára, Báró Orbán Baláznak zsebbeli jegyzőkönyvecskéje volt: melyben összeírta volt mindazt, amit látott és hallott, midőn beutazta ezt a girbegörbe országot, s amikor és amelyből megírta az ő, mindez időkig páratlan s annak idejében pedig valóságos irodalmi eseményt képezett, A Székelyföld leírása című nagy művét.

Ti réatok nézve azt hiszem becses ezen kis könyvecske, mert ti nagyjaitokat különösen megbecsületek s hitfelekezetetek kiváló hittételei mellett ez az egyik erős és hódító tulajdonsága vallásotoknak, tinéktek; mi különösen nagyra becsülendő nálatok azért, mert sajnos mi magyarok között nem mindenütt találjuk azt otthon.

Kérlek, fogadd el, s juttassad megfelelő helyre ezen adományt, hol szintén kérem annak elfogadását és megőrzését, az unitárius gymnasiumotok könyvtárában.

Én a néhai Báró Orbán Balázs bátyámmal igen gyakran találkoztam, mit fiatal ember pár évig én képezvén az ő tulajdonát képezett „Szejke fürdőnek” éltető, rendező, [---]allató és mulattató, nótázó, szerelmes és szeretkező tagját, s mindig öccsének s barátjának szólított, ki később, mint a fürdőjének huzamosabb időre bérbe vevője, alkuba [állván] vele s ezt csak betegsége s később halála szakított végképpen meg. Mint ilyen gyakran megfordulva a fürdőn halála után találtam meg három ily kis könyvecskét, a nagy embernek „törpe utódai” kiselejtezve s eldobva azt. Mit én akkor azon szándékkal vettem fel, s tartottam meg, hogy annak idejében valamely intézetnek juttatom, hol megfelelő helyre jutva sokkal többet ér, mint én, „magán ember” tulajdonában.

Most, hogy gyógyszerhárom hasznbérbe adtam 's szíves és becses segítséggel fiam gy[ógyszerész] segédde válva magán dolgaimban egy ideig segédkezik, több időt nyerve, megvalósíthatom régi elhatározásomat 's egyik kis zs[eb]könyvecskét néktek, egyet a székelykeresztúri unitárius gimnásiumnak, s egyet az udvarhely megyei múzeumnak adományoztam.

Fogadd fiam iránt a tanfolyam alatt tanúsított igen jó atyai gondoskodásod és felügyeletedért igaz baráti köszönetemet... 's hálám jeléül... ezen kis adományt iskolátoknak.

Szíves baráti üdvözlettel maradok igaz tisztelő barátod

Koncz Ármin

Br. Orbán Balázs Jegyzetei. Lelőhely: uo., jelzet: MsU 1186/B.

Kiadási jegyzetek táblázata (1v.)

Miklós szolgálata kezdődik június 10-én.

Frátán Rakinak elveszett pénzét visszafizettem 1

Nagybányán csizmaföldás 1

Pipára 0,10

Koloszvárt csizmára 5,40

Udvarhelyt dohánnyra 0,10

Bükszádon

Bükszádon a fogadósnak 4

Kovácsnán dohánnyra

Taploczán

Sz.Domokoson dohánnyra

Ditrón pipára

Parajdon palamaruk[?]

Nagyajtán Bölönbe menetelbe

Szept. 10. Udvarhelyen pipadohány

Vargyason adosság fizetésre

Brassóba dohánnyra

Kalonda galambos patak ...

Kadácsi határon Várhegy szekérre

Gagy völgyébe Magyarandrásfalván várhegy.

Székely tájszavak (2r.)

Göthenyes fa = rothadt taplós fa, már lábánál s veres belű. Göthenyes is egyértelmű

Vigyáskodni = kilátásba gyönyörködni; magas hegyről széttekinteni.
 Gyakorbokor = sűrű
 Gernye = fa kérge alatt levő taplós réteg, mellyel esős időben tüzet gyújtanak. Fenyőfánál.
 Megrökönyödik = deszka megkorhad, revesedik
 Karahéja = fecskefarkú ... pézi ülü
 Napomba soha se láttam = életembe soha
 Annyi földre = olyan messze
 Székely tájszavak (19r.). Gelencze
 Fonytolgott = gyengélkedett
 B/Renge = mély szakadás, árok havasas helyt, hol medve szeret tartózkodni.
 Szemerke = nyír ágú fenyőfa
 Fenyőfa = sűrű ágú, nagyobb
 Léheje = rügye
 Szulánk = fenyőlapu
 Szép tőke jószág = egy tagba levő jószág

(2v.)

Désen felül az egyesült Szamos a rózsá alakú Rózsa-hegyet megkerülve észak-nyugati irányt vesz szép tágas teren hömpölyögnek át zajló hullámai. Alőr.

Zsuk falu. Annyi ott a Japonikás s az utóbbi évtizedekbe bevándorolt izraelita, hogy az ember Galíciába hiszi magát. Az oláh között megél a zsidó, mert az éhletetlen iszákos nép aratás és törökbúza szedéskor gabonáját mind a zsidóhoz viszi bé. Kupánként oda hordja s osztán éheznek. (A székelyek közt [a zsidó] nem él meg. Al[só]kosálnál foly le köves mederbe a háttérben csinos várnak merész szikla szála emelkedik fel.)

(3r.)

Az ügyetlenül vezetett, s a tért keresztül kasul vágó országút ott Kaplyonba [Kapjon] csap át. Kaplyonba ódon bástyával környezett roppant fedelű kúria hol Bocskai... [nem folytatja a mondatot. Keretbe a köv. bejegyzés: „A fülei bányától mindennemű az első kősziklától az előállított vasok különböző nemei-ig egy egész svitet a múzeum számára.” Az oldal alján más jellegű feljegyzés. „Harmoncsek György bányagondnok ígért köveket a múzeumnak.”]

(3v.)

A tért szép csúcsos hegység keríti körül szép alakzatú hullámzatos hegyláncolat várromokat utánzó szikla kinövésekkel.

Az út Kaplyontól itt vág újból tért észak nyugati szögletében fekvő Kaczkóba [Kackó]. Kaczkón túl az addig szép terjedelmű völgy egybeszorul, szép erdő fed-

te hegyláncolatok között északnyugati irányba húzódik egész Galgóig, itt azonban merész hajlással egészen délnyugatra kanyarodik, s az út magos hegyre emelkedik fel. E vidék szép minden nagyszerűség nélkül, egyforma idomzatú hegy-sorok, melyeket többnyire szép tölgyes erdőségek borítanak. Elzárt szűk völgy és látkör. A faluk kicsinyek szűk porták.

(4r.)

Lakói oláhok mégpedig a legidomtalanabb és rútabb fajból úgy hogy bár vásárnap volt mégis alig (...) láthattam egy emberi arcot közöttök.

Nagyilondát Déstől a második posta állomást elhagyva, s az északi hegység-ből kifolyó [hiányzik a név, a Büdös patakról lehet szó] patakon áthaladva Kővár-vidék határára értünk. A testvér magyar haza határára értünk, mely nekünk éppen úgy hazánk mint a kis Erdély, s azért az elválás a bérces kis hazától nem volt fájdalmas a hazának szent földje jó mindenütt. Egy összeolvadt egész amit összetart annyi millió honpolgárok lángoló honi és szabadságszeretetet s melyet elválasztania nem sikerülend ármány és rossz akaratnak.

(4v.) [üresen hagyott lap.]

(5r.)

Ilondván alól a kanyargó Szamos egészen nyugati irányt veszen, falu tarkázott völgyét az út elhagyja s a magos Nyíresi hegyre emelkedik fel, a hasonnevű falu [Kisnyíres] a hegytető csúcsán fekszik szép zöld fák közé foglalt fejrőlő házaival s csinos templomkájából mint roppant virágcsukor néz ki. A tetőről szép kilátás a Szamos vidékének Déstől idáig egyedüli nagyszerű panorámája tárul fel. Szép visszapillantás nyílik a már átutaztuk vidékre, s a nyugotra elkanyargó folyónak messze távolig elhatoló völgye, s hullámzatos hegysorok felett a Szilágyi hegységek a magos Beszerikutsza és Észak-hegy kéklő csúcsai tűnnek fel. Kővár vidéke felé semmi kilátás.

(5v.)

A Nyíresi hegy tetején fekszik a hasonnevű falu, s onnan szép kilátás. [A lap üresen van hagyva.]

(6r.)

Lejőve a csak ott eredő Barszó pataknak szűk sziklás völgyébe száll az utas, a hegyeket ős csere erdők borítják. Fel-fel ötlenek a Nagybányai hegyeknek messze kéklő csúcsai.

Az első falu Garra [Kővárgara]. Szép veres tornyú templomkák és sokkal csinosabb házok, rendezettebb udvarok, mint másutt az oláh falukba. A nép is emberiesebb kinézésű magyaros öltözetet [visel] férfiak hosszú, csaknem földig érő ujjú, rövid lombos szűr, bő gatya felhajtott karimájú kalap. Nők magyar vállszoknya köténnyel, lányok virágos párta [ad] barátságosabb kinézést. Az utast

szívesen üdvözik. Az ezt követő Törökfalván túl az addig szűk völgy szép térséggé tágul ki, a háttérbe szép hajlatú kéklő (6v.) havasok láncolata. Barátságos nyílt vidék és csakhamar Somkút [Nagysomkút], Kővár-vidék székfaluja. Ropant kőhalmaz, s a nagyszerű megyeháznak alap falazatai ezt oly nagyra építik mintha az egész nem nagy terjedelmű Kővár-vidék lakosait el akarták volna szállásolni, s túlterhelik csupa román büszkeségből az úgy is alig tengődő elviselhetetlen adók alatt görnyedező szegény népet.

Somkútról Berkeszin s néhány kis apró patak-völgyületen át Batalva[?] kis hegyre emelkedik az út s az ott fekvő Remetétől [Kővárremete] felölik a Láposnak szép tágas völgye, melyet szép havasias jellegű hegyek kererelnek (így!) be, s melyen a jelentékeny folyónak csillámló hullámai hömpölyögnek tova, s a háttérben a mind határozottabb alakot öltő (7r.) Nagy Bányai szép arany dús hegyek. Az itt északi irányba folyó Lápos vidékén halad az út, mely a maros-völgynek szélességével bír minden féle partjain, s a hegyek magaslatain szépen fekvő faluk s változékonyásával elragadó tájsorozat. Pusztá Láposnál [áthúzza és fölé írva] Katalánnál [Koltókatalin] az eddig északra törő folyam nyugatra az ő közel hömpölygő szép jegyese, a Szamos felé kanyarul, s mi búcsút véve tőle és Kővár vidékétől az ő partmagaslatát képező hegyre másztunk ki (melynek lejtője nem lévén) a Bányai szép fennsíkra [láttunk]. De a várost sehol se tudták felfedezni vizsga szemeink. Az út mellett gyönyörű tölgyes erdőség százados tölgyeknek sugár magas tömege szebb párja ennél a büszke Londonnak sincsen.

(7v.)

Ennek aljába vonul át az út s egyszerre szélébe érve megható kép tárul fel. Gyönyörű hullámzatos gesztenye erdővel, s szőlőkkel beborított hegység, melynek háta mögött magas havasoknak kéklő csúcsai tornyosodnak fel. Aljában a meglepő képet mutató Nagybánya szeszélyes alakú tornyaival, fennebb Kisbánya zöld ligetek közé állított két tornyú templomával, s a kettő közt Fernesej (Ferneszely) füstölgő arany öntődéivel. [Itt keretbe helyezett beszúrással következik: „Építész Winterhalter ministerialis tanácsnok építette 191,000-be került helyén régi templom állott melynek fenntartására a bányai tizedet adta Hunyadi János. A kincstár kezeli a templom pénztárát, mivel a költségeket az építésre részbe a felsőbányai templom.”]

(8r.)

Berkeszről hegyre emelkedik az út a tetőről megható kilátás. Lent a Láposnak szép tere, mely éppen szembe e hegygel (keletről) szűk hegyszorosból tör elő, oly összeszorult, hegyrepedésen, hogy bámulni lehet miként kapott ott utat. Innen kiérve szép széles térségen kényelmesen elnyújtózva hömpölyög. Északról gyönyörű hegység messze távol az észak keleti szögletbe a Cibles három azúr

csúcsa pillant át a köd lepte hegyeken, alább sátor a sziklagerinces Gutin és a kópár Rorzsjaj [Rozsály].

8v.

Polyán lakói szép nép. Lenmagolaj készítés fő foglalkozások s ezzel nagy kereskedést űznek. Borvize is van. Páratlan szorgalma.

Vajna falva mivel nagykiterjedésű a Vajna család

Szász falu és Sáralfalu egy megye a két Nyújtod szintén egy.

(9r.) [Üresen hagyva]

(9v.) és (10r.) [Skiccek egy ortodox templomról, haranglábról és régi falmaradványokról.]

(10v.)–(11r.) [Üresen hagyva]

(11v.)

Bányán felül alig negyed órányira szép völgyület nyomul be a hegyek közé mely a [név kihagyva a Fernezely patakról van szó] patak vág le. Hátterébe a fenyves nőtte Rorzsjaj magasodik fel. Füstfelleg tolul fel a kis völgyből s elfátyolozza a nagyszerű havasnak sziklagerinces oldalát. E füst, ez a vidéket költői lepelbe burkoló kék palást Fernesely kohóiból száll fel. Ott vannak a kincstári olvaszdáknak roppant kohói ott bámulhatja az ember azon roppant erőfeszítést s fáradalmas munkát mellyel a szikladarabokban féltékenyen elrejtőzött nemes erzet az ember attól elválasztja, elkülöníti. Kétféleképpen működnek itten száraz és vizes modorba tűz és víz által a foncsorozás és olvasztásnak egyként fáradságos és hosszadalmas munkálatán kell fokenként átmenni míg nemes ércet nyer. Az ott ónba, ott higanyba összpontosítatik, s azután ezektől nagyszerű vegytani műtétekkel elkülönítik.

(12r.)

Láttuk Kereszt-hegybe a cyclopsi és veszélyes munkát, mellyel az érc hegyek kebléből napfényre kerül s itt még mely iszonyatos munka, s emberi életet romboló munka szükségeltetik míg az elválasztatva az idegen anyagoktól tisztán kiválva jut az emberi használatra. Az az biz az nálunk még oda sem jut, mert az az ily nagy fáradalommal nyert nemes érc, melynek birtoka annyiakat boldogíthatna nem jön forgásba, elvándorol tova tőlünk s itt rongyos papiros helyettesíti azt csak ...

Az bánya-olvaszda bányafelügyelő roppant szívességgel elvezetett minket mindenfelé, s egész készséggel megmutatott s megmagyarázott mindent, egyáltalában a bányászok igen szíves és udvarias emberek s bámulja az ember, hogy az ily idejeket elrabló magyarázatokat melyeket annyiszor kell ismételniök, mégis mindig a legnagyobb készség és szívességgel teszik.

(12v.)

Innen felfelé menve a Szaszárnak [Zazár] stompokat működtető medre mellett fél óra alatt a gyönyörűen fekvő Felsőbányára érni. Ez szép kúp alakú hegyek környezte hegy kebelben fekszik háttérébe a [---]magos Buturanak [Magura?] a Kárpátok ezen büszke végbástyájának kicsipkézett sziklagerince a nap-sugarakba. A hegyeken fejer Kápolna de a tökéletesre elzárva tetsző a hegykebelnek egy szűk nyíláson törtet le a Butinból [Gutin] eredő Zazár. [Itt egy oldal ki van metszve, a számozás folytatólagos.]

(13 r.)

A piac közepén levő templomon szép tiszta ízlésű két [---]tagon torony szép homlokzat, mely nyolc lábnnyira szökell elő 4 Jonia oszlop tartja melyek vályúzva vannak ezek [---]talapja kőemelvényen áll melyhez 13 lépcső vezet. E mellett [az] út(?) felől szent István és szent Lászlónak kőből faragott szép faragványú 2 öl magos szobra. Az emelvényhez két oldal grádicsok vezet hol két szoborúbe Szent Péter és szent Pál szobrai. Két felől az ajtó mellett fele[---] úgy a nagy négyszög ajtó felett kerek ablak nyílások.

(13v.)

A templom maga kereszt alakú félkörbe végződő bütökkel, a szentély alkotja a kereszt hosszabb végdarabját. Néhány lábnnyira fel van emelve s 36 lépés hosszú 14 széles a templom hajója 60 lépés 32 széles.

A keresztnek oldal karjai mellett mindkét oldalról két-két szép sugár Jonia oszlop. Van tehát összesen 8 s a fal mellett ennek megfelelő fél oszlopok, ezeken nyugszik a csekély emelkedésű közép kúp és a kereszt karok félkör alakú ívei. A kereszt oldalkarok bütüjén és kétfelől a hajó oldalán körívvel 3 ablak mindenik oldalon. A keresztoldal karjaiba az ablak mellett kétfelől annak megfelelő nagyságú szoborúbe 4 csinos szobrok Sz. Imre, Flórian, Szent Anna és Sz. József.

(14r.)

A keresztkar 58, és legnagyobb szélessége a templomnak. A főlepen[?] szép freskófestvény borítja, fő oltár felett szentháromság, a szentek felett amint Krisztus a templomban tanítja az írástudókat. Középkúpon a pásztorok üdvözlete, jobb oldali kereszt karba a gyerek Krisztus templomba vitele a másikba Mária látogatása Sz. Erzsébetnél. Szép eleven festvény.

A régi templomból fennmaradt keresztelő szürke márványból igen szép, kis tabernákulum szerű felső része szép fa faragvánnyal.

A diadalív körívű s összetett fél oszlopokon nyugszik.

Oszlopmagasság fejezet nélkül 5 öl forma.

(14v.)

A keresztkarok бүтүі azonban csak belülről kerek, kívülről egyenesen elcsapott lapba végződnek, tehát szögletei tömörök. Hogy az építész ezzel mit akart elérni nem értem. Sokkal szebb lesz vala, ha a szentéllyel összhangzólag kerek бүтүізettel bírt vala. Így nehézkes és aránytalan, mint az oda szobor үрökben helyezett kis szobrocskák sem könnyítnek eléggé. A tornyok deszkagúla alaku fedélzete a templom tetőzet is rézzel van fedve.

48 előtt még Ilám püspök [valószínű Pilászi Félix Mihály plébánosról lehet szó, az ő idejében kezdtek építeni a templomot] kezdte építeni azután a kincstár vette kezébe. Minden esetre minden drágasága mellett is újabb kori épületeink közt feltűnő s más újabb férc műveket sokkal felülmúló műbeccsel bíró épület.

(15r.)

Felsőbánya mellett jobbra a Gutin előtt levő, s annak alakját utánzó szép erdő nőtte Fekete-hegy, mely amannak kopasz sziklás csúcsa előtt szép zöld lepelként lebeg fennebb a feltornyosuló sátor mely alatt Sztojka (feredő) fekszik.

(15v.)

A némai templom. Ez igen régi kis templom a hagyomány szerint néma barátoké volt. A templom szentélye csak a régi, ez egészen faragott kőből épült. Szép diadalív volt ott, melynek csak kétfelől levő tömör fél oszlopa, s az ívhajlat kezdete látszik. Ezen két oszlop csak 8 láb magas, faragott kőből készült fejezete eltérő. A jobb oldali korinthiai forma (16r.) a másik lapu-ékítményes. Alapzata négyszög csekély magasságú s arra kettős választékú karika párkányka.

A szentélynek két ablakja körül belül két láb m[?] 4 hüvelyk széles, négyszögű, s hogy eredetileg is ilyenek voltak mutatja kőablázatuk. 3 van egy a szentélynek elcsapott (16v.) бүтүіjén, kettő két felől melyeknek egyike megtágított. Kis csúcsíves szentségtartó, s a boltíveket tartó szívforma consolok. A két szögletbe s a diadalív oszlopai mellett mutatják, hogy eredetileg boltozva volt. Rendes goth volna de a szentély бүтүіjének négyszögűsen. Az ablakok négyszöge eltérő úgy a goth mint romántól. Magaslaton fekszik.

Désről jövőleg egy nyugotra benyomuló völgybe $\frac{1}{4}$ órányira az országúttól. Néma helységnek e szűk völgybe elszórt házai vannak szétszórvva, sok (17r.) udvarházaival.

E falu nevének eredetét különbéleképpen adja elő a hagyomány, hogy néma barátok, vagy karthauzi barátok laktak volna. A falu nyugoti végébe magaslaton fekszik egy régi most ref[ormátusok] által használt templom, ezt a barátok templomának tartják, a mellette levő Toroczkai udvar, ez a Kolostor helyén fekszik, s annak romjaiból épült, sőt még most is állnak az épület keleti végébe fel

nem használt régi romok. A Domb alatt sziklából felfakadó bő forrás szakad fel melyet Pietrisnek hívnak. A hagyomány szerint a tatárdúláskor itt rengeteg erdőségek voltak, egy néma leány települt a kúthoz, s tőle származnak a falu lakói.

(17v.)

Hogy régiebb, s a honfoglaláskor keletkezett faluink egyike kitűnik egy a Dési levéltárban levő okmányból, hol a XII-ik században egy Deeseli metalis diferencziális perbe említettik.

Némán alól van egy hely melyet Békének [Bacca, Beke] neveznek, hol hajdan ily nevű falu volt, a földéken az eke gyakran feszít romokat fel. A templom előbb katolikus volt a reformációkor áttértek. Jó hangzatú régi nevek Hunyadi, Barcsai, Szentpéteri stb. fordulnak elő az itteni magyarok közt kik mind egyházi nemesek voltak. Ősbirtokosok Haranglábi és Kádárok voltak, az első adoptálta Toroczkait.

(18r.)

[Kifejezetten szép és olvasható írással – látni, hogy ezt nyugodtan asztal mellett és nem a térdén írta – a következő olvasható: „Székely-keresztúr. Vidéken (talán egy falusi mesternél) van egy colligátum 30 db. hist[óriás] ének – egy kötetben – (Péterfi prof.) Legalább Kolozsvárra beküldését eszközölni. – Biztos tudomást kinél van?”]

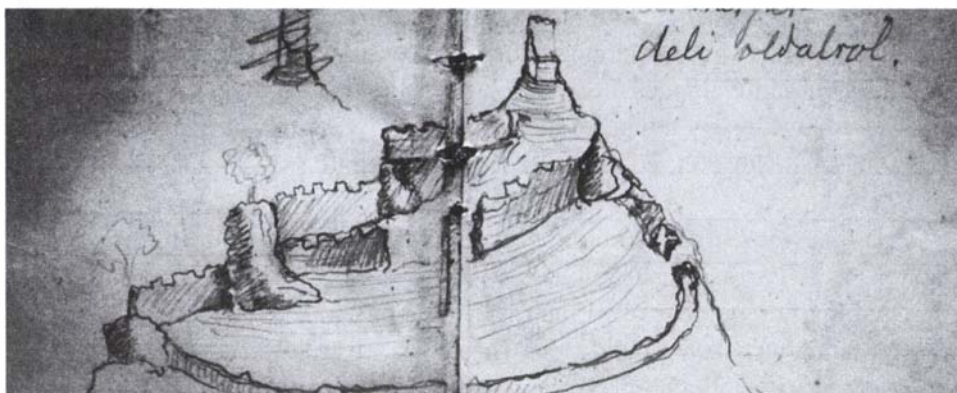
(18v.) [vegyes jellegű anyag kezdődik]

Fluxus ellen

Büdöskőmáj (hepar sulf) egy kávé kalányit forró vízben felolvasztani, s mielőnn annyira hűlt egy ruhát belé áztatva unslagolni. Lehet szájba is venni, biztosan eláll tőle. Csontfájdalom ellen is biztos szer.

(59v.–60r.)

Bálványos várának látképe

Orbán Balázs és a nőemancipáció kérdése

Orbán Balázs *Utazás Keleten* című művében olvashatók a következő sorok: „Csudás a múlt történetében, hogy minden népforradalomban volt egy nő, egy Lucretia, egy Virginia, ki az eszményit egybeköti a természetessel – egy nő, ki vértanúként hala el a szabadságért, mintha mondani akarná: hisz látjátok férfiak, mi is képesek vagyunk hősiek halálra, a mi vérünk is termékenyíti a szabadság földjét; miért fosztotok meg hát minket természeti jogainktól? Miért vagyunk mi a férfiak rabszolgái, vak eszközei? Ha van a jövőnek sürgető teendője, ezek egyike bizonyos a nők emancipációja azon alárendelt helyzetből, melyre az anygatalai a földnek kárhoztatva vannak.

A nők sokkal több befolyással bírnak a politikai életre, mint ez felületes tekintetre tetszik. Ne adjunk jogtalan zsarnokságunkkal okot, hogy e befolyás, jogaik sértése által földézett bosszúból, rossz irányt nyerjen: ruházzuk fel a nőket azon jogokkal, melyeket a természet nekik is éppúgy adott, mint nekünk; így az emberiség bizonyosan hamarabb eljutand a szabadság édenébe...”¹

A 18. század végén, majd a 19. század folyamán a női emancipációs törekvések mind Európában, mind Amerikában egyre szélesebb körben találtak visszhangra. A női egyenjogúság kérdése elsősorban természetjogi követelésként jelent meg. Bár a politikai és művelődési jogaikért folytatott küzdelem első dokumentumai Angliából a 17. század végéről származnak, a francia felvilágosodás és forradalom eszméihez köthető az egyenlőség, az emberi szabadságjogok megfogalmazásához a női emancipációról folyó diskurzus kezdete. A francia forradalom tulajdonképpen nem hozta meg a feltételezhető eredményt, a nők nem kaptak politikai jogokat, ugyanez történt 1848-ban Magyarországon: az 1848. évi V. törvény 2.§-a egyértelműen kizárta őket a választásokból. Mégis azok a nézetek, amelyek a következő századot a nőkérdéssel kapcsolatban meghatározták, ekkor terjedtek el széles körben. A női emancipációs mozgalmat többféle irányzat, törekvés jellemezte. Az egyik fő irány a nők művelődési jogáért szállt síkra. Elsősorban a nők hagyományos hivatásának (feleség, anya, a háztartás irányítója) el-

¹ Orbán Balázs: *Utazás Keleten*. Athén. In: *Sztambultól Szejkéig*. Válogatott írások. Debrecen, 1990. 63.

látásához tartották fontosnak a nők oktatását, leginkább a gyermeknevelésben betöltött meghatározó szerepüket hangsúlyozva. A másik markáns irány a nőnevelés fontosságát abban látta, hogy a nők a férfiakhoz hasonlóan hivatást válasszthassanak, és a férfiakkal azonos eséllyel vegyenek részt a társadalmi életben. Az iskoláztatás egyetemi szintig való megnyitása a nők előtt (Magyarországon 1895-ben) tulajdonképpen ezeknek a törekvéseknek volt az eredménye. A harmadik irány a politikai jogokért, elsősorban a női választójogért küzdött. Ezek a törekvések Európában a 19. század közepétől, Magyarországon pedig a század utolsó harmadában váltak egyre erőteljesebbé, ahol a 19. század folyamán elsősorban a nők művelődése, nevelése, a női hivatalviseléshez való jog kérdése és az e körül zajló viták határozták meg a nőemancipációs mozgalmat.

A különböző jogok – ezek között is legfőképp a politikai jogok követelése – elsősorban abban a természetjogi érvrendszerben szólaltak meg, amely segítségével hívta a történelmet is oly módon, hogy megalkotta a maga női panteonját, azoknak a nőknek a sorát láthatóvá téve, példaképpül állítva, akiknek valamilyen szerepet tulajdonítottak a múltban. Ebben a kontextusban értelmezhetőek azok a gondolatok is, amelyeket előadásom elején idéztem. A szöveg jól tükrözi, hogy a női alkalmasság problémájához hivatkozási alapot jelenthetett a történelem is.

Orbán Balázs a nőkérdéssel kapcsolatos vitákban nem vett részt, közvetlenül nem fejtette ki álláspontját, ám annak különböző vonatkozásairól találunk írásaiban egy-egy megjegyzést. Az idézett szövegrész is példa erre. A szövegből kiderül, hogy a női jogok teljes körű elismertetését Orbán Balázs annak a szabadságeszménynek a keretében gondolta el, amelyet nemcsak a francia forradalomhoz kötődő eszmeként értelmezett, hanem sokkal egyetemesebb, *üdv történeti* értelemben is megfogalmazott máshol: „csak a politikai szabadság, csak a népek emancipációja képes Krisztus tanait létesíteni e földön.”²

1875-ben a székelyföldi *Baloldal* című ellenzéki lapban közreadott egy írást *Egyetmás Keletről s különösen a nőkről* címmel. Valójában ez a cikk sem a nőemancipációról szól, mégis tanulságos elemezni, hogy Orbán Balásznak e korszakban radikálisnak számító nézete mögött milyen nőiségről alkotott elképzelése húzódik meg. A szövegnek többféle olvasata is lehetséges. Ha abból indulunk ki, miképpen fogalmazta meg ő maga írása célját – a keleti nőről Nyugaton kialakult tévképzeteket kívánta cáfolni – akkor orientalista szöveggént értelmezhető. Ha arra helyezük a hangsúlyt, hogy a keleti nő leírásánál milyen általános elvekből indul ki a nők helyzetével kapcsolatban, akkor a nőiségről és a nők „emancipációs” lehetőségeiről szóló narratívaként olvasható. Bár a keleti nőkről

² Orbán Balázs: *Utazás Keleten. Jeruzsálem*. Uo. 47.

ír egy meghatározott szándékkal – tehát elsősorban az *Utazások Keleten* folytatásaként olvasható a cikk –, ennek kapcsán mégis olyan általános észrevételeket tesz, amelyek elemzésével a női emancipáció kérdésében kifejtett nézetei árnyaltabbá tehetők.

Orbán Balázs abból az alapfeltevésből indult ki, hogy a nyugati közvéleményben tévképzet élt a keleti nőről. Úgy vélte, ez abból fakad, hogy a keleti nőt a háremhölgygel azonosítják, aki alárendelt, elzárt, rabszolga, a férfi önkényének teljesen kiszolgáltatott helyzetben él. A keleti nők társadalmát ez a megközelítés homogénnek tekintette, nem vette figyelembe a társadalmi különbségeket, minden keleti nőt háremhölgyként aposztrofált. Érdeemes Orbán Balázs véleményét a saidi értelemben véve szélsőségesen orientalista Vámbéry Árminéval összevetve bemutatni, hiszen ugyanaz a kiindulópontjuk: mindketten deklarálták, hogy igyekeznek a keleti nőkről kialakított általános képet árnyalni, illetve megváltoztatni, mégis nagyon különböző megállapításra jutottak. A két szerző párhuzamba állítása azért is érdekes, mert nemcsak a Keletről vélekedtek eltérően. Míg Orbán Balázs gondolatmenetét a női emancipáció kontextusába is belehelyezte, Vámbéryt hidegen hagyta ez a szempont. Orientalistaként a keleti viszonyokat és ezen belül a nő helyzetét a Nyugattal való összehasonlításban vizsgálja, és ebben a Nyugat jelenik meg egyértelműen pozitívként, s a nyugati (elsősorban angol) nő helyzete mintaként.

Mindketten cáfolják azt az elképzelést, hogy a többnejűség, a hárem általános lenne Keleten. Érvelésüket azzal kezdik, hogy ez csak a gazdagok számára lehetséges, és jóval ritkább, mint azt Európában tudni vélik. A háremhölgyek helyzetének jellemzője – akik esetében az elrejtés és elzárás, lenézés a nyugati ember számára leginkább megjelenő toposz –, hogy találékonysággal ki lehet játszani, amely a nők elnyomott helyzetében mindenhol a leghatásosabb fegyver. Orbán leírja, hogy egyfelől az újabb divat szerint ruhájuk egyre vékonyabb kelméből készül, másrészt felső köpenyüket úgy igazítják, hogy az egy pillanatra felfedje bájait. Igaz, hogy napjuk nagy részét kíséreléssel töltik, de a bazároknál, ahol a szolgaszemélyzetet könnyen kijátsszák. Bár férfiakkal nem állhatnak szóba nyilvánosan, ez őket mint a különféle jelbeszédnek mestereit nem gátolhatja a „kalandúzásban”.³ Azt, hogy a török nő sem férjével, sem más férfival nem jelenhet meg nyilvános helyen, illetve nem beszélhet, Orbán Balázs tényként közli, mindenféle negatív konnotáció nélkül, pusztán leíró jelleggel. A magán- és nyilvános szféra nemek közötti megosztása a 18. század végén, a 19. század elején el-

³ Orbán Balázs: *Egyetmás Keletről s különösen a nőkről*. In: *Törökországról s különösen a nőkről. Orbán Balázs török tárgyú írásai*. Budapest, 1999, Terebess Kiadó. 99.

sősorban a középosztályhoz köthetően valósult meg Európa-szerte, ezért a nők nyilvános térben való megjelenésére való törekvés szintén az emancipáció részét képezte. Orbán Balázs ezzel szemben csak azt hangsúlyozza, hogy a nők olyan tulajdonságokkal, tapasztalatokkal rendelkeznek – elnyomottságukból adódóan –, amelyekkel bármilyen helyzetet képesek megoldani. A török nők esetében a nyilvános térben való megjelenésnek egyetlen célját a férfiakkal való ismerkedésben látatja.

A háremmel kapcsolatban Vámbéry Ármin is elsősorban azt tagadja, hogy ez teljes elzártágot jelentene. Az udvarlás alkalmait szerinte többnyire megtalálja a háremhölgy. Azonban ő mindezt nem erényként értékeli, mint Orbán Balázs, hanem éppen ellenkezőleg: a keletit megvető szemlélete ebben is élesen megmutatkozik. „Itt az illem és fész legtöbb esetben háttérbe szorul, s a műveletlen, minden ítélet elől ment nők eljárása s modora gyakorta kellemetlen, sőt undorító képet nyújt”⁴ – írja otthoni viselkedésükről.

Különbözik álláspontjuk a keleti nő szellemi és hatalmi képességeit illetően is.

Vámbéry állítása szerint a keleti nőt leginkább az különbözteti meg a nyugati nőtől, hogy annyira műveletlen, amennyire az európai nő még a „durva” középkorban sem volt.⁵ Ennek fényében ő természetesen azt is károsnak ítéli, hogy közülük egyes nők beleszólhatnak a politikába, véleménye szerint ugyanis beavatkozásuk sokszor az államot veszélyeztető cselszövénnyé fajul. Orbán Balázs ezzel szemben pozitívan értékeli, hogy például Törökországban az egyes szultánok kedvenc háremhölgyei „rózsaszín ujjajukban tartják a birodalom gyeplőit”. A nők politikai szerepéről, általában a nőkről úgy vélekedik, hogy sok tekintetben ők „tartják kezeikben a népek, sőt az emberiség sorsának gyeplőit.”⁶ A férfiak színlelt akarateréjével szemben megvan bennük a jellemzilárdság, kecs, kellem, szépség és a diplomáciai érzék (ez utóbbi a mellékutakon való célhoz jutásban fejeződik ki), mindazon fegyverek, amelyekkel alárendelt helyzetükben élni tudnak. Nő és férfi viszonyát hatalmi alá-fölérendeltségben mutatja be, nő és férfi kapcsolatában az erőviszonyok megoszlását tartja fontosnak, és ebben nem lát különbséget Kelet és Nyugat között. Számára a női világ homogénnek tűnik, amelyet mindenhol az emancipáció hiánya jellemez, s ezért mindenhol praktikához kell folyamodniuk, hogy helyzetüket elfogadhatóvá tegyék.⁷

4 Vámbéry Ármin: *Keleti életképek*. Budapest, 1876. 44.

5 Uo. 33.

6 Orbán. 1999. 96.

7 Uo. 97.

Orbán Balázs szerint a keleti nők még inkább megfelelnek annak az általa megformált, a keleti emberről alkotott képnek, amelyre a tanulékonyság, élénk felfogás, az önerővel való felemelkedés jellemző; szerinte ezek a tulajdonságok jellemzik a székelyeket is. Annyit azért megjegyez a keleti nők helyzetéről, hogy a férfiak portékának tekintik őket, „a mennyország üdvözléséből is” ki vannak zárva, ezenkívül semmiféle nevelésben nem részesülnek (ez nyilván mind a nyugati nő helyzetével állítható párhuzamba), ennek ellenére rendelkeznek mindazzal a kellemmel, keccsel, költőiséggel, érzelemmelegséggel, amely alkalmassá teszi őket arra, hogy pl. a szerelmi költészetben jeleskedjenek. „Nálunk a férfiak úzik a szépelgés mesterségét... Törökhonban az a kényelmes – már a férfiakra nézve – szokás van, hogy a szépelgés a nők munkaköréhez tartozik.”⁸

A női irodalom kérdése erősen foglalkoztatta a 19. század közepének íróársadalmát. Magyarországon a század közepétől folyamatosan zajlott a nők irodalmi tevékenységéről szóló vita. Az a szemlélet, amely szerint a nők autentikus helye az otthon, a nők irodalmi szerepét is ebből a szempontból ítélte meg. Az irodalom művelését a közszférába való kilépésként értékelte, másrészt kialakult a témáknak és műfajoknak egy nemek közti munkamegosztása, amely egyben hierarchiát is jelentett.⁹ A női szerzők számára a lírai megnyilatkozást tartották elsősorban elfogadottnak, amelyre a nekik tulajdonított érzékenységük predestinálja őket. Orbán Balázs ezt a nők ösztönös, természetes megnyilvánulásaként tartotta számon, s úgy ítélte meg, hogy erre a keleti nőknek nagyobb lehetőségük van, mint Nyugaton élő társnőiknek.

A Keletről és az ottani nőkről folyó európai diskurzusoknak volt még egy központi témája, s ez a család intézményének jellemzése. Orbán úgy látja, hogy a keleti szegény ember és a középosztálybeli férfi esetében „a nő valódi élettárs, ki osztozik a férj minden bajaiban.”¹⁰ A középosztálybeli és a falusi nők egyenjogúnak tartott helyzetét a székely asszonyéval veti össze, akiről szintén úgy vélekedik, hogy miután férjével osztozik annak terheiben, ezért nem él alárendelt helyzetben.

Vámbery a nyugatival való összehasonlításban úgy ítéli meg, hogy Keleten a férfi és női világ kettéválasztása teszi lehetetlenné a nyugati polgári családmódel kialakulását, amely a viszonyítási pontot jelenti a Kelet megítélésében. A keleti modellt egy középosztálybeli család példáján keresztül mutatja be: „Elszige-

⁸ Uo. 98.

⁹ Horváth Györgyi: *Nőidő. A történeti narratíva identitásképző szerepe a feminista irodalomtudományban*. Budapest, 2007. 25.

¹⁰ Orbán. 1999. 99.

teltség és viszálykodás, jéghideg fonalakként húzódnak keresztül az egész családi életen és mindent megdermesztenek, sőt a család egész épületét alapjában megrendítik. Azáltal, hogy férj és nő a nap legnagyobb részét egymástól távol töltik, nemcsak az öröm és bánatbani részvétel s a társadalmi együttthaladás az életen keresztül tétetik lehetetlenné; de magában a házban is, két különböző pártot képez férj és nő, mely között a vallási és polgári törvény áthághatatlan válaszfalat emelt...”¹¹

A nyugati családmódellet ezzel szemben férj és feleség minden tekintetben szoros együttműködése jelenti, míg ez Keleten – véleménye szerint – hiányzik, így arra a következtetésre jut, hogy Keleten a családnak mint intézménynek a léte maga is megkérdőjeleződik. Ezzel tulajdonképpen azt is állítja, hogy a keleti nő elvárt női hivatásának (hogy férj, háziasszony és anya legyen) nem is felelhet és nem is felel meg.

Nagy ópuszában, *A Székelyföld leírásában* Orbán Balázs a nőket általában szépségükkel, kedvességükkel, vendégszeretetükkel jellemzi. Ebben is találunk utalást férfi és nő alá-fölérendeltségi viszonyáról. „A székely nők annyira életrevalók, hogy még faragni is tudnak, főleg havasos helyeken, hol kevés művelhető föld van, részt vesznek a férfiak minden terhebb munkáiban is, ők pásztorkodnak. – Hát nem arkádiai élet-é ez? Fűrnak, faragnak, kádat, szuszékot, zindelyt metszenek, fát hordanak, szekereskednek, szóval a férfival teljesen megosztják az élet terheit – a mellett örök vidorak, kedélyesek, szépek is lévén, megédesítik, kedvéssé teszik az életet, sőt ha szükség, még hősökké is válnak a hon védelmére.”¹² A szövegrészlet a nőkérdés tekintetében felvet egy alapproblémát is. Nevezetesen, hogy az egyenjogúság követelésének mi az alapja. Az idézet szöveg is – mely szerint a férfiszerepek vállalása teremti meg az egyenjogúságot – abban a kontextusban értelmezhető, amelyet a feminista irodalom Wollstonecraft-dilemmaként emleget, és elsősorban a politikai követelésekkel kapcsolatban fogalmaz meg, de végső soron az egész nőkérdés kiindulópontjának tekinthető. A férfiakkal egyenlő szerepért vagy (éppen ellenkezőleg) a férfiktól eltérő női *különbség* elismertetéséért harcolnak-e a nők? Orbán Balázs utalásai a családi életben elnyert egyenjogúságról jól tükrözik ezt a kérdésfelvetést; úgy tűnik, inkább ama álláspont felé hajlott, hogy a nőknek a férfiakéval egyenlő jogokhoz kell jutniuk, és női praktikáik „bevetésére” csak azért szorulnak, mert tulajdonképpen az élet egyetlen területén sem élvezik az egyenjogúságot – kivételt képeznek azok az esetek, amikor a házasságban a közös „teherviselés” megteremti azt.

¹¹ Vámbéry, i.m. 24.

¹² Orbán Balázs: *A Székelyföld leírása*. II. kötet. Pest, 1869. 159.

Orbán Balázs deklarálta, hogy az emberi szabadságjogok az 1848-as eszmék híveként a női emancipáció kérdésében is a korszak legradikálisabb nézeteit követi, a nők számára is teljes egyenjogúságot követel. Ebből a nézőpontból úgy ítélte meg, hogy a nők sehol a világon, az élet egyetlen területén sem élvezik a férfakkal való egyenjogúságot, ezért egészen sajátos tulajdonságokkal és praktikákkal rendelkeznek, amelyekkel megpróbálják élíhetővé tenni alárendelt helyzetüket. Orbán is arra a történeti évrre hivatkozik, hogy a nők egész sora bizonyította a történelem során: ugyanúgy alkalmasak politikai szerepvállására, mint férfitársaik. Amíg erre a nőknek nincs törvény adta joguk, kénytelenek a háttérből, a *férfiak révén* gyakorolni hatalmukat. Az élet minden területén manipulációra, ügyeskedésre kényszerülnek, a politizálástól kezdve egészen a mindennapok apró eseményeiig, legyen az akár egy séta a bazárban. A nyilvánosságtól való megfosztottság, az alárendelt helyzet mindenütt egyformán fennáll, és mindenhol ugyanazokat a reakciókat váltja ki a nőkből, ezért nem is tesz különbséget a Keleten és Nyugaton élő nők között. A keleti nőről ír cikket, de az általa teljesen homogénnek tekintett női világról beszél. Véleménye szerint a nőknek egyedül a családban van lehetőségük ezeken a viszonyokon változtatni, de ott is csak akkor, ha átveszik a férfiak szerepét, s mind annak, mind női szerepüknek *együttesen* is megfelelnek.

Orbán Balázs a női emancipáció problémáját egy európai demokrata szemével látta, véleményét azonban úgy fejtette ki a kérdésben, hogy nem tartotta fontosnak kiemelni a keleti és nyugati nők helyzete közötti különbséget; úgy látta, hogy alapvetően nincs eltérés a két „női világ” között.

Szécsényi Mihály

Orbán Balázs emlékbeszédek, megemlékezések tükrében

A történelmi személyiségeket – elsősorban a különleges, a nagy hatású vagy el-
lentmondásos személyiségeket – az utánuk jövő nemzedékek koronként kü-
lönöző módon látják és értékelik. Nem egyszerűen munkásságuk más oldala-
it emelik ki; tevékenységük kevésbé fontos részei az enyészeté lesznek, míg má-
sok maradónak bizonyulnak, és akadnak olyan értékek, amelyek fokozato-
san tűnnek elő. Ez a világ legtermészetesebb dolga, hiszen minden generáció,
minden korszak újrírja, újragondolja a múltat, hogy saját helyzetét értelmez-
ze, aktuális problémáit jobban megértse, vagy hogy – sok más kérdés mellett –
önmaga identitását saját korában megerősítse, kialakítsa. Orbán Balázsról – az
előbb kifejtetteknek megfelelően – a halála óta eltelt 120 évben meglehetősen so-
kat beszéltek és írtak, ám ez többnyire ismétlésekben mutatkozott meg. Fokozato-
san bontakoztak és bontakoznak ki napjainkig munkásságának a mai kor szá-
mára kevésbé ismert, de a már megismertekhez hasonlóan fontos értékei.

Ezért lényeges annak a folyamatnak a megismerése, hogyan látta őt és mun-
kásságát az elmúlt 120 évben néhány emlékező személyiség, értékelő beszédek
és írások tanúsága szerint. Igazat mondtak-e róla a szó átvitt és hétköznapi értel-
mében? Ezek közül a vélemények, értelmezések közül emeltünk ki néhányat, és
ezek alapján próbálunk meg válaszolni kérdéseinkre. Az ötlet nem új és különle-
ges, hiszen hasonló megközelítésben írtak már róla többen – így például Egyed
Ákos és Imreh István.

Az első szerző, akinek írásával bővebben szeretnék foglalkozni, Jakab Elek,
aki a Magyar Történelmi Társulat 1890. október 2-i választmányi ülésén Orbán
Balázs felett mondott emlékbeszédében két csoportra osztotta az embereket.
„Az egyik rész a gyakorlat iskolájában nevelkedik, s a hatalommal tart. Ezeknek
kedvez a szerencse, helyes irányba vezetik jó ösztöneik, segíti sors és pártfelők,
és igen, a véletlen, tehetségeiknek és becsvágyuknak megfelelő pálya nyílik előt-
tük, könnyen haladnak tovább, előre, magasra. A társadalom kiválasztottai ők, a
hasznosság vert országútján járnak, sikerrel szolgálják a közérdekeket, melyek-
kel okosan fűzik egybe önjavukat, köztiszteletben állnak, s illik rájuk a római
költő szava:

At pulchrum est digito monstrari et diceri: hic est.

Még is szép dolog ám, ha ránk mutat ujjal a nép: ez ő!”¹ írta.

Jakab szerint a társadalomban „a másik rész eszményeknek hódol, igazság-szeretetével szigort egyesítve, a szabadság és a jog védelmére érez hivatást, véde-
nek és támadnak, ítélnék és sújtanak nem tekintve személyre és hatásra, használ-
nak a köznek, megakadályozzák a rosszat, de maguk ellen felköltik a megtorlás
és bosszú érzetét. Ezek a közerkölcsök védői, a jogok pajzsa, a társadalom élő lel-
kiismerete, akiknek a sorsa küzdelem az uralkodó iránnyal, nehezen s lassan ha-
ladnak tovább, gyakran csalódnak, félsikereket érnek el, lelkük eszményei és az
élet prózai rideg folyása közt a távolságot és különbséget későn ismerik meg.”²

Orbán Balázs – mondanunk sem kell – Jakab Elek véleménye szerint a má-
sodik csoportba tartozik. Már gyermekkorában szerette volna barátjával, Dózsa
Danival beutazni Keletet és a magyarok őshazáját. Bármilyen álmokat vagy célo-
kat tűzött is ki maga elé a 17 éves Orbán Balázs, szüleinek döntése volt az, amely
teljesen megváltoztatta életét. Ez még akkor is igaz, ha így jelentős részben álmai
is megvalósulhattak. Jakab szerint az utazások irodalma, az útleírások két „igaz-
ságról” győzik meg az olvasót. Az egyik, hogy aki a klasszikus vagy ókori világot
járja be, annak történeteit, íróit, művészeit, politikusait ismeri meg, sőt vérmér-
séklete is ennek megfelelő, az „szükségképpen idealistává, a szabadság barátjává
lesz.”³ Ezzel szemben, „aki a nyugati országokat keresi fel, s intézményeit komo-
lyan tanulmányozza, midőn visszatér, kifejezhetetlen fájdalom fogja el, hogy mi
künn (azaz Nyugaton) lelkének annyi gyönyört adott, honában sehogy vagy csak
kis arányokban találja fel, s oly űrt érez lelkében, amit semmi be nem tölt. Erről
gr. Széchenyi István és br. Wesselényi Miklós, Bölöni Farkas Sándor és Szemere
Bertalan naplói és utazásai tesznek tanúbizonyosságot.”⁴

A szüleivel Keletre utazó fiatalember bejárta többek között az ókori Gö-
rögország emlékhelyeit, és – otthoni tanulmányainak köszönhetően – pontosan
tudta, mit jelentenek ezek a helyek. Athénban tett látogatásának végén ezt írta:
„Még egyszer felmentem az Akropoliszra, hogy az ott lévő dicső művek emléke
mélyen nyomódjék a lelkembe, [...] hogy a szabadság és honszeretet fényes oltá-
ránál esküdjem neked örök hűséget [...] hazám!”

Az „ókori” világ ebben a korban egyúttal a „keleti” világ is volt, amit nem
lehetett nem észrevenni, és amely óriási hatással volt Orbán Balázusra. A nyugati
világ és értékei azonban itt is megjelentek, fizikailag és szellemileg egyaránt a

1 Jakab Elek: *Emlékbeszéd Báró Orbán Balázs felett* Századok 1891. 1–2.

2 Uo. 2.

3 Uo. 9.

4 Uo.

Magyarországról menekülők hozták azokat újra (szó szerint) testközelbe a Keleten tartózkodókhoz. Orbán Balázsra elementáris hatást gyakorolt a szabadságharc, amelyről kényszerű utazásának következményeként lekésett. Igaz, cserébe megismerkedhetett Kossuth Lajossal és a magyar emigrációval. Joggal tehetjük fel a kérdést, mai szemmel nézve valóban ennyire különleges volt ez a világ, ez a légkör, a nyugati eszmék, az ókori ideálok és a keleti világ találkozása? Mit érezhetett, és mit tapasztalhatott itt a fiatal Orbán Balázs?

Beke György több művében felhasználta Veress Sándor emlékiratait, aki a szabadságharc után menekültként az Orbán család Madzsardában álló házában talált menedéket, szállást. Isztambul e nevében magyarokra utaló része a valaha ugyancsak menekültként itt lakó kurucokra emlékeztet. Beke *Bizánci magyarok* című írásában egy, a helyzetre jellemző esetet mond el.

„Veress Sándorék a bárói ház lakosztályának bejáratára felírták, hogy Respublika. Az egyik bujdosó találta ki, akit egy örmény ház bejárata fölötti – a belépőre áldást kívánó – felirat ihletett meg. »Olyan ez, mint a székelykapuk feliratai odahaza«, jött tűzbe Orbán Balázs. Mire egyikük kimondta, hogy írják fel jelszóként az ajtajuk fölé: Res nostra fiat publica, a mi ügyünk legyen közösségi: vagyis Respublika.

Támadt ebből összetűzés hamarosan. Nem a török hatóságokkal vagy Orbán János báróval – Balázs apjával –, a volt császári tiszttel, a napóleoni háborúk hőseivel, hanem a fiatal magyar emigránsok egy másik csoportjával. Háromtagú küldöttség jött a Madzsarda fertályba, a menekültek egyesületének megbízottai-ként, és számon kérték: milyen jogon merészelik sértegetni őket?

- Mivel sértettünk meg titeket testvéreim? – lepődtek meg Veress Sándorék.
- Kisajátítottátok magatoknak a Köztársaságot!
- Hiszen a Köztársaság igazán mindenkié.
- Éppen azért! Ha ti azzal hivalkodtok, hogy republikánusok vagytok, akkor ezzel azt mondjátok, hogy mi nem vagyunk azok. Márpedig ez sértés.”⁵

A történet lényege talán úgy foglalható össze, hogy a menekültek és természetesen Orbán Balázs is saját „magyar” világuk rabjai voltak, egy, a nyugati világ szabadságészményei alapján folytatott harcé, amely bárhol voltak, bármivel foglalkoztak is, mindennél fontosabb volt számukra. „Tisztára magyar világ volt, otthoni ostobaságokkal!” – összegzi a tanulságokat Beke.⁶ Valóban hihetetlen, hogy a hanyatló, despotikus Oszmán Birodalom fővárosában amúgy értelmes fi-

⁵ Beke György: *Bizánci magyarok*. Korunk 1991/7. 862.

⁶ Uo. 862.

atalemberek – végletekig vitt logikával, következetességgel – abszurd színjátékot produkáltak eszményeik „védelmében”.

Orbán Balázs néhány év után azonban nemcsak a Kelettel, de a Nyugattal is megismerkedhetett, amikor osztrák hadkötelesként – erre hivatkozva keresték a császári hatóságok – 1851-ben kénytelen volt Angliába utazni. Az első hónapokban Londonban lakott, de – állítólag egészségi gondok miatt – átköltözött Jersey szigetére, ahová Kossuth és társai, illetve más, főleg francia politikai emigránsok is költöztek, és éltek az angol hatóságok jóvoltából. Itt ismerkedett meg Louis Blanc-nal, itt mélyült el kapcsolata Victor Hugóval, akit, miután az angol hatóságok átköltöztettek, egy másik szigetre követett. Milyen hatással lehetett mindez a húszas évei elején járó fiatalemberre? Hihető-e, amit Jakab Elek ír: „Klasszikus ó-világi idealizmusát az emigráns élet tűzpróbája megedzette, a jog és igazság elveit szívébe mélyen bevészte.”⁷

Véleményünk szerint igaz, amit különösen azok tudnak megérteni, akik fiatallembereként vagy felnőttként éltek a szocializmusban. Utazni – természetesen, ha valakinek nem volt priusza valamilyen „doszárban” – már lehetett, bár nagyon körülményesen. Az igazi különbséget a két világ között mégis a valóságos, szinte kézzelfogható szabadság érzése adta.

125 évvel Orbán Balázs után, ugyancsak a húszas éveim elején járva két barátommal, zsebünkben a szocialista állam útlevelével és fejenként 30 dollárral bejárhattuk Nyugat-Európát. Sok esetben emigránsok, '56-os menekültek adtak szállást, és folytattak velünk hajnalig tartó beszélgetéseket, láttak el olvasnivalóval, könyvekkel, amelyeket szerencsésen át is hoztunk a határon. A mi utunk csak 30 napig tartott, szemben Orbán Balázs éveivel, mégis óriási hatással volt ránk. Az útból ez maradt meg igazán bennünk. Orbán Balázst is elsősorban a szabadság, a *respublika* érdekelte elsősorban, és nem a dinamikusan fejlődő angol és francia kapitalizmus, a gyártelepek vagy a nagyvárosok világa, munkásnegyedek és nyomortelepek. Csak a szabadság és a haza után következett az egzotikus Kelet, mert londoni tartózkodása alatt a British Museumban már erre a témakörre kutatott. Hasonló célok által motiválva, a magyarok őshazája után kutatva, tudományos ambíciókkal – ahogyan fiatalon Orbán Balázs is tervezte – indult el Keletre többek között Kőrösi Csoma Sándor is. Az ő nyomdokait követte a romániai szocialista rendszer ideje alatt, az 1970-es években Jakabos Ödön, aki ugyancsak 30 dollárral a zsebében egészen Indiáig jutott és visszatért, majd utazásáról könyvet is írt.

⁷ Jakab: i. m. 11.

Jakab Elek emlékbeszédében arról a fiatal Orbán Balázst alakító-formáló, végtelenül idealista és vadul romantikus világról ír, amelyben – szavai szerint – „Orbán Balázsnak azzá kellett lennie, ami volt. Egészen beleélvén magát azon szabadsági eszmék szellemi légkörébe, melyben az emigrációval éveken át élt: abból magát kivonni nem is akarta, nem is tudta.”⁸ Gondolkodásában, mentalitásában ettől kezdve a Nyugat és a klasszikus ókor világa keverednek keleti élményeivel, egy idealizált szabadság- és igazságkép, valamint a romantikus hazaszeretet kapcsolódik össze írásaiban és gesztusaiban. Jó példa erre, ahogyan a 30 éves fiatal férfi leírja hazatérését 1859-ben. „A Predealon innen – írja – néhány száz lépésre egy árok vonala tűnt fel – hazám határa! Csak egy híd választ el tőle. Még néhány lépés, s szent földre borulva áhítatos muzulmánként csókolám meg.”⁹

Orbán Balázs politikusként is hű maradt önmagához. Egyik leghíresebb politikai jellegű ügye szorosán összekapcsolódott a Székelyföldről írt munkájával. Ennek negyedik kötetében részletesen írt a Makk József tüzérezredes által vezetett 1854-es szervezkedésről. A titkos szervezkedés székelyföldi irányítója, Török János – akit két társával együtt ezért 1854-ben Marosvásárhelyen kivégeztek – a bizalmába fogadta a bécsi kémszolgálat ügynökének szegődött és a szervezkedést eláruló kisgörgényi földbirtokost, akit Orbán Balázs, talán elsőként, a nevével nevezett. A volt spion rágalmozás címén beperelte őt. A bonyolult és szerteágazó ügyben az erdélyi közvélemény végig Orbán mellett állt ki, bár az első érdemi bizonyíték az áruló ellen csak 1940-ben került elő.¹⁰ Némi pénzbüntetést kellett ugyan fizetnie, de erkölcsi győztesként került ki az ügyből. Országgyűlési képviselőként az országos fontosságú politikai kérdéseket – mint például a só árát vagy a dohánymonopólium kérdését – erdélyi ügyként közelítette meg. „Politikai vonatkozású leveleit, hírlapi cikkeit, élceit és országgyűlési beszédeit az illetékesek torkában megakadó csukaszálgának szánta.”¹¹

Jakab Elek emlékbeszéde azt az embert mutatja be, akit a maga kora – és azon belül elsősorban természetesen hívei – elsősorban szókimondó, olykor nyers, de mindig igaz ügyet szolgálni akaró magatartásáért és jelleméért értékelték, s csak másodsorban munkásságáért. Ez az egyéniség magyarázza a korabeli Orbán Balázs politikai és közéleti szereplését, tetteit és cselekedeteit, ame-

⁸ Uo.

⁹ Orbán Balázs: *Utazás Keleten* I–VI., V. kötet. Kolozsvár, 1861. 139.

¹⁰ Kálnoki Kis Tamás: *Egy nevezetes sajtóper története és a politikus Orbán Balázs*. Honismeret 1983/4. 14–17.

¹¹ Uo. 16.

lyekért egy időben megsüvegelték síremlékét a székelyek, amikor Szejkefürdő előtt elhaladtak. Mégis ezek azok a tettek, amelyeket az utókor már nem tart annyira lényegesnek. Kósa László 1968-ban megfogalmazott véleménye szerint „ezek az életrajzi mozzanatok a dualizmus politikai állóvizében, egy hősök nélküli korban, különlegesnek, izgalmasnak tetszettek a közvélemény szemében”. Ezzel szemben a Jakab által vázolt egyéniségről így ír Kósa: „A személyes megjelenés varázsa, amelyről annyit írtak az őt ismerők, erősebbnek bizonyult, s apáról fiúra szállván, talán még ma is él.”¹²

Emberi tartásán és hitelességén túl a hazatérő Orbán magával hozta Keletről az élményeit, amelyeket leírt és megjelentetett. Sőt tizenhárom év távollét után elindult legfontosabb felfedező útjára, hogy megismerje és megismertesse saját szülőföldjét, a korabeli Magyarország dél-keleti végeit, amely vállalkozás legalább annyi újat, felfedezni valót tartogatott számára, mint korábbi évei. Nyitott szemmel és tapasztalt utazóként mérte fel sajátjának tekintett szellemi és fizikai örökségét, valóságos leltárt készített az emberek mentalitásáról, jelleméről kezdve egészen a várromokig. Ennek a munkásságnak a jelentőségét már a kortársak is észrevették. De a figyelem középpontjába ekkor – miként bemutattuk – mégsem ez állította. Az igazi áttörés jóval halála után következett be: az embert és a művét csak az I. világháborút követő változások után igyekeztek kulturális szándékkal láttatni.

Születésének 100. évfordulóján, 1929-ben jelent meg *Ki volt Orbán Balázs?* címmel egy vékony kötet. Ebben Szentmártoni Kálmán emlékezett meg a legnagyobb székelyről, akinek földi maradványait mostohán kezelte a sors. A szerző ehhez kapcsolódva szólal meg Orbán Balázs nevében: „De látjuk a sírból kikelni Orbán Balázs deli, szép alakját s harsogóan szól felénk: *Engem nem eltemetni kell, hanem újra élni!*”¹³ Szentmártoni ezzel a mondattal nemcsak „mitikus” összéavatta az ünnepeltet, de olyan célt és programot fogalmazott meg, amely a teljesen megváltozott körülmények között nehezen volt értelmezhető, de leginkább megvalósítható. A konkrét feladatok sorában az első helyen ő is, *A Székelyföld leírásának új kiadását jelöli meg.* „Miért van erre égetően szükség, mint a mindennapi kenyérre? Ha Orbán Balázs nyaranként most járna faluról falura anyagot gyűjteni, mit láthatna?” „Annyi a változás, hogy Orbán Balázsnak önmagának is el kell olvasnia saját munkáját, hogy felismerhesse magát a falvakban, amelyeknek

¹² Kósa László: *Orbán Balázs könyvének évfordulójára*. Valóság 1968/10. 88.

¹³ Szentmártoni Kálmán: *Emlékezés Bárány Orbán Balázusra* In *Ki volt Orbán Balázs? Emlékezés a legnagyobb székelyre születésének századik évfordulóján*. 1829. febr. 3 – 1929. febr. 3. Székelyudvarhely, 1929. 18.

szent hagyományait a leghívebben megörökítette. Mi magunk is ma-holnap tájékozatlanok vagyunk, nekünk is gyakran kell olvasgatnunk Orbán Balázs munkájából a dicső múltat a jövő biztosítására.”¹⁴ Szentmártoni számára „az új kiadás” nyilvánvalóan nem tudományos kérdést jelentett, mondatai ellenére még csak nem is praktikus igényt, szükségletet fejezett ki. Az „új kiadás” az adott helyzetben a közösség számára szükségesnek tűnő politikai egységet kifejező, az identitás megerősítését szolgáló, kézzelfogható bizonyítékot jelentett – illetve jelenthetett volna. Az örökség ilyen értelmű megfogalmazására és felmutatására a mai napig történelem kísérletek.

Kifejtette, hogy „ma minden fizikai, szellemi és vallásos munkánkknak csak egy közös célja lehet: a magyarság megerősítése, a magyar kultúra állandó emelése, hogy kultúránk minél fényesebben ragyogjon.”¹⁵ Ennek előmozdítására egy Orbán Balázs személyéhez kötődő kultusz kialakítását javasolta, aki egyébként ebben az időszakban kapta „a legnagyobb székely” megtisztelő elnevezést. „Az emberiségnek vannak örökéletre hivatott kultuszai, melyek hova-tovább mind csak erősödnek. Ilyen örökéletű székely-kultuszt kell, hogy csináljon a székely nemzet Orbán Balázs alakjából. Csak egy Orbán Balázs székely-kultusz lehet az az örök, mely minket, erdélyi magyarokat egy közös eszményben örökre összefog, s mintegy áthidaló szivárvány összetartja a testvért a testvérrrel.”¹⁶

A kötetből kiemelkedik Kelemen Lajos írása, *A történetíró Orbán Balázs*, amellyel megkezdődött munkásságának érdemi értékelése és elhelyezése a magyar tudományos életben. Kelemen szerint: „legnagyobb művei nem tisztán történeti munkák, tartalmuk túlnyomólag mégis ilyenekké teszi azokat s tulajdonképp a helyrajzi, illetve a helytörténeti műveknek abba a leíró csoportjába tartoznak, melyek a történelem több segédtudománya anyagát is felölelve, rendkívül sokoldalú ismereteket nyújtanak.”¹⁷

A kötet végén nem csupán munkáit, de már a róla szóló fontosabb irodalmat is feltüntetik. A legutolsó – szerző nélküli – fejezet ismét a jövő teendőivel foglalkozik, és ismét az új kiadás szükségessége mellett érvel. Kelemenről függetlenül foglalkozik ez a rész Orbán Balázs sikerének titkával, dicséri a művet „az igazi praktikus székely ötletre való feldolgozásért is, ahogyan azt a rengeteg összegyűjtött anyagát egygyé hozta össze!” Ezt a módszert sokan bírálták. Ezzel szemben „a bírálói által megindított megyei monográfiák a könyvtárak heverő dísz-

¹⁴ Uo. 20.

¹⁵ Uo. 21.

¹⁶ Uo. 22.

¹⁷ Kelemen Lajos: *A történetíró Orbán Balázs*. In *Ki volt Orbán Balázs?* 25.

példányaivá váltak, addig Orbán Balázs kötetei jóformán a sok használattól szinte a szemünk láttára foszlódtak szét a kezeinkben, s ezért van ma olyan kevés példány forgalomban.”¹⁸ A nemzeti központú kultuszteremtés folyamatát a II. világháború zárta le, mert azt sem a háború utáni átmeneti időszakban, sem a szocialista korszakban folytatni nem lehetett.

Időközben a magyarországi tudományos élet is elkezdte vizsgálni Orbán Balázs munkásságát. Ortutay Gyula – ebben az évben ünnepeljük születésének centenáriumát! – 1943. január 18-án *Híres magyar néprajzosok* című rádiós sorozatában, majd ezt követően kinyomtatott tanulmányban méltatta és értékelt először, a mai napig tartó érvénnyel *A Székelyföld leírása* szerzőjének tudományos munkásságát. Rávilágított a már említett „igazi praktikus székely ötlet” jelentőségére is.

Ortutay megállapítja, hogy írói erényei és fogvatkozásai már az *Utazás Keleten* című művében jelentkeznek. A Székelyföldről, ha jóval nagyobb szeretettel és anyaggal is, de alapjában hasonló tudósi módszerrel ír. Ennek a leíró módszernek a lényegét abban látja, hogy az ismertetett tájnak a lehető legteljesebb, szinte enciklopédikus bemutatására törekszik a szerző. Orbán Balázs „mintaképeit a francia és angol tizennyolcadik századi s tizenkilencedik század eleji utazók munkáiban lelte meg, valamint a francia enciklopédisták törekvéseiben. Ezek az utazók szerették a vidék természetrajzi, történeti, etnikai, földrajzi, műemléki vonatkozásait egy-egy leíró kötetben összezsúfolni. Orbán Balázs mindkét módszertől tanult, de az igaz, hogy a franciáknál nehezkesebb, görcsösebb, lelkes szabadságszerető pátosza néha fárasztó is lesz, az angolokénál pedig egyetemesebb igényű. Mégis, hibáival, kissé elhúzódoó történeti fejtegetéseivel, vonzó és jelentős mű az *Utazás Keleten*.”¹⁹

Az ún. Provizórium évei alatt járta be a szerző szülőföldjét, amelynek születése romantikus és puritán körülmények között történt. „A mű lassan készült. A kutatások esztendei után Pestre költözött és mint Tavaszy Sándor szépen leírja, kis bútorozott szobájában hazulról hozott sonkán, szalonnán s maga készítette túróspuliszkán élt s még ezt a kosztját is megosztotta szegény székely diákokkal a székely báró, az országgyűlési követ.”²⁰

Ortutay Gyula Orbánt elemző, értékelő munkásságának folytatója, Kósa László elsősorban a hazai gyökereket emelte ki, hangsúlyozta *A Székelyföld leírá-*

¹⁸ Ld. *A jövő teendői* című fejezet, In *Ki volt Orbán Balázs?* 62.

¹⁹ Ortutay Gyula: *Híres magyar néprajzosok. Orbán Balázs*. Magyar Rádió zrt. Archivum, Műsordokumentum és Irattár, Budapest I. adó 1943. január 18., 15.50–16.20.

²⁰ Ortutay i.m. 9. old.

sával kapcsolatban. Bél Mátyást, Tessedik Sámuel, Berzeviczy Gergelyt és másokat említ meg. Különös jelentőséget tulajdonít a mű előzményei között a Tudományos Gyűjtemény dolgozatainak, amelyek szerzői egy-egy várost vagy vidéket mutattak be, dolgoztak fel írásaikban. A tanítani, javítani, meggyőzni, változtatni akaró művek sorában Wesselényi, Széchenyi, Szalai László munkái mellé helyezi Orbán művét.²¹

Kósa különösen fontosnak tartja és kiemeli Bölöni Farkas Sándor amerikai útikönyvének hatását, mert az erős példaként hatott az ifjú Orbán Balázsra, aki így írt erről a könyvről: „Én mint gyermek, mint serdülő fiatal olvastam azt el többször egymás után, csaknem könyv nélkül tudtam, s az öntudatos hazaszereget és a szabadság imádását e perctől fogva érzem keblemben föllángolni. Farkas Sándor munkája volt az én politikai hitvallásom kátéja.”²²

Az utókor nevében – némi nosztalgiával – jegyzi meg, hogy nyomában már nem született hozzá fogható, hasonlóan nagyszerű mű. „Orbán még egy személyben lehetett történész, régész, nyelvész, földrajztudós és etnográfus, a következő évtizedekben azonban ezek a tudományok már oly mértékben önállósultak, hogy egyetlen ember nem tekinthette át őket. A magyar néprajz méltán tartja tudománytörténete egyik fontos teljesítményének Orbán hatkötetes művét. Akár a többi tudományágnak, a néprajznak is máig felbecsülhetetlen értékű forrást jelent. Olyan állapotot rögzít a maga teljességében, amelyet különben emlélkanyag és régi írások alapján ma nehezen tudnánk rekonstruálni.”²³

Az utókort ez nem zavarta, igaz, az sem, hogy érdemes-e, vagy sem befejezni, esetleg kiegészíteni egy olyan művet, amely nem ismételtető, hatása nem fokozható, mert az abban a formájában értékes és egész, ahogyan és amikor létrejött. A mű befejezetlensége mellett a legkomolyabb érvet maga Orbán Balázs szolgáltatta. A *Hét* hasábjain 1980-ban Kisgyörgy Zoltán írt arról, hogy a Székelyföldről szóló monografikus jellegű munka újraértékelése várat magára. „Addig is azonban tudnunk kell arról, hogy művének második kiadására való előkészítésén Orbán Balázs úgyszólván élete végéig dolgozott. Munkáját sajátos módon végezte. Hatkötetes művét páronként egybekötötte és minden két lap közé egy tisztát is helyzetetett. Újabb kutatásainak eredményeit ezekre a tiszta lapokra sa-

²¹ Kósa i. m. 91.

²² Idézi Kósa i. m. 91. In Orbán Balázs: *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi és népművészeti szempontból*, III. kötet: *Háromszék*. Pest, 1870. 22–23.

²³ Kósa László előadása: *Orbán Balázs, a Székelyföld tudósa*. Magyar Rádió zrt. Archivum, Műsordokumentum és Irattár, *Kis Magyar Néprajz Szerkeszti Ortutay Gyula*. Petőfi adó 1976. február 7. 13.25–13.30.

ját kezüleg vezette rá, sok helyen lényeges módosításokat, tekintélyes kihagyásokat is végezve az eredeti nyomtatott szövegen. A toldások nagy része főleg műve megjelenése utáni levéltári kutatásainak eredménye.²⁴ Ezt a módszert mások is alkalmazták, többek között Kelemen Lajos is így dolgozott, készített a munkához kiegészítéseket.

A mű utóélete mellett a viták másik alapvető kérdése Orbán Balázs munkásságának értékelése, elhelyezése a magyar tudományos életben. Bíró A. Zoltán szerint az 1960-as évektől újjászerveződő nemzetiségi kultúra „megfeledezett” arról – vagy „talán nem is lehetett megtenni” –, hogy Kőrösi Csoma Sándor, Gábor Áron, Mikes Kelemen és mások mellett a legnagyobb székelyből is példaszerrű jelképet faragjon. Az elhallgatás mégsem volt teljes: „Valósággal hallgatólagos előírásá vált, hogy aki egy faluról, tájegységről kívánt írni valamilyen líraibb ihletésű szöveget, az szükségszerűen Orbán Balázs idézettel kezdte mondanivalóját. Ez a búvópatakszerű, folytonos idézgetés sokak számára nyilvánvalóvá tette, hogy Orbán Balászról lehetne beszélni, de nem szabad.”²⁵

Az oly sok rendszerváltozást megérett Kelet-Európa legutóbbi átalakulása látszólag megteremtett minden lehetőséget azoknak a terveknek és vágyaknak a megvalósításához, amelyek Orbán Balázs nevéhez kapcsolódtak. Úgy tűnik, szellemi és szimbolikus hagyatéka ennek ellenére két megközelítés között őrlődik.

Az első megközelítést *Szimbolikus értékű nevek* című írásában – amelyből már idéztünk – Bíró A. Zoltán fogalmazta meg, aki szerint a diktatúra éveit alatt, olyan rejtett és kártékony szimbólumteremtési gyakorlat folyt, amely nemcsak a túlélés egyik eszköze volt – vagy legalábbis annak tűnt –, de egy magát kompetensnek tartó kulturális elit kiváltsága is. Ennek áldozata volt Orbán Balázs, mert „ez a réteg nem tartotta célszerűnek »átverni« ezt a szimbólumot is. Minden bizonnyal oka volt rá, hogy így tegyen. Most viszont, amikor a vidék a kompetens elit megkérdezése nélkül próbálkozik egy-egy szimbólum rehabilitálásával, vagy éppenséggel megteremtésével, ez az eddig hivatalosan is kordában tartott folyamat igen kiszélesedik, nagy méreteket ölt. A megyei és helyi lapok, a körök, egyletek, társaságok elkezdtek a maguk szimbólumtermelő és forgalmazó játékát. Nem más ez, mint a kulturális periféria előretörési kísérlete...”²⁶

Véleménye szerint a felmutatott szimbólumokat csak elfogadni vagy elutasítani lehet, de értelmezni, elemezni, felhasználni nem. Az 1990 után létrejött új rendszerben viszont nehéz olyan biztos háttérrel létrehozni, amely lehetővé teszi,

²⁴ Kisgyörgy Zoltán: *Az esedékes újraértékeléshez: Kevésé ismert Orbán Balázs-adalékok*. A Hét 1980. augusztus 8. 9.

²⁵ Bíró A. Zoltán: *Szimbolikus értékű nevek* A Hét, 1990. április 12. 3.

²⁶ Uo. 4.

hogy az adott életmű értékei felszínre kerüljenek, és érvényesüljenek. „Így például kevés esély van arra, hogy egy Orbán Balázs egyesület keretében a szervezők célul tűznék ki a hatkötetes mű kritikai elemzését, holott erre, több tudományág szempontjából, nagy szükség lenne.”²⁷

Bíró szerint „felmerül az a kérdés is, hogy ezek a szimbólumok nem lennének-e sokkal hatásosabbak a közösségformálás, a cselekvésre való felhívás terén, ha vállalnák a regionális korlátokat, és nem törekednének arra, hogy mindenképpen bekerüljenek a magyar kultúra Pantheonjába?”²⁸, hiszen minden szimbólum csak a használók körében mozgósít cselekvésre.

A másik megközelítés, noha egy régebbi korra vonatkozó tanulságokat tárgyal, következtetéseiben válasz lehet az előbbi felvetésre. Kósa László szerint *A Székelyföld leírása* már megjelenésének percében az volt, aminek ma is tartjuk: a hazaszeretet örök érvényű példája, a hely és népismeret bő forrása. Ezek az értékek hosszú életűek, és minden korban tiszteletre méltóak. „Sok tekintetben érthető – írja – hogy a hirtelen kisebbségbe szakadt erdélyi magyarság jelen helyzetét a múltba vetítve eszmei ősokeket keresett magának, akik senki máséhoz, csak öhozzá tartoznak. Orbán Balázst azonban lefokozta ezzel a törekvéssel, s akarva akaratlanul regionális személyiséggé tette. Pedig a lokálpatriotizmusnak nincs joga egy nagy személyiséget egyetlen táj vagy népcsoport kizárólagos birtokának tartani. Orbán Balázs önismeretünk történetének egyetemesen jelentős alakja.”²⁹

A kétféle megközelítés vagy szemléletmód az eddigiek alapján mégsem mond ellent egymásnak. Úgy tűnik, jogosultak lehetnek az olyan kezdeményezések, törekvések, helyzetek, amikor akár régiók, akár helyi közösségek a múltjukat reprezentáló, de akár jelen idejű törekvéseikhez is kapcsolható történelmi személyiségeket, jelképeket választanak maguknak példaképként vagy szimbólumként, kinek hogy tetszik. Sikeresen áttörnek regionális kereteiket, korlátaikat, különösen akkor, ha Orbán Balázs nagyságú személyiségről és életműről van szó. Sőt képesek lehetnek ezen az úton elindulva – például ennek a megemlékezésnek és konferenciának az eredményeként vagy talán inkább következményeként – elindítani, generálni egy olyan tudományos vitát vagy párbeszédet, amely az életművet új megvilágításba helyezheti, újraértékelheti, de legalábbis gazdagíthatja vele kapcsolatos ismereteinket.

27 Uo.

28 Uo.

29 Kósa László: *Orbán Balázs könyvének évfordulójára*. 93.

Simon József

A filozófia státusa az erdélyi antitrinitarizmus tradíciójában¹ – 1

A korai újkor protestáns gondolkodása által vallott filozófia-kép megítélése a kor alapvető meggyőződéseinek felvázolásakor problematikusnak mutatkozik – legalábbis bizonyos historiográfiai ellentmondások merülhetnek fel. Egyfelől úgy véljük, hogy a modernitás filozófiája, annak tág értelemben empirikus oldalát is jellemző racionalizmusa bizonyos összefüggésben áll a protestantizmus megjelenésével, majd azzal, ahogy az jelentős kulturális erővé női ki magát. A modernitás szorosan kapcsolódik a németalföldi-angliai protestantizmus kulturális attitűdjéhez. Másfelől azonban e kulturális attitűd messzemenően filozófia-ellenes. Közismert Luther véleménye az egyetemi katedrát birtokló filozófia-professzorokról, jól tudjuk, a protestantizmus kora-újkori világán végigvonul a *filozófiával szembeni gyanakvás*.

E kettősség még az európai gondolkodástörténet legnagyobb csapásait szem előtt tartva sem intézhető el pusztán azzal a *negatív* belátással, hogy e filozófia-ellenesség pusztán csak az ideológiailag kompromittált középkori filozófiára, vagy a vallási szempontból elfogadhatatlan antik-pogány filozófiára vonatkozott. Részletesebb elemzések nélkül is világos, hogy a protestantizmus általában vett filozófia-ellenessége – más motívumok mellett – *pozitív* ösztönzője egy új filozófia kialakulásának. E jelenség összeurópai motívumainak számbavétele helyett arra teszünk kísérletet, hogy az erdélyi antitrinitarizmus néhány szövegében érzük tetten e tendenciát. Másként – kérdésként megfogalmazva: vajon hogyan viszonyul Enyedi filozófia-felfogása a megelőző évtizedek vezető antitrinitárius értelmiségei által megfogalmazottakhoz? Előrebocsáthatjuk, hogy az erdélyi antitrinitarizmus elméleti alapvonalait vizsgálva korántsem egyértel-

¹ Az alábbi és a következő számokban megjelenő tanulmányok egy tervezett monográfia részeit képezik, melynek témája Enyedi György filozófiai és filológiai munkásságának feldolgozása. Emiatt olykor hiányérzetet kelthetnek az Olvasóban azok a hivatkozások, amelyek Enyedi gondolatmeneteinek itt most nem közölt rekonstrukciós kísérleteire vonatkoznak. Enyedi főművét folyamatosan az első kolozsvári latin nyelvű kiadásból idézem: *Explicationes Locorum Veteris et Novi Testamenti* (Kolozsvár 1598). – Köszönettel tartozom Kovács Sándornak és a *Keresztény Magvető* szerkesztőségének kéziratban lévő rész-tanulmányaim iránt mutatott megtisztelő érdeklődéséért és a publikálásért.

mű, hogy a filozófia egyáltalán elnyerheti e státusát az 1590-es évekre, amikor Enyedi az *Explicationest* és a Szilvásival folytatott polémia dokumentumait írja.

A *Válaszúti komédia*

Történetünk kiindulópontját az a jól ismert szakirodalmi megállapítás alkotja, hogy a reformáció kálvinista irányzatától önmagát heves viták során elhatároló szentháromságtagadó mozgalom az 1560-as évek végén eléri, hogy épp ezen eszmecserek folytán mindkét fél mondjon le a filozófiai műszavak használatáról. E „kompromisszum” jelenik meg a *Válaszúti komédia* elején Melius Péter önirónikus megjegyzése során:

„Más az, hogy ha a Dialectica mellől el állatnak, Soha bizony mű az Sz[ent] Háromságot meg nem bizonyittyuk, mert a mű Eleink s Luther Márton ő maga is meg vallott, hogy Emberi találmány, és hogy a’ Sz[ent] Írásban nintsen.”²

Azonban érdekes módon ez az egyetlen olyan szövegrészlet, ahol a mű a trinitás tézisének azon jellemzőjét, hogy az „emberi találmány”, kifejezetten a filozófia számlájára írja. A *Válaszúti komédia* végén Vicarius Pál megtérő monológja is csak a trinitás emberi találmány voltát hangsúlyozza, de hogy ezen belül kifejezetten filozófiai tézis volna, azt nem.

A *Váradisputa* jegyzőkönyve szerint Dávid Ferenc először ezt a kifogást emeli a disputáció Melius által felállított „condició” ellen:

„Aszt akariatoc, Hogy a mint tü az írást magyarazzatoc, és Consequenciákból és köuetközéssekből a’ mit az írásnac értelme ellen ki tekertec, hogy annak állyunc. Eszt kedig mű nem müuelhettyüc.”³

Dávid úgy tekint a „consequenciákra” és „követközéssekre”, mint amelyek eleve ellehetetlenítik a vita kommunikációs szituációját. Bár e részlet talán megengedné azt az értelmezést, hogy nem minden olyan filozófiai argumentáció mellőzendő, amely „consequenciák” és „követközések” segítségével vezeti gondolatmenetét, a jegyzőkönyv szövege szerint az antitrinitárius álláspont filozófia-ellenesnek minősíthető.

Óvatosságra int azonban az, ahogy Dávid a szentháromság melletti filozófiai érvelés hiábavalóságát a következő mondattal érzékelteti:

„De semmit sem bizonyitasz. Mert te ellened köuetközic, és a’ te értelmed ellen, az igék nec folyásából [...]”⁴

2 *Válaszúti komédia*. In *Régi magyar drámai emlékek*. Bp. 1960. I. kötet, 659.

3 *Váradisputa jegyzőkönyv*. In *Régi magyar drámai emlékek*. I. kötet, 681.

4 Uo. 683.

Világos, hogy a trinitás képviselői következtetéseket használnak, és ezt Meliusék is be fogják látni a vita végén a jegyzőkönyv szövege szerint, amikor lemondanak ezek alkalmazásáról a háromság-tani eszmecserékben. Az viszont mindenképp elgondolkodtató, hogy Dávid itt jócskán túl megy azon, hogy mód-szertanilag visszautasítsa a filozófia alkalmazását vagy hogy azt állítsa, hogy a filozófia nincs összhangban az „igaz” teológia tanításaival. Itt ugyanis arról van szó, hogy ’te ellened köüetközic’, vagyis a trinitológia filozófiai alapjai ellentmondásosak. Ha ezek önellentmondásokat tartalmaznak, azzal nem egzegetikai szabályt sértenek meg, hanem a filozófia azon koherencia-igényét, amely teljesen független a kinyilatkoztatástól. A „te értelmed ellen” fordulatban nem tekinthetünk el a többértelmű „értelem” kifejezésben megbúvó racionalitás-igénytől, akkor sem, ha – sőt épp azért nem, mert – rögtön utána „az igéknecc folyásából” kifejezés következik.

Annyi mindenestre bizonyos, hogy Meliusékat talán nem ez ösztönzi arra, hogy elfogadják a filozófiai terminusok kerülésének antitrinitárius követelését 1566-ban. A váradi disputa jegyzőkönyve szerint a következő mondattal fejezi ki kompromisszum-készségét a kálvinista polemikus:

„Hanem Aszt kéuánom, Hogy ezec, az én Attyám fiai itéllýec meg, mind az én vallásomat, mind a’ tiyedet. Te se szol a’ Sophisticabol. En aszt fogadom, hogy nem szoloc, Hanem minden én beszédemet az Istennec Igeieből meg acarom bizonyitanom.”⁵

Talán nem kell túl nagy jelentőséget tulajdonítanunk annak a ténynek, hogy a filozófia itt „Sophisticaként” kerül elő. Vajon mire gondolhatott Melius akkor, amikor azt követeli meg Dávidtól, hogy „Te se szol a’ Sophisticabol”? Ha azzal kezdtük gondolatmenetünket, hogy a filozófia karrierje az erdélyi antitrinitarizmus elméleti reflexióiban az arról történő lemondással kezdődik, máris kissé pontosítanunk kell a szakirodalom e kijelentését. Úgy tűnik, hogy valóban a kálvinistákkal folytatott nyilvános hitviták legfőbb eleme volt a filozófiai terminusok mellőzéséről szóló kompromisszum. Azonban ez nem jelenti azt – és ezt persze a szakirodalmi kutatások sem állítják –, hogy ez a filozófiáról, mint olyanról történő teljes lemondást jelentené. Arról sem szabad teljesen elfeledkeznünk, hogy a hitviták forró légkörű világában a filozófiáról való lemondás gondolatának háttérében esetleg nem tisztán teoretikus motívumok is meghúzódhattak. Protestáns felek között folytatott nyilvános vallási disputációkban ugyanis a „filozófia” terminusa nem a leghízelgőbb konnotációkkal bírt, így ki-

⁵ Uo.

fejezetten instrumentalizálható fogalom volt, akár propagandisztikus céloknak megfelelően is.

A fenti részletek – még ha a Válaszúti komédia egyáltalán nem teoretikus jellegű szövegéből merítettük is őket – azonban félérthetetlenül adják tudunkra azon tendenciákat, melyek mentén a filozófia és a racionális gondolkodás problémája felmerül. Ez nem más, mint a bármely vallási doktrínában az emberi tradíció számlájára írható elemek kérdése, illetve azok kiküszöbölésének programja. Ha Enyedi életműve valamiről szól, akkor arról, hogy e kérdés és e projekt nem azonos a filozófiai észhasználat egyáltalában vett eszményével. A továbbiakban e gondolkodói hagyomány néhány alapszövegében vizsgáljuk meg azt, hogy vajon tudatosult-e megkülönböztetés az erdélyi antitrinitárius kritika vezető gondolkodói számára, és ha igen, akkor milyen különböző formákat ölt a racionalitás és teológia viszonya.

A *De falsa et vera* (Gyulafehérvár 1568)

Az 1560-as évek végén folyt disputa-irodalomra vetett ezen hozzávetőleges pillantásunk is amellett szól, hogy Enyedi értelmiségi-filozófus elődjait keresve igen ambivalens kép tárul elénk. Ezen ambivalencia jegyeit viseli magán a *De falsa et vera unius dei Patris, et Filii et Spiritus Sancti cognitione libri duo*⁶ (Gyulafehérvár 1568) című, Dávid Ferenc által szerkesztett és részben általa is írt kötet.⁷ A filozófia elsősorban a Szentírástól idegen azon emberi tradíció része, amely nagymértékben felelős a trinitás Dávid és szerkesztőtársai szemében hamis dogmájának kialakulásáért. A trinitás körüli viták pozíciói így kerülnek bevezetésre:

„Vitánk van velük az Isten igéjének eredeti és egyszerű értelméről és magyarázatáról, amelyről mi azt tartjuk, hogy nem a *filozófus* püspökök írásaiból [...],

⁶ A továbbiakban: *De falsa et vera*. Az 1568-as gyulafehérvári kiadvány reprintje 1988-ban jelent meg Utrechtben. Modern magyar fordítás: *Két könyv az Egyedülvaló Atyaistennek, a Fiúnak és a Szentléleknek hamis és igaz ismeretéről*. Ford. Péter Lajos, előszó Balázs Mihály, Kolozsvár 2002. (A továbbiakban DFV, 2002).

⁷ Dávid Ferenc műveinek keletkezési és eszmetörténeti összefüggéseit illetően lásd Balázs Mihály alapvető monográfiáját: Balázs Mihály: *Az erdélyi antitrinitarizmus az 1560-as évek végén*. Budapest, 1988. A Dávidra vonatkozó nemzetközi szakirodalomhoz vö. Mihály Balázs: *Ferenc Dávid*. Bibliotheca dissidentium: répertoire des non-conformistes religieux des seizième et dix-septième siècles, éd. par André Séguenny. Tom. 26, Baden-Baden 2008.

de nem is az idegen és profán tanokból kell kinyernünk és átvonnunk, hanem a forrásnak, vagyis Isten igéjének legtisztább ereiből.”⁸

Az emberi tradíció, mint minden a Szentírásen kívüli tényező összességének része a filozófia, amelyből a trinitásdogma terminológiájának nagy részét meríti:

„Ilyen pl. a lényeg, személy, megtestesülés, személyek egyesülése, természetek közlése, elrejtőzés, egylényegűség, együttes örökkévalóság stb. [...], amelyeket egyébként most nem is tanítanak másutt, mint a filozófusok kollégiumaiban.”⁹

A Szentírás helyett a „filozófusok kollégiumaiban” tanítják e fogalmakat, melyek idegenek az eredeti kinyilatkoztatástól. Nemcsak kialakulásában, hanem a háromságtan hagyományozódásában is kompromittált az olyan „mélyen filozófalók” szerepe, mint „az ékes szavú” Tertullianusé, „aki Krisztus után 230-ban olyan kifinomultan vitatkozott, hogy a manicheizmus eretnekségébe esett”¹⁰. A szentháromság tanának kialakulásában és átörökítésében játszott negatív szerepe miatt a helyzet egyértelmű: „az emberi bölcsességnek minden eszközét el kell vetnünk és az Úr parancsának egyszerű köveiből kell helyreállítanunk az Isten egyházát és kultuszát”¹¹. A filozófusok alakja az Antikrisztusokéval lesz egyenlő:

„Isten ugyanis (az igazság előmozdításában) úgy járt el, hogy minél hosszabban voltak elszakítva az emberek a különféle Antikrisztusok és a *filozófusok* véleményei által az ő szent igéjétől, annál tisztább forrásokhoz vezette vissza őket, amint Lutherrel is történt, aki végre pusztán Isten kardjával riaszthatta vissza az Antikrisztust. Nincs is miért tartani attól, hogy sérelem esik az egyházatyákon, hiszen hozzánk hasonlóan és Pállal együtt ők is azt tanították és gondolták, hogy átkozott az, amit a Szentírásen kívül prédikálnak.”¹²

Az Antikrisztussal és megjelenési formáival parallel módon az igaz hit elfedése ellen dolgozó filozófusok történelemfilozófiai funkciója is megegyezik az Antikrisztuséval. A fenti „Úr parancsának egyszerű kövei” itt „Isten pusztá kardjává” erősödnek, mely a kinyilatkoztatáson kívüli tanítások történetfilozófiai elenszere. Az egezetika alapvetően filozófia-ellenes, a trinitáriusok „az összes el-

⁸ DFV, 2002: 35.

⁹ DFV, 2002: 40.

¹⁰ DFV, 2002: 51.

¹¹ DFV, 2002: 117.

¹² DFV, 2002: 120.

képzeltető eretnecség filozófus szerzői és mindennemű igazság [...] ellenségei [...]”¹³

Kissé javít a filozófia pozícióján a *De falsa et vera* megjegyzése a Pál apostol által a Római levél híres részében (1,20–21) leírtakra vonatkozóan, miszerint „a zsidó, török, keresztény filozófusok, továbbá az ördögök is elismerték mindig, hogy egy Isten van”, ám e felismerés mégsem túlságosan hízelgő rájuk nézvést, amennyiben „a pogány népek azért menthetetlenek, mert ámbár a látható teremtmények által fölismerték Istent, mégsem tisztelték őt Istenként”¹⁴

Az eddigiek fényében azonban meglepő dolgokat is olvashatunk a műben. A régi toposz, miszerint „e miatt az Istenről való tanítás [értsd az isteni személyek hármasságának tana] miatt pártoltak el a kereszténységtől a zsidók is”¹⁵, azal kitétellet kerül kiegészítésre, hogy e tan a filozófusok szemében is politeista álláspont: „De a *filozófusok* is kigúnyolják a keresztényeket, amiért több istent tisztelnek. Lásd Averroest.”¹⁶

E hely nemcsak azért érdekes, mert feltehetően ez a magyar kultúrtörténet konfesszionalizmus-kori periódusának első pozitív hivatkozása Averroesre, hanem azért is, mert a megfogalmazás arra utal, hogy szerzője tisztában van az averroesi filozófia valláskritikai potenciáljával.

A filozófiára mint az emberi észhasználatra való hivatkozás igazolt a második isteni személy inkarnációját valló tézisre gyakorolt kritika esetében: „Úgy látszik, hogy akik az örök, nem tudni kitől való fiúnak a Máriától született ember Krisztussal való egyesülését, vagy (ahogy ők nevezik) inkarnációját védelmek, nemcsak a Szentírásen kívül járnak, hanem minden *ésszerűséget* is nélkülöznek, s költői átváltozásokat adnak elő. [...]”¹⁷

Itt nem kerül közelebbi jellemzésre, hogy vajon miben is áll az az „ésszerűség”, amit a trinitárius tézis képviselői nem képesek teljesíteni. Nem egyértelmű ugyanis, hogy vajon Dávid¹⁸ itt a Szentírás-értelmezés racionalitásáról, vagy egy a Szentírástól teljesen független racionalitásról ír. Vajon a második is-

¹³ DFV, 2002: 139.

¹⁴ DFV, 2002: 154.

¹⁵ E koncepció bővebb kifejtését lásd Palaeologus feltehetőleg Erdélyben, az 1570-es évek elején írt értekezésében: Jacobus Palaeologus: *De tribus gentibus*. Szerk. Lech Szczucki. In Uó.: *W kręgu myśliciel heretyckich*. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1972, 229–241.

¹⁶ DFV, 2002: 55.

¹⁷ DFV, 2002: 186.

¹⁸ A compendium e része (2. könyv 8. fejezet) nagy valószínűséggel Dávid Ferenc tollából származik, lásd *Két könyv az Egyedülvaló Atyaistennek...*, Előszó, 24.

teni személynek Krisztusban történő inkarnációjára a szóban forgó racionalitás azért tekint költői metamorfózisként, mert 1) a releváns szentírási szövegek egzegetikája nem hagyhatja jóvá a megtestesülés tézisé, vagy azért, mert 2) a második isteni személy metafizikai instanciája és a hús-vér, téridőbeli Krisztus között racionálisan rekonstruálhatatlan az e tézis által feltételezett viszony – akárhogyan is szóljon a Szentírás szövege? A *De falsa et vera* nem ad választ e kérdésekre; a filozófia vagy a racionalitás nem tartozik fő problémái közé, az önmagát a reformáció betetőzéseként beállító szöveggyűjteménynek 1568 körül a teológiai kérdések filozófiai megközelítéseit még nem úgy kell kezelnie, mint legfőbb ellenfelét vagy másfelől: mint legfőbb módszertani segítségét.

A filozófia kompromittált szerepének túlsúlya ellenére olyan helyekre is bukkanhatunk, ahol a racionalitás kifejezetten emberi találmányként is pozitív megítélés tárgya.

„Arról, amit utoljára mondanak, vizsgálj meg, vajon az esse, az ens és az essentia valóban rokon értelmű szavak-e? Vajon nem az ens és az essentia fölött folyt-e a harc a dialektikusok között az eddig eldöntetlen vitában? Vizsgálj meg, vajon a Háromság három tulajdonképpeni dolgot jelent-e? Vajon nincsenek igen távol az elvontak a konkrét dolgoktól?”¹⁹

A hely azon ritka esetek egyike, amikor a *De falsa et vera* a trinitás-dogmában foglalt filozófiai terminológiát nem azon az alapon utasítja vissza, hogy azt az emberi hagyomány – sőt annak filozófiai része – toldja hozzá az eredetileg tiszta kinyilatkoztatáshoz, hanem azért, mert filozófiai szempontból tarthatatlan az e terminológia által implikált álláspont. Pontosabban: a trinitás-tézis filozófiai magja egyértelműen állást foglal egy olyan dilemmában, amelyről a kortárs dialektika nem képes egyértelmű választ adni. A létezés és a lényeg homoním volta vagy a háromság által implikált számosság kérdése az elvont entitások lételméleti státusának kérdését veti fel. A *De falsa et vera* e passzusa nem ad egyértelmű fogódzót annak megítéléséhez, hogy mi képezi az idevágó kérdésfelvetések ellentétes oldalait, hogy vajon a létezés (*esse*) és a lényeg (*essentia*) milyen lételméleti beállítása felel meg a racionalitásnak, annak a racionalitásnak, amely feltehetőleg az antitrinitárius álláspontot erősítené. Azt azonban kifejezetten tudunkra adja e részlet, hogy Enyedinek volt hová visszanyúlnia akkor, amikor megfogalmazza merész tézisé az individuális essenciáról.²⁰ A filozófia eszközeinek a te-

¹⁹ DFV, 2002: 208.

²⁰ Legélesebben: *Explicationes* 205: „Az igazi és sajátlagos természet ugyanis az, amit a peripatetikusok aktusnak neveznek, és amely nem csak a fajokat, hanem az individuumokat is elválasztja és megkülönbözteti.” – A hely elemzésétől ezúttal eltekintünk.

ológia területén történő alkalmazása a *De falsa et vera* e rövid, és az egész műre jellemző passzusában pontos előképe annak, ahogy Enyedi 25–30 év múlva elővezeti filozófiai argumentumait.

A fenti példa mindenképp kivételes a *De falsa et vera*-ban. Az 1568-as műben a racionalitás általában nem rendelkezik azzal az önállósággal, amit a fenti dialektikai kérdések felvetése eleve feltételez. Azonban félrevezető volna az is, ha úgy tekintenénk Dávid Ferencék kiadványára, mint amelynek a filozófiát illető főszólamát az emberi racionalitás teljes elvetése alkotná. Amikor a filozófia és az emberi észhasználat mint az eredeti kinyilatkoztatást elhomályosító emberi tradíció része kerül elutasításra, akkor ugyanezen gondolatmenethez kapcsolódva fog megerősítést is találni:

„Térjünk rá a tudósabb szofistákra, akik azon igyekezvén, hogy a négyesget szillogizmusokkal és különféle dagályos beszédekkel igazolják, odajutottak a tévelygésben, hogy nem restellik bevallani: ők maguk sem értik, amit mondanak. „Elég hinni – mondják –, ha nem érted is, amit hiszel” sőt: „ha nem hiszitek, nem is érthetitek”, mintha az lenne méltó a keresztény emberhez, hogy a sötét tudatlanság legyen üdvözlésének alapja, vagy mintha méltó lenne azt állítani Istenről, hogy ilyen hitet követel meg.”²¹

A trinitás tézisének nemcsak az jellemzi, hogy filozófiai terminológiát kölcsönöz a 2–3. századi pogány platonizmustól és később a skolasztika-kori arisztotelizmustól, hanem az az éppen ezzel ellentétes tendencia is, hogy a tradíció fenntartása érdekében különböző szerzők az észhasználat korlátozása mellett érveltek. A trinitárius tradícióra vonatkozó kritika tehát lehet racionális, sőt kifejezetten történeti-tapasztalati tény, hogy a filozófia szankcionálása régebben is épp e racionális kritika lehetősége miatt történt meg. A részlet még tovább megy: lehetetlen, hogy „a sötét tudatlanság legyen [a keresztény ember] üdvözlésének alapja”. Ez azonban nem támasztható alá sem a filozófia önállóságával (lásd fent a dialektikai utalást), sem a filozófiának a tradíció kritikájában játszott – itt hangsúlyozott – szerepével. A szöveg így következetesen vezeti elő az emberi észhasználatnak a Szentírás tekintélyéből következő szükségszerűségét: „Zsolt 32,9: Ne legyetek oktalanok, mint a ló és az öszvér! Ján 5,39: Tudakozzátok az írásokat! 1 Kor 14,20: Ne legyetek gyermekek értelemben!”²²

Kétségtelen, hogy a trinitás-tradíció filozófusai ettől még kompromittáltak maradnak, ahogy azt Pál is mondja a 1Tim 1,7-ben: „nem értik, sem akiket beszélnek, sem amiket erősítgetnek”, azonban most már feltehetjük és meg is vála-

²¹ DFV, 2002: 70.

²² DFV, 2002: 70.

szolhatjuk a kérdést: „S vajon számot adhatunk-e arról a hitről, melyet nem ismerünk?”²³ A válasz az emberi észhasználat minden elítélése mellett is nemleges: csak arról a hitről adhatunk számot, amelyet ismerünk. De e racionális ismeretre azért teszünk szert, mert a Szentírás felszólít minket erre: a filozófia a kinyilatkoztatás e mankója nélkül valószínűleg nem teljesíthetne sokat az üdvözülés és az egzegetika területén.²⁴

²³ Uo.

²⁴ Mindehhez hozzáfűzhetjük, hogy Dávidnál a kinyilatkoztatáson kívül tényezők értékelése nem annyira a filozófia (Francken, Enyedi) vagy a fiktív beszédmód (Palaeologus) homlokterében valósul meg, hanem „etikai kritériumokhoz köti a biblia helyes értelmezését.” (Balázs: *Az erdélyi antitrinitarizmus...*, 61.) Úgy tűnik, az kinyilatkoztatáson kívüli etikai mozzanat ugyanúgy vissza lesz csatolva a Szentírásra, mint az intellektuális megismerés problematikája.

Gaal György

Kolozsvári Dimián Pál (1655–1720)

Apafi Mihály három évtizedes uralma (1661–1690) békésebb évtizedeket hoz Erdélyre. A fejedelem ügyes egyensúly-politikát folytat az egyre gyengülő törökök és a tért nyerő németek között. Uralkodása vége felé azonban már mind több engedményt kénytelen tenni a császáriaknak, majd azok kikényszerítik a *Diploma Leopoldinum* néven ismert okmányt (1690), amely elvileg elismeri Erdély területi önállóságát, szabadságjogait, szabad vallásgyakorlását, de lényegében bekebelezi azt a Habsburg-birodalomba. Ezután a bécsi császárok címeik közé iktatják az „Erdély fejedelme” titlust is, s a kormányzást egy-egy magyar vagy német gubernátorra bízák, aki a Gubernium (Főkormánysház) segítségével vezeti az Erdélyi Nagyfejedelemséget.

Az elkövetkező két évtized nagy megpróbáltatásokat hoz a fejedelemségre. Egyrészt a császári hatalom nem tartja be ígéreteit, tüzzel-vassal segíti a katolikus egyház terjeszkedését, háttérbe szorítja a protestánsokat. Másrészt kibontakozik a Habsburg-ellenes kuruc mozgalom, amely hosszú időre hadszíntérre teszi Erdély középső és nyugati részét. Az 1711 áprilisában megkötött szatmári béke vet véget a hadiállapotnak – ezután minden akadály nélkül hosszú távra berendezkedhetik a Habsburg-uralom egész Erdélyben.

Erős falainak köszönhetően Kolozsvár bizonyos mértékig ki tudta ugyan védeni a gyors változások okozta csapásokat, hosszabb-rövidebb ideig sikerült ellenállnia az ostromoknak, de olyan sok és gyors hatalomváltáson egyszer sem esett át történelmében, mint a kuruc-labanc küzdelmek idején. E korszak egyik vezető egyénisége, legnagyobb helybéli tudósa, főpapja volt Kolozsvári Dimián Pál.

Származásáról semmilyen feljegyzés sem tanúskodik. Csak feltételezhető, hogy helybéli unitárius polgárcsalád gyermekeként jött a világra 1655-ben. Külföldi tanulmányai során kezdte használni a Kolozsvári előnevet, amely aztán úgy rajta ragadt, hogy hazatérte után is gyakran csak Kolozsvári Pálként emlegették. Neve legtöbbször Dimien alakban fordul elő, mert az ékezetekkel régen szabadosan bántak – később azonban Dimjénnek is írták.

Szomorú időszakban született. 1655 áprilisában a város háromnegyedét tűz pusztította el. Az 1660-as évek elején a várost ismételten a török fenyegeti, ostromolja, csak hatalmas hadisarcok ellenében kegyelmez neki. Azután évekig né-

met helyőrség állomásozik és garázdálkodik a városban. Csak ennek távozása után, 1664-től lehetne megint polgári életet élni, ha nem nyilvánítanák végvár-rá a várost. Ilyen körülmények között aligha volt túl vidám gyermekkora a kis Pálnak. Jóval túl lehetett a tizedik évén, amikor elküldték Tordára diákoskodni. Egy-két évet bizonyára előtte is járt Kolozsvárt iskolába, de feltételezhetően árva maradt, s Tordán olyan kedvezményekre számíthatott, amelyek ingyenes iskola-végzését lehetővé tették.

Torda az unitáriusok Mekkája, hisz itt mondta ki az erdélyi országgyűlés 1568-ban a vallásszabadságot, amelynek nyomán megalakulhatott az unitárius egyház. Az itteni plébánia melletti iskola ezután válhatott unitáriussá. Alapítási évét nem ismerjük, s 1711 előtti történetéről is alig maradtak fenn adatok, mert ekkor minden irománya tűz martalékává lett. Egy emléktábla tanúsága szerint a Rákos-patak körülzárta kis félszigeten 1589-ben épült fel az első két tantermes iskolaépület, amelynek földszintjén volt a rektori lakás is, boronafalás emeletén pedig 12 háromágas szoba állt a bentlakók rendelkezésére. Az iskola hírnevére jellemző, hogy még a Székelyföldről is jöttek ide diákok. A nagyobbik tanteremben, amely imateremként is szolgált, a rektor oktatta a poétikát, szintaxist és a teológiát, előkészítve jobb diákjait a kolozsvári továbbtanulásra. A kisebbik tերemben a rektor javaslatára kinevezett kollaborátor vagy köztanító főleg a latin grammatikához kötődő tárgyakat sulykolta a diákokba. Egy-egy teremben tulajdonképpen három osztály is tanult, s az oktató előrehaladásuk alapján sorolta át őket a felsőbb osztályba. Az iskola a helyi eklézsia és a város fennhatósága alá tartozott. Több itteni rektor, köztanító, diák utóbb a kolozsvári iskola jeles növendéke, tanára lett, sőt püspök is került ki közülük. Hogy meddig diákoskodott itt a kis Dimién, nem tudjuk, de valószínűleg az 1670-es évek elejéig – s mint mondtuk, még vagy két alsóbb osztályt Kolozsvárt is végzett.

Kolozsvári diákéletének első biztos adata, hogy a frekventációt követően 1674. február 9-én felvették a diáki társaságba. A frekventáció a régi iskolákban próbát és vizsgát jelentett: a jelöltnek be kellett bizonyítania, hogy elég érett arra, hogy teljes jogú nagydiák lehessen. Ezért négy héten keresztül egyenruhában egy üres szoba tanulóasztalánál kellett ülnie reggeltől estig, s tanulnia a vizsgára, minden nap kétszer át kellett mennie a templomba fedetlen fővel imádkozni, járása, beszéde hibátlan kellett, hogy legyen. A próbaidő letelte után a tanárok és az esküdtek előtt kátéból és görögből vizsgát tett. Ha ez sikerült, saját kezével beírhatta magát a nagydiákok anyakönyvébe, s magára ölhette ezek egyenruháját, a tógát. A következő vasárnap az igazgató kihirdette a felszabadultak nevét, s következett a „magnum áldomás”, az italos lakoma. Ezután a fiatal már úrnak szó-

lították, nem volt szabad testileg fenyíteni, s ami a legfontosabb: részesülhetett a nagydiákok számos kedvezményéből.

A tógás nagydiákokat (deákokat) a – tulajdonképpen – külföldet járt professzorok tanították: a rektor és két-három lektor. Ez volt a filozófiai kurzus, ahol elsősorban teológiai tárgyakat, filozófiát, görögöt, hébert, kevés matematikát és természettudományi alapismeretet sajátíthattak el. Ez a két-három éves képzés, mely néha négy-öt évre is kiterjedhetett, a papi szolgálatra készített elő. A diákok közben kollaborátorként alsóbb osztályokban taníthattak, esetleg szeniorként az iskola diákságát irányították. A végzett diákokat aztán a püspök kirendelte papnak, rektornak, vagy valamilyen támogatással külföldre mehettek tovább tanulni.

Dimién Pál 1680. január 14-én kapott először megbízást: a rektor a poéták oktatójává (kollaborátorrá) nevezte ki. 1680-ban a szónoklati osztályt tanítja, s augusztus 16-án szeniornak választják. A szenior vagy iskolafőnök ebben az időben az öngazgató „diákköztársaság” vezetője, a diákok érdekeit képviseli a tanárokkal, az eklézsiával szemben, de ugyanakkor felel is a diákélet rendjéért. Csak a legjobb, köztiszteletnek örvendő végzett diákok kaphatták meg ezt a tisztséget. Rendszerint egy-két évig viselték. Dimiént 1682 áprilisában, mikor a szónoklati és költészeti osztályok tanítója és szenior is egyben, az a megtiszteltetés éri, hogy a kolozsvári magyar eklézsia ösztöndíjasául fogadja és külföldi tanulmányútra küldi. Mielőtt útnak indulna, április 20-án a kolozsvári plébániaházban kötelezvényt íratnak alá vele. Ez öt pontból áll: 1. vallásában minden körülmények közt megmarad; 2. olyan tudományokat fog a három év alatt hallgatni, amelyeket az unitárius vallás hasznára tud itthon fordítani; 3. a kapott összegeket semmilyen más célra nem fordítja, csak a tudományos épülésre, s külföldön is teológushoz illő öltözetet fog viselni; 4. amikor az egyházközség kívánja, hazatér, odakint sem alkalmi, sem végleges szolgálatot nem vállal; 5. hazatérve nem válogat a hivatalokban, hanem ahol az egyház kívánja – Kolozsvárt vagy más helyt –, minden tehetségével szolgálni fog. Ha fogadalmát megszegi, az egyházközség minden peres eljárás nélkül a rá költött összegeket rajta behajthatja.

1682. április 20-án Dimién elindul Kolozsvárról, s június 30-án beiratkozik a németalföldi Leiden egyetemére. Ekkoriban az erdélyi protestánsok legszívebben az őt, messze földön híres, 1575–1648 között alapított hollandiai egyetemet látogatták. Közülük kétségtelenül a legrégebbi és legrangosabb az 1575 februárjában megnyitott leideni volt. Teológiai fakultása annyira szabadelvűnek számított, hogy már-már eretnekséggel vádolták, s a maradi felfogású protestánsok messze elkerülték. A 17. században arabok, indiaiak, szíriaiak és japánok is jöttek ide tanulni, a fejedelmi gyermekeket szintén ide küldték művelőd-

ni. A leideni diploma rangot jelentett Európában. A század második felében híressé vált az orvosi fakultáson folyó tudományos-oktató munka. Rendszeres volt a boncolás, amelynek színhelyeül a „theatrum anatomicum” szolgált, a Szent Cecília kórházban gyakorlati orvoscépzés is folyt. A kolozsvári alumnus, Dimién itteni életéről nem sokat tudunk, minthogy nem vezetett naplót, vagy ha igen, az időközben elpusztult. Hét évig diákoskodott itt, s csak egy 1686. február 22-én írt köszöntő verse őrizte meg emlékét. Amikor beiratkozott, a bölcsészeti fakultást választotta, azután bizonyára a teológiai tanult, s mellesleg az orvosira is járt. Három évre küldték ki, hisz a legtöbb peregrinus két-három év után hazatért. Ő valahogyan meggyőzhette támogatóit, hogy hét évig hagyják diákoskodni. A bizalomra rászolgált, mert doktori diplomát szerzett. Közben valószínűleg több nyugati országban utazott, egyes feltételezések szerint Londonba is eljutott.

Az 1689. március 14-én Leidenben keltezett, Paulus Dimien Claudiopolitano-Transylvanus nevére kibocsátott latin nyelvű orvostudományi diploma az unitáriusok levéltárában fennmaradt, s máig bizonyítja megszerzője érdemeit. Eszerint a teljes orvostanból levizsgáztatták, majd meghallgatták disszertációja tételét, amelyeket az opponensekkel szemben sikerrel megvédett. Miután orvosi jártaságáról is bizonyosságot tett, ünnepélyesen az orvostudományok doktorának fogadták. Felhatalmazták, hogy orvosi katedrára lépjen, az orvostudományról értekezzen, orvosi tanácsokat adjon, s bárhol orvosi gyakorlatot folytasson. Továbbá rendelkezik mindazokkal a jogokkal és kiváltságokkal, amelyek a törvények szerint az orvosokat megilletik. Dimiénnek fennmaradt a nyomtatásban közölt doktori disszertációja is (*Disputatio medica inauguralis: De generatione, augmentatione et decretionem Microcosmi*. Bataviae, 1689), amely az emberi test keletkezéséről, működéséről és elpusztulásáról szól. „Dimién a kísérletes módszerrel elkötelezett híve, nagyra értékeli kora mikroszkópos vizsgálatait, állást foglal kortársai fejlődéstani kérdésekben folytatott vitáiban. [...] Olykor nemcsak valóságos, hanem egyenesen korszerűnek tűnő meglátások is felcsillannak művében” – állapította meg Spielmann József orvostörténész a 20. században.

1690. január 27-én ért haza Dimién Kolozsvárra. Addig azonban nagyot változott a világ szülővárosában. Jó két éve Habsburg császári csapatok állomásoznak itt állandó helyőrségként, s egyre gyakrabban beleszólnak a város polgári életébe. Kolozsvárt már az 1690-es diploma kibocsátása előtt három évvel elkezdi a német uralom.

Az ifjú doktorra elsősorban felekezete számít, de nagy szükség van rá orvosként is. Erdélyben állandó az orvoshiány. Sokáig csak a szász városok egyik-másika tart hivatalos orvost, Kolozsvár első hivatalos orvosául 1673-ban a páduai diplomával rendelkező Baranyai Pétsi Andrást alkalmazzák. 1689. au-

gusztus 26-án az unitárius szenior már feljegyezi halálát, három nap múlva a püspök temeti, a diákok is verseket írnak emlékezetére. Úgyhogy a városban éppen szükség van egy gyakorló orvosra. Az erdélyi orvostudorok többsége csak magánszorgalomból szerez diplomát. Rendszerint teológiai tanulmányokra küldik idegen országokba, s ott természettudományos érdeklődése vonzza az orvosi karra. Hazatérte után rendszerint tanár vagy pap lesz, s csak kivételes esetben foglalkozik gyógyítással is. A városi polgárok többnyire megelégedtek a céhekbe tömörült, alacsony képzettségű kirurgusok vagy borbély-sebészek szolgáltatásával. Az orvosdoktorokat inkább egy-egy főnemesi család vagy maga a fejedelem vette igénybe. Ilyenkor az orvos elutazott a vidéki kastélyba, s gyakran napokon át próbálta kúrálni a beteget, egészen addig, amíg az meggyógyult vagy elhunyt. A tudós orvosok ekkoriban csak megvizsgálták a szenvedőt, gyógyszereket írtak fel, esetleg keverték neki. A közvetlen testi beavatkozást (érvágást, sebfelnyitást, foghúzást) a kirurgusok végezték.

Az Unitárius Kollégium tanári karában nem volt ritka az orvostudós. Az 1608-tól 24 éven át az iskola élén álló, majd püspökké választott Csanádi Pál (1572–1636) esetében feljegyezték, hogy még Bethlen Gábor fejedelem is igényelte segítségét. Ozdy Borsos Tamás (megh. 1663), Dálnoki Nagy Mihály (1612?–1648), Árkosi Gelei Benedek (megh. 1647), Rákosi Nagy Boldizsár tudós tanárok mind itáliai orvosi képzésben is részesültek, többen gyógyítottak is. Az utóbbi 1664-ben lemondott a tanításról, hogy kizárólag az orvosi munkának élhessen.

A már 35 éves Kolozsvári Dimién Pál hazaérkezése arra készítette Jövedécsi András addigi rektort, hogy lemondjon hivataláról, minthogy az előző évben a kolozsvári eklézsia első papjává választották. Maga helyett Dimiént ajánlotta. Meg is választották. Dimiénnel egyszerre érkezett haza Régeni Mihály, hollandiai és német egyetemek hallgatását követően, de állásra várt még két más peregrinált fiatal is: Dombai Osvát János és Hévízi Mihály, mindketten Odera-Frankfurt, majd Leiden diákjai. Hármukat lektori székkal tisztelték meg. A négyes beiktató ünnepélyre február 15-én került sor nagyszámú polgár jelenlétében, még a reformátusok közül is többen eljöttek. Jelen volt Bedő Pál püspök, Jövedécsi plébános, Ajtai Mihály magyar és Johannes Schyrmer szász prédikátor, valamint Almási Gergely Mihály lektor. A bevezető beszédet Jövedécsi mondta, melyben bejelentette lemondását a rektori tisztségről. Ezután a négy székfoglaló következett. Dimién *De summo bono, quod in conservatione sui consistit* címmel az önmegtartásról mint legfőbb jóról értekezett. Régeni az Isten ésszerű tiszteletét, Dombai az állam hasznosságát, Hévízi az Újszövetség bizonyosságait magyarázta a hallgatóságnak. A háromórás ünnepség után a kollégium ritka szerencsés

helyzetbe került: a tudós rektort négy, külföldet járt lektor is segítette munkájában (igaz, hogy Hévizi betegem érkezett haza, s már 1691-ben elhunyt).

Az unitárius főiskola, amelyet egyszerűen csak kollégiumként emlegetünk, ekkor a város vezető tanintézete, a felekezet egyetlen felsőfokú iskolája. Még nem az egyetemes egyház, a „státus” tartja fenn, hanem a kolozsvári eklézsia. Ez arra vezethető vissza, hogy a 17. század elejéig az egész város unitárius volt, s gazdagon tudta támogatni tanintézetét. A kolozsvári első pap vagy plébános a püspökkel vetekedett rangban, s ő volt az iskola felettese, nem pedig a püspök. Az iskola ügyeiben rendszerint az eklézsia konzisztórium (mai értelemben presbitérium) döntött. A kolozsvári rektor az egyház harmadik embere volt a püspök és a plébános után. A század második felében már a megerősödött reformátusok is részt vesznek a városvezetésben, nekik is egye népesebb iskolájuk működik, úgy-hogy az intézet fenntartása mindinkább az eklézsiára hárul.

Az új rektor bizonyára elosztotta a tanítási órákat s más feladatokat a lektorok közt, s maga is megtartott pár órát. A diákelet felügyelete az évente váltakozó szeniorok feladata volt. Ezek vezették az anyakönyveket is, ahol számos halálesetet, iskolai eseményt, rendkívüli történést megörökítettek. Dimién néhány téren módosított az addigi szokásokon. Így szabályozta a szolgák felfogadását: ezekhez az igazgató hozzájárulása szükséges. Összefoglalja a nemesi származású ún. szekundáns diákokra vonatkozó törvényeket. Az ökonómus (gazdasági felügyelő) diákok ezután a helyiségek, kapuk épségéért is felelnek; érvényt szerez a konzisztórium dohányzást tiltó határozatának: a szobában való dohányzásért pénzbüntetés jár. A rektor először 1691. január 30-án nősül, Gyulai Sárát veszi feleségül. A szenior 1695. október 27-én jegyzi fel, hogy „iskolánk derék rektorának kedves és kegyes neje életének virágjában lelkét megváltójának ajánlotta, eltemette-tett 29-én nagy sokaságtól kísérve”. Közben a püspökök váltakoznak. Bedő Pál 1690 novemberében meghal, utóda Kövendi Nagy Mihály lesz, akit már 1692. október 9-én elragad a halál. Dimién rektor és Ajtai Mihály prédikátor temetik. 1692 novemberében az egyik lektort, Almási Gergely Mihályt választják püspöknek, ő négy évvel túléli Dimiént.

Az iskola életében már 1693-ban nagy visszhangot keltő, az egész városra kiható esemény történik. Az unitáriusoknak távoznuk kell az 1557-es alapítás óta használt óvári kolostorépületből. Az Erdélyben újra s egyre inkább tért nyelő katolikus egyház számos követelményt támaszt, így Kolozsvárt is templomot és iskolahelyiséget igényel. Bár a főtéri templomot szeretnék mihamarabb megszerezni, hosszas tárgyalások után az óvári – reformátusok használta – templomot s a mellette lévő – az unitárius iskolát befogadó – kolostort adják át nekik. Az unitáriusok a piactéri (főtéri) plébániához mellett három polgárházat kap-

nak, hogy abban rendezzék be tanintézetüket. 1693. október 10-e az a nap, amikor a reformátusok megtartják utolsó istentiszteletüket a régi templomban, s az unitárius diákok felsorakozva, tanáraik vezetésével átvonulnak a többé-kevésbé átalakított „piaci” épületekbe. Itt a rektornak, Régeni és Dombai lektoroknak, valamint Handzsáros János szeniornak hatalmas munkával egy új iskolát kellett berendezniük.

Az óvári épületet a templommal együtt a városba visszatérő jezsuiták kapják meg, hogy ott újra beindítsák a még Báthory István alapította akadémiájukat. Ennek megnyitására csak 1698 őszén kerül sor. 1695 májusától majdnem egy évig Kolozsvárt működik a Főkormánysház, élén Bánffy György gubernátorral, úgyhogy Erdélyt innen kormányozzák. 1696-ban a betelepülő szászok, németek megszervezik az önálló lutheránus egyházközséget. Ekkoriban a kollégium egyik volt szeniorja, Felvinczi György szabadalomlevelet kap Bécstől latin és magyar versek, színművek előadására. Ezzel a hivatásos színjátszás alapjait veti meg Erdélyben.

A rektor nem maradhatott sokáig asszony nélkül. Ezúttal – mint feljegyezték – a véletlen szerencse ismertette meg jövendőbelijével. Valamilyen ügyben Ötves János mesternél volt látogatóban, s miközben beszélgettek, a mester Hedvig lánya mezítláb, vékony ruhában a kályhát takarította. A hajadon kecses mozgása úgy megragadta Dimiént, hogy nőül kérte, s 1696. január 10-én tartották az esküvőt. A fiatal hölgy fiút szült neki, aki háromnapos korában, 1699. augusztus 8-án halt meg, rá egy évre azonban, 1710. augusztus 6-án a pestis Hedvig asszonyt is kiszólitotta a világból. Mert a pestis még mindig szinte tízévenként visszatért, s a város lakosságának gyengébbik harmadát elragadta. Ellene még az orvosdoktoroknak sem volt szere. A rektor ekkoriban az eklézsia Belső Monostor úti házában lakott.

A pestis mellett a tűzvész volt a városlakók réme. 1697. május 6-án olyan hatalmas tűz csapott fel, hogy a város kétharmadát elemésztette. Az unitáriusok mindkét piactéri temploma és az éppen csak berendezett tizenöt lakószobás, összesen 39 helyiséges iskolája is leégett. Pusztán önerőből reménytelennek látszott az újjáépítés. Ekkor a konzisztórium úgy döntött, hogy Dimién rektort Hollandiába küldi egy segélykérő levéllel. A romos iskolát Kolozsi Márton lektorra bízta. Dimién több mint egy évet töltött Németalföldön, 1698. augusztus elsején érkezett vissza, minden reményt felülmúló, 17 201 forintnyi adománnyal. Ebből a hatalmas összegből nemcsak az iskolát, hanem a templomot és a plébániát, sőt a templom tornyát és a templom körüli kis boltokat is újjáépítették, de még harangokra is jutott pénz. 1700 júniusában a székeskeresztúri zsinaton az unitáriusok köszönőlevelet fogalmaznak meg, s a következő évben külföldre in-

duló diákjukkal el is küldték azt Hollandiába. A levelet aláírja a kolozsvári lelkészek mellett a püspök, a rektor és valamennyi esperes.

Dimién hazatértében találkozott össze Friedrich Roscius német tanáremberrel, aki csatlakozott hozzá, s 1699. február 10-én be is iktatták lektornak. A görög nyelv dicséretéről tartott tetszetős beszédet. A fiatalember azonban alig tíz havi szolgálat után elszökött Kolozsvárról, Szebenbe ment, ahol lutheránussá lett.

Az építkezésekkel a németalföldi pénzek rendre felemésztdtek, s többen sürgetni kezdték Dimiént, hogy számoljon el útja bevételeivel. Hosszas noszogtatás után 1702-ben részletesen el is számolt a konzisztórium előtt, s kijelentette, hogy az összegből 3500 Ft-ot megtartott magának, mert a régi szokásjog szerint a gyűjtés egyharmada a gyűjtőt illeti. A konzisztórium azt követelte, hogy az egész pénzt adja át neki a rektor, s majd illően megjutalmazza. Addig pedig felfüggesztették a neki pénzben és terményekben járó fizetést. Erre Kolozsvári Pál meghirdette a mai értelemben vett első „tanügyi sztrájkot”. Mindaddig, amíg járandóságait ki nem adják, beszüntette a tanítást, lektorait sem engedte órát tartani. Ez város-szerre nagy megbotránkoztatást keltett. Dimién nem akart a konzisztóriummal tárgyalni. Az ügy annyira elmérgesedett, hogy már-már úgy tűnt, az egyházi botrány az országgyűlés elé kerül. Végül az Unitárius Státus nyolctagú patrónusokból (tekintélyes urakból) álló bizottságot küldött ki az ügy tisztázására, amely 1707. április 25-én egyezséget teremtett a rektor és az eklézsia között. Eszerint Dimién megtarthatta a még mindig nála lévő 2000 Ft-ot, de lemondott minden további követeléséről, még hátralékos fizetéséről is, s azonnal hozzákezdett az iskolai munkához. Az egyházközség minden vád alól felmentette őt. A kapzsóság e megnyilvánulása, a sztrájkolás nem vet túl jó fényt a kolozsvári tanügy első emberére.

Egyre nehezebb idők következnek Kolozsvárra és az unitáriusokra. A jezsuiták erőszakkal térítgetnek. Még olyan hallatlan dolog is megtörténhet, hogy 1699. novemberében az előkelő két Gyerőfi-fiút – minthogy apjuk katolikussá lett – fegyveres erőszakkal elrabolják a kollégiumból, s megpróbálják katolikus hitre téríteni. Egyre nyilvánvalóbbá válik, hogy a katolikusok szép szóval vagy fondorlattal vissza akarják szerezni a város piacán álló hatalmas gótikus templomot, amely akkor lett unitáriussá, amikor a város lakossága egyöntetűen elfogadta ezt a vallást. Kollonich Lipót bíboros már 1699 júliusában felszólította az unitáriusokat, hogy adják át a templomot. Az egyház megint Dimién rektortól várta a segítséget. Eperjesi István kíséretében Bécsbe küldték, hogy ott a császárnál jogi érvekkel, a *Diploma Leopoldinum* cikkelyeire hivatkozva próbálják elérni, hogy megmaradhassanak a templom birtokában. 1702. október 11-én indul-

nak, és 1703. június 23-án érkeznek vissza, amikor a diákok köszöntő iratban fejezik ki a rektor megérkezése feletti örömmüket.

A bécsi út azonban nem hozta meg a sikert. I. Lipót igen tömör latin mondatral válaszolt nekik a templomra vonatkozóan: „Si nobis tradetis, iure cambii benefacietis, si non dederitis, melius”. Szó szerint: Ha méltányos cserével nekünk átadjátok, jól teszitek, ha nem, még jobban! Erre a talányos mondatra a küldöttek nem tudtak válaszolni, s itthon is hosszasan vitatták értelmezését. Sokan úgy vélték, a császár esetleg arra célzott, hogy megkaphatják az óvári épületet és templomot cserében a piactéri templomért. A jezsuiták ugyanis ekkoriban nagy telket vásároltak a Farkas utca nyugati végén, s oda új épületeket készültek felhúzni; előre látható volt, hogy a szűkös óvári zárdából kiköltöznek. Persze, azt is sejtették, a „még jobban” arra vonatkoztatható: majd úgyis elveszjük erőszakkal. Az unitáriusok egyelőre szó szerint vették az intést, s nem bocsátkoztak tárgyalásba a templom átadásáról.

Amíg Dimián távol volt, az erdélyi római katolikus püspök, Illyés András 1703. május 23-án nagy pompával bevonult Kolozsvárra. Szemügyre vette a város épületeit. Az unitáriusok istenítéletet láttak abban, hogy hatalmas villámokkal tarkított zivatar zavarta meg a bevonulást.

1703-tól Kolozsvárt is eléri a kuruc mozgalmak. Már évek óta tart a bizonytalan politikai helyzet, s ez a lakosság gyors visszaesését okozza. Az előző század közepén 10 000 főt számláló városban az 1703-as adójegyzék csak 1172 családfőt regisztrál, ami 5 000 fős lakosságnak felel meg. Ugyanakkor 300 kőházat és 477 faházat vesznek nyilvántartásba. 1703. december 26-án közelítik meg a kurucok először Kolozsvárt, Monostor irányából. Ettől fogva öt éven át szinte állandó fenyegetettségben él a város. Többször is gazdát cserél, sarcot fizet. A városból nem lehet biztonságosan kilépni, mert az illetőt nagy valószínűséggel a kurucok elkapják, s vagy maguk pártjára térítik, vagy levágják. A külvárosokat rendre felégetik. A polgárok környező földjeiket sem tudják megművelni, úgy-hogy a városban állandó az éhínség. Kipusztulnak a szőlők, még a Malomárok vizét is eltérítik, hogy a malmokat ne használhassák.

Ünnepélyesebb pillanat 1707. április 23-a, amikor a marosvásárhelyi fejedelem-beiktatásról Kolozsvárra jön II. Rákóczi Ferenc, s itt tölti a húsvétot. Kérés, mennyire örvendtek az unitáriusok a buzgó katolikus fejedelem itt-tartózkodásának. 1707 augusztusában még országgyűlést is tartanak, aztán 1707. október 26-án a császári seregek vonulnak be a romos városba. Kolozsváron már ekkor véget ér a kuruc korszak, bár annak hivatalosan csak 1711 áprilisában vet véget a szatmári béke.

Az ostromlott város korabeli képét Felvinczi György híres versének, a *Kolozsvár a kuruc ostrom alatt* néhány utcákat, épületeket leíró szakaszával érzékel-
tetjük:

9. Szegény Óvár, bezzeg sok kár folyt te rajtad sokszor!
Van műszered, nincs kenyered, megapad most a bor;
E veszélynél jobbat vélnél, ha jutna rád a sor,
De jutalmod, lakodalmod megdúlta most a tor.

11. Haj, régi Híd, te is elhidd, megromlott sok ízben,
Hogyha látnád mostan orcád a szép Szamos vízben!
Pusztaságod ha vigyázod, nincs egy ép ház tízben,
Ami kellett, mindened lett, mikor voltál díszben.

19. Haj szép klastrom, hány volt ostrom, kiken általmentél!
Utcád rútvult, házad pusztult, kiket építettél;
Farkas neved, de már szíved nyúlnál is inkább fél,
Mert farkasok nagy éh-hasok által emésztettél.

20. Sóhajts Torda, kin kihorda az halál sok testet,
Amivel bírsz, csak ritkán írsz azokról ma estet.
Csak egy ház van, aki ugyan lehet benned festett,
Mert az ínség, sok ellenség tett belőled restet.

25. Aki szerzé, azt éneklé ezerhétszázhatban,
Kuruc sereg ott kevereg, van körül az hadban,
Szőlők szűri, népünk tűri, van éhség sok házban,
Kézimalom, mert unalom – hitesd el magadban!

Ilyen körülmények között az unitárius főiskola is teljesen elnéptelenedik. Csak a kolozsvári diákok látogatják, vidékről életveszélyes ideutazni. Még a kolozsváriak közül is sokan felcsapnak kurucnak, s eltávoznak a városból, otthagyják az iskolát. Az eklézsiának alig van jövedelme, így a tanárokat sem tudja rendszeresen fizetni. Az ostromállapot elmúltával, 1708 őszén Dimién összehívja az eklézsia gyűlését az auditoriumba, s számon kéri, miért nem adják ki a tanárok járandóságait, a tanulók javadalmait. Az eklézsia hosszasan keresi a megoldást. 1709-ben Várfalvi Pálfi Zsigmond lektor, későbbi püspök az egyházközségnek új

szervezeti szabályzatot dolgoz ki, s csak ezután sikerül valamennyire rendszeresé tenni az iskolafenntartást.

1709. augusztus 10-e ünnepnap lehetne Kolozsvárt, mert I. József megszünteti a város *végvár* jellegét, s visszaállítja *szabad királyi város* státusát, ami a polgári élet szempontjából kedvező lehetőségeket biztosít. Az unitáriusok helyzete azonban egyre romlik, folytatódik kiszorításuk a közéletből. Még tragikusabbá teszi a helyzetet az 1709-ben kezdődött, de 1710 nyarán tomboló, minden eddigieknél véresebb pestisjárvány. Július-augusztus folyamán naponta 75–80 halottat visznek ki a temetőbe. Dimién is többet foglalkozik a betegekkel, mint a tanítással. S közben némi erőszakoskodástól sem riad vissza. Nyoma maradt egy igen kínos esetnek, amiért 1710. március 29-én a püspök panaszt nyújtott be ellene a konzisztóriumnak. Történt ugyanis, hogy a rektor öccse el akart venni egy lányt, aki viszont kijelentette: sem testének, sem lelkének nem kell a férfinak. Sok unszolás után a jegygyűrűt mégis elfogadta, de nem sok idő múlva visszaküldte. Ekkor maga Dimién ment el hozzá, s újra rábeszélte a gyűrű elfogadására. Ezután kihirdették az esküvőt – nem a magyar, hanem a szász gyülekezetben. Bizonyára az ellentmondást így akarták elkerülni. Harmadnapon a menyasszony sok sírása, zokogása között megtörtént az esketés, feltételezhetően a szülők is örvendtek neki. De a menyecske még a nászéjszaka előtt elszökött egy rokonához. Erre Dimién feleségét, öccsét és Pálfi lektort néhány városi hajdú kíséretében elküldte a menyecskéért. Azt kihúzták az ágyból, s minden tiltakozása ellenére az öcs házába kényszerítették, hogy ott az asszonnyá tétel végbemenjen. A püspök az ügy kivizsgálását kérte, mert az egész város e botrányos esetről beszélt, s ez rontotta az unitáriusok hírét, de Dimién és Pálfi felfüggesztését is követelte. Nincs nyoma annak, miként rendeződött az ügy, de a felfüggesztésre nem került sor. Viszont állandósult a püspök és Dimién közötti ellenségeskedés.

A pestis – mint utaltunk rá – augusztusban elragadja Dimién második feleségét, majd szeptember 10-én Jövedécsi plébánost is. Másnap eltemetik, s 12-én reggel a piaci nagytemplomban a gyülekezet Várfalvi Pálfi Zsigmond rövid ajánló beszédét követően egyhangúan plébánossá választja Dimién Pált. „Az egész gyülekezet előtt felemelték, a gyermekeknek az egyházközi előtt pénzt szórtak, három ízben vivat!-ot kiáltottak. A templomból nagy kíséret mellett a plebánia házához vonultak, itt üdvözölték a püspök, nemzeti hadnagy úr és Bongardus János kurátor.” – írja a Kénosi Tözsér–Uzoni Fosztó-féle egyháztörténet. Úgy tűnik, hogy Dimién erőszakoskodásai ellenére is népszerű volt, s a püspök nála kisebb tekintélynek számított.

Ezután Dimién már a maga ura volt; nemcsak az iskolát, hanem az egész kolozsvári egyházat vezette. Az akkori zavaros időkben vissza is élt e helyzetével.

Mínthogy amúgy sem kapta rendesen fizetését, egyre inkább az orvosi gyakorlatra adta fejét. Napokig vidéki betegeket kúrált, s az óratartást idősebb diákokra bízta. A püspök többször is panaszt tett ellene a konzisztóriumban, de a főpap ekkor már nem volt hajlandó az egyháziaknak engedelmeskedni. 1711. január 6-án harmadszor is megnősült, Joó Zsuzsanna hajadont vette el. Ez a házasság sem tartott sokáig. A fiatalasszony már 1713. február 12-én elhunyt, másnap Keresztúri Sámuel lektor temette, a kémia hasznosságáról tartva feltűnést keltő beszédet. Közben 1712 nyarán egy újabb pestisjárvány tört a városra, az iskola 58 napig teljesen üresen állott. 1713. október 17-én immár negyedszer vitt feleséget házába Dimién: Takáts István 19 éves hajadon lányát, Sárát vette nőül. Ez az asszony túlélte őt. Az 58 éves orvos-főpap ekkor már a templommal szembeni plébániaházban lakott.

Az 1710-es években a császáriak egyre inkább berendezkedtek a Szamosparti városban. 1713-ban számba vették a lakosságot és a házakat. Az összeírt 1082 család még mindig csak 5 000 körüli lélekszámra utal. A házak közül 624 volt ép, 92 pedig romos. 1715 májusában elkezdték építeni a város fölé emelkedő Kőmál tetejére a Fellegvár néven ismertté vált katonai erődítményt. 1713-tól a katolikus püspöki széket betöltő Mártonffy György céljának tekintette a kolozsvári főtemplom mielőbbi visszaszerzését. 1716 elején már egyre több szó esett erről, s az unitáriusok rettegve várták a pillanatot. A templomfoglalást a Kénosi Tözsér–Uzoni Fosztó-féle egyháztörténet így adja elő:

„1716. március 30-án a kolozsvári iskola kitűnő igazgatója Kolozsvári Dimién Pál, ki egyszersmind magyar részről az odavaló eklézsia első papja, orvosdoktor, a szabad művészetek és filozófia rendes lektora, a teológiának pedig tanára volt, mivel bizalmas levélben értesült a fenyegető eseményről, magához vette a tanácsurak közül Teleki Ferenc nagytekintélyű férfiút, továbbá az egyházi épületek gondnokát, Timothei Dánielt, velük bement a piaci unitárius templom cintermébe, az ajtó reteszét elétolta, s gondokba merülve kezdett alá s fel járkálni.

Úgy délelőtt tíz óra tájt Preiner tábornoknak a Kolozsvárt elszállásolt őrcsapatából két gránátos, csak úgy fegyvertelenül, mintha pajkosságból tennék, elkezdték a cinterem ajtaját döngetni. Ökölrel, kézzel, sarkukkal, s innen-onnan fölkapott kődarabokkal támadták, s nem is szüntek meg addig, míg az ajtó a támadásnak engedve, egyes részein megrongálva, ki nem nyílt. (Az egészet végignézték az iskola ablakából a nagydiákok közül egy páran, kiknek ablakuk a templomra nyílt, de ki nem mentek.)

Hogy ez megtörtént, az őrség parancsnoka, Preiner tábornok, ki csapatát az unitáriusok ellen, ha netán magukat és vagyonukat védelmezni találnák, az őrszo-

bában, mintha igazi háborúra készülne, elrejtve tartotta, mikor látta, hogy az ajtó be van törve, és senki sem védi, gránátosainak erős csapatától körülvéve, rendes katonás menetben ott termett, s a cinterem betört, valamint a templom zárt ajtaját zsúfolt katonasággal megszállatta, Teleki Ferenc tanácsost és Timothei Dániel gondnokot puskatussal megverette, s személyükre való minden tekintet nélkül, a cinteremből kidobatta, a magára maradt első papot letartóztatta.

Aközben a Szamos-hídnál levő kapu fölül harci lárma, dobpergés hangzott föl, amint egy elfoglalt városba való benyomuláskor szokott történni. A sokféle, hirtelen támadt zavaros lárma az egész várost rémületbe ejtette. S íme, jönnek a különböző ezredeből kiválogatott katonák, kik különféle alkalmakkor és megszállásoknál jól begyakorlódtak a kegyetlenségbe. Nyolc század lovas és gyalog német katonára vonul föl, kivont kardosan. Gróf Steinville vezeti őket, s elfoglalják az őrhelyet, mely a templom szomszédságában a déli oldalon feküdt.

[...] Kolozsvári első paphoz 50 vagy 40 (mert a följegyzők a két szám közt ingadoznak) lovas gránátost, a legszemszedettebb elvadult katonákat, tesznek be szállásra, az unitárius püspökhöz, tisz. Almási Mihályhoz 30 öreg vasas németet, így a többi egyházi szolgálkhoz, iskolai lektorokhoz, kántorokhoz is nyomban katonaságot szállásoltak el. Ezek a tisztelendő férfiak pincéibe, kamráiba, magtáraiba szétszóródva nagy prédaságot művelnek. [...] 150 unitáriusnál 1568 gránátos, vasas és gyalogos vegyesen telepszik meg ebédre.

Mialatt a katonák az egyházi szolgálk házaiba nyomultak, Steinville István tábornok a katolikus püspökkel, Mártonffy Györggyel, a cinterembe hatolva, Kolozsvári Pál első paptól VI. Károly császár Ófelsége nevében kérték a templom kulcsait, de megbízást egyáltalán nem mutattak föl. Kolozsvári megmondta, hol vannak a kulcsok, magukhoz vették, a templom ajtaját kizárták, majd szállásaikra távoztak. Az első papot fegyver közt hazaindították, de hogy a vasas lovasok vele cudarul gorombáskodni kezdtek, valahogy kezük közül kisiklott, házát a katonák zsákmányára hagyva. Azok szétoszolva nekiestek a házi berendezésnek, több mint 200 vödör igen pompás bort kieresztettek, a bútorokban pedig több száz forintot meghaladó kárt okoztak.

Ez a harminc főből álló megszálló csapat most beszállt Almási Mihály püspökhöz. Ott egymással versengve dühösségüket a maga teljességében kiöntötték Krisztus jámbor szolgáján. Először is saját ruhájából kivetkőztették, katonai mundaért húztak rá, kezébe fegyvert nyomtak, s ségyenletes módon szabályos katonai gyakorlatokat végeztek vele. A ház ajtaja előtt a fegyverrel le s föl sétáltatták. Azután mások lehúzták a katonaruhát róla. Majd ráparancsoltak, hogy terítsen asztalt, kiküldötték a konyhára, hogy ételt szolgáljon föl, bort hozattak vele a pincéből, a poharakat töltették, tányért váltattak, s több még ilyen szolgálatot végez-

tetett vele a részeg banda. Míg fölszolgált, egyik az orrát csavargatta meg, másik a szakállát tépdeste, volt olyan, ki tisztos arcába köpött. Egyik ököllel mellbe lökte, a másik gáncsot vetett neki, a harmadik üstökön ragadta, s visszarántotta, hogy el ne essék. Közben a többiek ráordítottak, ez kenyeret kért, amaz poharat, sót, tányért stb. s cibálták jobbra-balra. Levessel-borral végigöntötték, és zabálásuk közben, ami gyalázatosságot csak kigondolhattak, s amiben ki-ki remekelni tudott, mindazt elkövezték Krisztus jámbor szolgáján. [...] Majd erős, izmos katonák a szakállánál fogva a levegőbe emelték, azután földhöz csapták, s ott addig rugdosták, míg föl nem tápáskodott. Elnevezték töröknek, ariánusnak, szociánusnak, s Isten tudja, még micsoda eretnek névvel csúfolták. Így dobálták részegen egymásnak kézzől kézre jó néhány óráig. Keresztet tartottak a szája elé, s poffal kényszerítették, hogy megcsókolja. Aztán lótrágyát tömtek a szájába, s erővel lenyelezték. Mikor belefáradtak e szörnyű dolgokba, vezetőjük rárivallott, hogy térdeljen le, s nyújtsa nyakát egyik ott álló hóhérekatonának, hogy az kivont kardjával fejét vegye. [...]

Április 2-án, csütörtökön Mártonffy György püspök tövissöprűket köttetett, s ünnepi menetben a piaci templomot először kívül, majd belül minden oldalán végigsöprűztette, miként ahogy a rosszhírű fehérnepeket szokták, végre e célra előkészített vízzel megtisztította. Akkor fölment a szószékre, s Jel 2. 2627 alapján »adok annak hatalmat a pogányokon, és bírja azokat vasvesszővel, és mint a fazekasnak edényei, úgy megrontatnak«, az unitáriusok ellen, mintha pogányok lettek volna, nagy kirohanást intézett. S ezzel, ahogy ők mondják, a templomot fölszentelte. Szolgált pedig ez az épület az Atyaisten és Fia, a mi Urunk Jézus Krisztus tiszteletére 152 esztendeig.

Április 4-én ugyancsak ez a püspök elfoglalta a plébánia házát, miután Kolozsvári Pált, bútorainak igen nagy romlásával onnan kidobta. Ekkor aztán Steinville István tábornok úr Őkegyelmessége a katonaságot elvezette, s az unitáriusok kínzására a plébánián hagyta a püspököt.”

Dimién plébános a Belső Monostor utca egyik házába költözött, s bár testi kínzaton nem esett át, úgy megviselték az események, hogy 1716 nyarától egyre betegeskedett. Ráadásul még újabb megpróbáltatások is vártak az egyházra. Mártonffy püspök ismételten kijelentette, hogy nem tűri meg új székhelye, a plébániaház szomszédságában az unitáriusokat, s még kevésbé az állandó gyermekzsivajt. Két évi fenyegetőzés után, 1718. március 30-án a városi albíró és saját kiküldötte jelenlétében lepecsételtette az iskola kapuját. Utóbb még megengedték, hogy a diákok személyes dolgaikat kivigyék az épületből, de április 2-án végleg kizárták őket. Dimién rektor, Pálffy, Keresztúri, Szentábrahám lektorok vigasztalták a diákokat, felszólították őket, hogy többet ne viseljék tógájukat. Hosszas tanácskozá-

sok után az eklézsia az iskola helyiségéül a Belső Magyar utcai Huszár-féle emeletes házat jelölte ki, amelynek földszintjén 4. emeletén 2 szoba volt. Itt folytatódott május 10-től kezdve a tanítás. A ház berendezése, a kevés diák tanítása ekkor már jórészt Szentábrahámi Lombard Mihályra hárult.

Az idős plébános 1719 nyaratól végéig érzi közeledni. Orvosként is tudja, hogy az éppen újra beköszöntött pestis neki sem fog kegyelmezni. Ismételten kéri az egyházközséget, hogy leltározzák fel a vagyonukat, nehogy az esetleges hiányt neki tulajdonítsák, majd utódaitól követeljék. 1719. december 16-án végül Almási püspök, Pálfi Zsigmond és két kurátor felleltározza a Monostor úti eklézsia-házban a plébános használatában lévő javakat. Úgyhogy mikor a pestis elhozza Dimién végóráját, nyugodt lelkiismerettel halhat meg. 1720. január 4-én este távozik az élők sorából. A temetésről így ír a már említett egyháztörténet:

„Meg volt ekkor tiltva mindenféle összejövétel; sem istentiszteletre, sem egyéb szükséges célra gyülekezni nem volt szabad. Nyolc hullaszállító ember volt kirendelve, kik gyász kocsin a halottat kivitték, s minden díszesebb szertartás nélkül elföldelték. E nagy férfi hült tetemét azonban, amennyire ilyen körülmények közt lehetett, elég tisztességes temetéssel adták át az anyaföldnek. A holttestet kísérte háttaramaradt felesége, továbbá az iskolafőnök egy tógás diákkal, s az unitárius eklézsia két egyházfia. Úgy helyezték el a köztemetőben a szűcsök céhének ifjú tagjai által ott ásott sírba január 5-én du. 4 órakor, egyébként szokásos módon, de minden egyházi szertartás vagy énekszó nélkül, hol immár békében várja idvezítő Urunk boldog eljövételét”.

Az egyházközség nem volt hálátlan iránta. Díszes, koporsó alakú sírkövet csináltatott neki a Házsongárdi temetőben lévő sírjára. Ennek latin verses feliratát többen is lemásolták, mi itt magyar fordítását közöljük. A déli lap szövege:

*Éltem, meghaltam s ide tettem a sírba. Tanuld meg,
mint élj, aztán meghalni tanulj meg, utas.
Bátor oroszlán légy, nemesebb légy kurtakígyónál,
nép vezetői előtt, hogy becsületbe' lehess:
Itt mi segít? Nádszálként ing-bing mind a szerencséd,
még az irigység is holtod után csitul el.
Múld felül ám Nérót, vigye sasszárny égbe híred föl,
zengj hadakat, zengj hőst – ládd-e, ez egy se segít.
Élhatsz hatvanöt évet, amint én, vége leszen majd:
láthadd, kurta a lét, s eljön a hosszú halál.*

Az északi lapon:

*Azt kérded, ki valék: ősim vezetékneve Dimien,
jóhírű név, s Pál volt nekem egyénnevem itt.
Ősi Kolozsvár szült, nevet és állást ez adott volt,
itt lesz sírhelyem is, hol nyugalomra lelek.
Iskolarektorként harminc évig magyaráztam
Isten ígeit, amint szentirat írja híven.
Orvoslást is űzék. Négyyszer nősültem, azonban
drága utódimból élve biz egy se maradt.
Háromszor jártam nyugaton, csókolva királyt is,
most meg a holtország zsarnoka lett az uram.
Évtizedig hitigaz plébánosa voltam a népnek:
bízva megyek Krisztus trónusa, széke elé.*

A déli lapon a felirat előtt alul és felül gyűrűvel lefogott olaszkoszorúban legyezős lombú fára kígyó tekeredett, vele szemben pedig lépő, kétfarkú oroszlán jobbában egyenes kardot tartott. Ez a nemesi címer és az orvosi jelvény kombinációja. A túloldalon a felirat mellett mélyített alapon a csukott könyv, a Biblia volt kifaragva, jelezve, hogy papi személynek készült a sírkő.

A követ az 1930-as években elpusztították. Mint a feliratról is kitűnik, gyermeke nem maradt a tudós papnak, de fiatal özvegyét rövidesen nőül vette férjének utóda a rektorságban, Szentábrahámi Lombard Mihály, a későbbi püspök. Ennek ma is meglévő koporsókövén még olvasható a feleség felirata is: „ITT / NYUGSZIK / AZ URBAN EL / ALUTT N.T. FÉRJ / FIUNAK UTANNA 32 / HETEKKEL 4 NAPOKKAL / ÉLETÉNEK 64^{DIK} ESZTE[NDEJÉBEN] BOL / DOGUL KIMULT ISTENFÉLŐ / HÁZASTÁRSÁ IS T. TAKÁTS SÁRA / ASZSZONY HÁROM LEÁNYIVAL”.

Kolozsvári Dimián Pál hosszú pályafutása alatt írt egy latin nyelvű kátét, egy prédikáció-sorozatot a tízparancsolat magyarázatául, számos halotti beszédet, vitára bocsátandó hittételeket. Mindezek kéziratban maradtak fenn. Egyetlen nyomtatott műve a doktori disszertációja. Ez azonban elegendő ahhoz, hogy ne csak az egyháztörténetben, hanem a magyar orvostörténetben is előkelő hely illesse meg. Első nagy orvostörténészünk, Wessprémi István is felvette nevét négykötetes életrajzi lexikonába (1774–1787), ahol így jellemzi: „A jeles Bod Péter a Magyar Athenas 145. lapján levő cikkben azt írja ugyan róla, hogy a test jövődő feltámadása tekintetében ingatag álláspontot foglalt el, sőt egyáltalán nem is hitte, de hitfelei ország-világ előtt mind azt állítják, hogy ez csak a kaján tömegben elterjedt alaptalan mende-monda”.

Források

Magyar Athenas avagy az Erdélyben és Magyarországban élt tudós embereknek... historiájok, mellyet sok esztendőök alatt, nem kevés szorgalmatossággal egybeszedegtetett [...] Bod Péter. [Nagyszeben] 1766. 144–145.

Weszprémi István: *Succinta Medicorum Hungariae et Transilvaniae Biographia*. I–IV. köt. Lipcse, 1774–1787. Új kiadás: I–IV. köt. Fordította Kővári Aladár, Vida Tivadar. Budapest, 1960–1970. II. kötet 120–126.

Kénosi Tözsér János – Uzoni Fosztó István: *Az Erdélyi Unitárius Egyház története*. [1774] Fordította Márkos Albert. II. kötet Kolozsvár, 2009.

Kénosi Tözsér János – Uzoni Fosztó István: *Az Erdélyi Unitárius Egyház történetének harmadik könyve*. [1774] Fordította Márkos Albert. III. kötet, A–B kötet. III, VII. fejezet [Kézirat az Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárában]

Gál Kelemen: *A kolozsvári Unitárius Kollégium története*. I–II. kötet, [Kolozsvár] 1935.

Spielmann József: *A közjó szolgálatában*. Bukarest, 1976. 87.

Henk van de Graaf: *A németalföldi akadémiák és az erdélyi protestantizmus a XVIII. században 1690–1795*. [Kolozsvár] 1979.

Herepei János: *A Házsongárdi temető régi sírkövei*. Budapest, 1988. 470–472.

Kelemen Miklós: *Kolozsvári Dimián Pál*. Unitárius Élet 1996. jan.

Gaal György: *Orvosdoktorok a kolozsvári Unitárius Kollégium tanári karában*. In: Uő. *Múzsák és erények jegyében*. Kolozsvár, 2001. 94–107.

Pataki Jenő: *Aki kétszer is bejárta a világot: Kolozsvári Dimián Pál*. In: Uő. *Az erdélyi orvoslás kultúrtörténetéből*. Piliscsaba, 2004. 121–127.

Gaal György: *Kincses Kolozsvártól romlott Kolozsvárig*. Kolozsvár a Rákóczi-szabadságharc idején. Keresztény Magvető 110. évf. (2004) 295–307.

Pál János

Kényszerpályás útkeresés – 2.

A dél-erdélyi Unitárius Egyház önszerveződési stratégiái

Útkeresés, vita az egyházi élet újjászervezéséről

Az útkeresés, önszerveződés problematikájának tematizálása az egyházi közbeszédben Kovács Lajos brassói lelkész-esperes nevéhez fűződik, aki 1940 őszén az *Unitárius Jövendő* hasábjain, néhány gondolat erejéig, a következőkben vázolta közeljövőre vonatkozó elképzeléseit: új vezetőség megválasztása, új egyházi szervezet kiépítése, középiskolai oktatás felekezeti, lelkészképzés állami megállapodás révén.¹ Ugyanezen számban egy névtelenül megjelenő írás szintén gyors szervezkedést és az egyház helyzetének a kormánnyal való tisztázását sürgette.² Mindez arra utal, hogy a „hogyan tovább” kérdése egyesekben rögtön a szakadás pillanatában megfogalmazódott. (Tordán az egyház–állam viszony rendezését, integrációját, illetve a magyar egyházakkal történő kapcsolatfelvételt tekintették prioritásnak.)³

A problémafelvetés azonban visszhangtalan maradt. Az egy évig tartó hallgatást 1942. februárjában egyházi részről mindössze Máthé Sándor újszékelyi lelkész szakította meg. *Építsük ki egyházi életünket* című, elvi kérdéseket taglaló cikkének első részében mindenekelőtt a központi egyházvezetőség részéről történő tájékoztatást hiányolta e kérdéskörre vonatkozóan. A Romániai Unitárius Egyház intézményrendszerét a folytonosság alapelvének jegyében kívánta felépíteni: „[...] a történelem folyamán kialakult és a román állam által is elismert alkotmányunk törvényei értelmében egyházi szervezetünket az egyházi élet egész vonalán kiépítsük.”⁴ A zavartalan működés garanciáját az egyházi élet újjászervezésében, csonkaságának pótlásában látta.⁵

1 Unitárius Jövendő (UJ). 1940/9–10. 101–102.

2 Uo. 110–111.

3 Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltára (EUEGyLt.) 1940. évi iratcsomó, iktatószám 298/1940.

4 UJ. 1942/2. 1.

5 Uo.

Cikkének márciusban közölt második része már konkrét javaslatokat tartalmazott. A hatékonyabb kormányzás céljából az egyházközségek közigazgatási beosztásának módosítását sürgette a földrajzi távolságok kiküszöbölése, az egyházkörök területi kiterjedésének csökkentése által.⁶ A hatékonyság növelésének szempontjából elfogadhatónak találta azt a felvetést, hogy az elszakadt egyházközségekből egy új kört hozzanak létre.⁷ Ugyanilyen megfontolásból és szempontból Petrosény, Aranyosgyéres, Magyarszovát és Nagyenyed összevonásával egy ötödik egyházkör megalakításának ötletét is felvetette.⁸ Írásának további részében az intézményrendszer hiányosságainak pótlására tett javaslatokat. Fontosnak találta a hiányzó bizottságok és bíróságok felállítását, az egyházkörök belső intézményeinek és hivatalainak betöltését.⁹ Az építkezést és újjáépítést szerte ott kell elkezdni, ahol „a legnagyobb rombolást vitték véghez” a történelmi események: a legfelsőbb vezetésben.¹⁰ Ennek érdekében kiküldöttek kinevezését kérte az Egyházi Képviselő Tanács Torda (EKTT) által a Főtanács tagjainak megválaszthatása végett. A legmagasabb vezetői tisztséget illetően három lehetőséget vázolt: *püspök*, *püspökhelyettes* (vikárius), vagy angol-amerikai mintára *elnök* választása.¹¹

Hozzászólásának harmadik részében a második főgondnoki állás felállítását kezdeményezte, akiknek egyházi részről egyenrangú társuk a főjegyző személyében megválasztott elnökhelyettes lenne. Szükségesnek nevezte egy egyházi titkár vagy referens kinevezését.¹² Újból indítványozta az állandó jellegű szakbizottságok és egyházi bíróság felállítását. Megemlítette még a Nyugdíj Bizottság hiányát, mint sürgős megoldásra váró feladatot.¹³

Májusi cikkében, a már ismertetett javaslatain kívül, a tanító- és lelkészutánpótlás alapjainak a letételéről, az egyházi sajtó adta fejlesztés-lehetőségekről és az Általános Lelkészkör és Tanítók Egyesületének újjáélesztéséről írt.¹⁴ Konkrét kivitelezési javaslatokat azonban nem fogalmazott meg.

Hozzászólás a szervezkedéshez címen Kerekes István brassói keblitanácsos a szükséges személyzet kiegészítése, elismertetése mellett, illetve a vallásos jel-

⁶ UJ. 1942/3. 19.

⁷ Uo.

⁸ Uo.

⁹ Uo.

¹⁰ Uo.

¹¹ Uo.

¹² UJ. 1942/5. 26–27.

¹³ Uo. 27.

¹⁴ UJ. 1942/5. 34–36.

legű kulturális egyesületek (Nyugdij Egyesület, Dávid Ferenc Egylet, Nőszövet-ség, Ifjúsági Egylet)¹⁵ újjászervezésén kívül püspökválasztást szorgalmazott. A püspök javadalmazását – állami támogatás hiányában – valamelyik lelkészi állással való összevonás révén vélte megoldhatónak.¹⁶ A teológiai képzést és a lelkészutánpótlást önálló keretek között, állami támogatással szerette volna megvalósítani. Ennek kivitelezhetetlensége esetén, felekezeti szinten látta rendezhetőnek a kérdést.¹⁷

Központi kormányzati részről az első kezdeményezésre csupán 1941 végén került sor. Ekkor (december 22-én) a következő köriratot intézték esperesekhez és lelkészekhez: „A bécsi döntés rendkívül nehéz helyzetbe hozta Romániai Unitárius Egyházunkat. Egyházközségeink fele leszakadásával központunk intézményeinek és egyházi szerveinek egy része is elszakított. A békeidők helyreálltáig egyházunk vezetősége átmeneti intézkedésekkel rendezte az ügyek továbbvitele lehetőségét és az azóta eltelt idő alatt mindent elkövetett, hogy dolgaink mentében fennakadás ne forduljon elő. Az átmeneti idők nehézségei súlyosbodásával azonban többször vetődött már fel a szervezkedés szükségességének a gondolata, főként, hogy nem teljes vagy hiányzó szerveink kiegészítésével, illetve kiépítésével rendesebb mederbe terelődjék közigazgatásunk és egyházi életünk. Ezzel a kérdéssel foglalkozott a folyó évi december 11-i EKTT ülésünk is, mely kívánatosnak mondotta a szervezés mikénti megejtésére, egyházi szerveink kiegészítésére és legsürgősebben szükségelt teendőnkre nézve lelkész afiai véleményének kikérését. Ennek alapján kérjük lelkész fiait, hogy szervezkedésünkre vonatkozó esetleges elgondolásaikat és javaslataikat legkésőbb 1942. évi január 10-ig – esperesi úton terjesszék fel, hogy ezek szervezkedésünk előkészítésénél és sürgősen szükségelt intézkedéseink megtételénél figyelembe vehetők legyenek.”¹⁸

A szervezkedés ügyében tett első kezdeményezés meglehetősen kései időpontja több tényezőre vezethető vissza. Kezdetben a tordai központ túlterheltsége, illetve a szakadás következtében felmerülő halaszthatatlan problémák (1940/1941. iskolai év megszervezése és beindítása, egyházi alkalmazottak fizetéseinek akadálymentes folyósítása, ideiglenes egyházkormányzat felállítása stb.) sürgős orvoslása azok a tényezők, amelyek a kérdés-megvitatás és megoldás időpontjának automatikus elnapolását eredményezték. A szervezkedés kérdésének

¹⁵ Uo.

¹⁶ UJ. 1942/2.

¹⁷ Uo.

¹⁸ EUEGyLt. T. cs. 992/1941.

másodlagossá minősülését akutizálták továbbá a tordai vezetőség állami elismerésének nehézségei, valamint a nyugtalan közállapotok is. Később az állandósult gyülekezési tilalmak és az állam halogató álláspontja hiúsított meg bármiféle önszervezési kezdeményezést.

Szembetűnő ugyanakkor a nagyarányú távolmaradás és passzív magatartás. Kovács Lajos lélektani okokban és negatív magatartásformákban kereste erre a választ: „Elszomorító helyzet, aminek okát adni nem tudom. Vagy a teljes elcsüggedés és reménytelenség vagy a fegyelmezetlenség, vagy a teljes öntudatlanság jelének lehet tulajdonítani, hogy 15 egyházközség lelkésze közül csupán 5 válaszoljon (Ürmös, Olthévíz, Segesvár, Magyarzsákok, Datk). [...] Annyi tény, hogy életrevalóságnak s élni akarásnak, intenzívebb munka utáni vágynak s a nagy, egyetemes céloknak a rendkívül nehéz viszonyok között is szem előtt tartását, ebből a magatartásból, ebből az elnémulásból megállapítani nem lehet.” Nem zárható ki továbbá a revíziós gondolat, amely sokak számára feleslegessé tette a tartós berendezkedés kérdésfelvetésének és megvitatásának szükségességét.¹⁹ Árkosi Tamás a hozzászólók táborának kicsinyiségét azzal magyarázta, hogy „[...] rövid időn belül senki se látja megoldhatónak ezt a mi nagy problémánkat, s így inkább hallgatnak.”²⁰ Véleményünk szerint mindhárom elem (apátia, a revízió reménye, tájékozatlanság) egyszerre hatott és játszott jelentős szerepet abban, hogy a tordai vezetőség javaslatára ilyen vérszegényen reflektáltak. A hozzászólások alacsony számát illetően, a zavaró körülményeket is figyelembe véve, fontos kiemelnünk: az egyházkormányzat megszervezésének gondolata nem jelentkezett általános igényként a dél-erdélyi lelkésztársadalom részéről – a már érintett okokból.

A hozzászólásokat, cselekvési módjukat illetően két csoportra oszthatjuk: aktivitást sürgetőkre és passzív, kivárást javaslókra. Utóbbiak száma azonban elenyésző volt, és a többség egyértelműen az azonnali cselekvés mellett foglalt állást. A tematikájukban sok közös elemet tartalmazó javaslatok a következő kérdések rendezését tartották időszerűnek és prioritásnak: a területi-közigazgatási átalakítás, a lelkész- és pedagógusképzés megszervezése, szakbizottságok, egyházi bíróság felállítása, a legfelsőbb egyházi tisztségek megszervezése és betöltése, egy egyházi lap beindítása.

¹⁹ Gálfalvi András alsófelsőszentmihályi lelkész következő sorai így is értelmezhetőek: „Még várjunk! Jöhet még megfelelő idő a nagyobb arányú szervezkedésre!” EUEGyLt. T. cs. 2/922/1941.

²⁰ EUEGyLt. T. cs. 6/922/1941.

Területi-közigazgatási átalakítás

A bécsi döntést előzően a Magyar Unitárius Egyház közigazgatásilag hét egyházkörre volt felosztva. Ezt követően két egyházkör (Aranyostordai és Küküllői) teljesen, a Felsőfehéri pedig két egyházközség (Barót és Felsőrákos) kivételével román fennhatóság alatt maradt. A többi egyházkör, egyházközségeinek túlnyomó többségével már Magyarországhoz tartozott (1. táblázat).

1. táblázat: *Egyházkörök és egyházközségek megoszlása a második bécsi döntést követően.*

Egyházkörök	Romániában maradt egyházközségek száma	Magyarországon maradt egyházközségek száma	Melyik ország területén működött tovább az egyházkör?
Kolozsdobokai	3 anya-, 2 leányegyházközség	3 anya-, 1 leányegyházközség	Magyarország
Aranyos-tordai	20	-	Románia
Küküllői	12	-	Románia
Székelykeresztúri	5	27	Magyarország
Székelyudvarhelyi	2	17	Magyarország
Felsőfehéri	7	2	Románia
Háromszéki	2	11	Magyarország

A leszakadt és földrajzilag egymástól távol eső egyházközségek ésszerű és hatékony bekapcsolása az egyházi életbe többször visszatérő kérdés volt, és megoldására eltérő javaslatok születtek. Az egyik elképzelés szerint a Dél-Erdélyben maradt egyházközségeket a meglévő három egyházkörbe kell csoportosítani. Fülöp Árpád ezt úgy látta megvalósíthatónak, ha az esperesi központ nélkül maradt egyházközségeket a hozzájuk földrajzilag legközelebb álló esperességhez csatolják.²¹ Hasonló elképzelést tükrözött Szén Mihály hozzászólása: az udvarhelyi és székelykeresztúri egyházközségeket a Felsőfehéri, a többit pedig a hozzájuk legközelebb álló egyházkör fennhatósága alá kell helyezni.²² Egy másik indítvány a fölrendelt egyházkör nélkül maradt gyülekezetek egy új körbe való csoportosítását sürgette.²³ Mindössze árnyalatnyi eltérést mutatott ezzel szem-

²¹ EUEGyLt. T. cs. 12/992/1941.

²² EUEGyLt. T. cs. 11/992/1941.

²³ EUEGyLt. T. cs. 16/992/1941.

ben Kovács Lajos és Fekete Lajos javaslata: ők az új egyházkör létrehozását az Székelyudvarhelyi és Székelykeresztúri egyházkörök egyházközségeinek összevonásával kívánták létrehozni.²⁴

Összességében, árnyalatnyi eltérésekkel, de mindegyik javaslattevő a területi, földrajzi szempontokat tekintette kiindulópontnak és egyetlen kizárólagos rendezői elvnek.²⁵

Tanító- és lelkészutánpótlás

Fekete Lajos 1940. szeptember 28-án kelt, a főbb irányelveket és tennivalókat megfogalmazó javaslattervezete az egyházkormányzat megszervezése mellett az utánpótlás kérdését is érintette. Szerinte ezt csak a többi magyar felekezettel együttműködve lehet eredményesen megoldani.²⁶ Az 1941 decemberében szétküldött köriratra érkezett javaslatok hasonló keretek között látták megvalósíthatónak a tanító- és lelkészképzés kérdését. Az ebben a kérdésben megnyilatkozó Szén Mihály datki, Lukács Sándor dicsőszentmártoni és Nyitrai Mózes lupényi lelkészek egyöntetűen a nagyenyedi református tanintézetet találták alkalmasnak az utánpótlás szempontjából.²⁷ Önálló elemi, közép- és felsőfokú tanintézetek felállítására csupán egy javaslat érkezett (Fekete Lajos) anélkül, hogy konkrétan összefoglalta volna a gyakorlati kivitelezhetőség lehetőségeit, módzatait.²⁸

A hiányos intézményrendszer kiépítése

A legtöbb hozzászólást természetesen ez a fejezet kapta, és a megnyilatkozók többsége a hiányzó intézmények mielőbbi pótlását tartotta kívánatosnak. Csupán ketten találták időszerűtlennek e kérdés rendezését – feltehetően a

²⁴ EUEGyLt. T. cs. 16/992/1941.; EUEGyLt. T. cs. ad 222/1941.

²⁵ Az esperesi központok nélkül maradt egyházközségek (Alsóboldogfalva, Brassó, Magyarzsákok, Pipe, Székelyderzs, Székelymuzsna, Újszékely) 1942-ben a felsőfehéri egyházkörhöz való csatlakozás mellett döntöttek. Határozatukat az EKTT 1942. november 7-én hagyta jóvá. EUEGyLt. R. 67/83/1943.; Ürmösi Unitárius Egyházközség Levéltára (ÜUELt.) 1942. évi iratcsomó, iktatószám 225/1942.

²⁶ EUEGyLt. T. cs. ad 222/1941.

²⁷ EUEGyLt. T. cs. 11/992/194.; EUEGyLt. T. cs. 7/992/1941.; EUEGyLt. T. cs. 4/992/1941.

²⁸ EUEGyLt. T. cs. ad 222/1941.

közeli revízió reményében.²⁹ A valós helyzetet, lehetőségeket leginkább ismerő Árkosi Tamás álláspontja közel állt fenti állásponthoz abban, hogy nem sürgetett nagy átszervezéseket, csupán a hiányzó szervek kiegészítését (akár rendelet útján is), és az ügyek továbbvezetését az ideiglenes vezetőség által, mindaddig, amíg a körülmények lehetővé tették volna az integrális szervezkedést.³⁰

A hiányzó kormányzati szervek és tisztségviselők megválasztását a hozzászólók többsége egy, az EKTT által összehívott főtanácsi értekezlet által kívánták elérni. Egyetértés volt a tekintetben is, hogy a legszélesebb körű képviselet alapján kell a hiányos infrastruktúrát kiegészíteni. A javaslatokból ugyanakkor az is kitűnik, hogy az egyházkormányzat újjászervezése ügyében megszólalók a bécsi döntés előtti szerkezeti konstrukciót tekintették mintának: szakbizottságok, második főgondnoki tisztség felállítása, egyházi titkári, jogtanácsosi, pénztárosi állás létrehozása. Összhang mutatkozott a legfelsőbb egyházi tisztség kérdésében is, ami arra is utalhat, hogy a kérdésben nyilatkozók a fennálló állapotokat átmenetinek, ideiglenesnek tekintették. Talán ezzel magyarázható, hogy mindössze hárman érintették ezt a problematikát, és közülük is csupán Fekete Lajos javasolt püspökválasztást. Szerinte, ha az anyagi eszközök hiánya nem teszi lehetővé a püspökválasztást, akkor az átmeneti időszakra főjegyzőt kell választani, aki az ezzel járó feladatokat fogja majd ellátni.³¹ A püspökhelyettesi tisztség felállítását Kovács Lajos és Szén Mihály javasolták.³²

A fentiekől némileg eltérő álláspontot képviselt Weres Béla petrozsényi lelkes, aki egy összlelkészi értekezlet keretében, a nézőpontok ütköztetésével, egy szűkkörű, a realitásokkal összhangban álló központi vezetőség kialakítását javasolta, amely ebből fakadólag egységesebben és hatékonyabban képes feladatait ellátni.³³

Gazdasági alapok megteremtése

A gazdasági kérdés másodlagos jelentőségét jelzi, hogy mindössze egy javaslat érintette ezt a problematikát.³⁴ Kovács István magyarszentbenedeki lelkes az egyház ingatag gazdasági helyzetét egy olyan közalap felállításával sze-

²⁹ EUEGyLt. T. cs. 13/992/1944; EUEGyLt. T. cs. 2/992/1941.

³⁰ EUEGyLt. T. cs. 6/992/1941.

³¹ EUEGyLt. T. cs. ad 222/1941.

³² EUEGyLt. T. cs. 16/992/1941; EUEGyLt. T. cs. 11/992/1941.

³³ EUEGyLt. T. cs. 5/992/1941.

³⁴ EUEGyLt. T. cs. 9/922/1941.

rette volna szilárd fundamentumra helyezni, amelynek tőkéjét a következő tételek képezték volna: hívektől fejenként 1-1 lej évente; 1 vagy 2%-os adó egyházi tisztviselőktől; valamely ünnep perselypénze; önkéntes adományok; tőkegyarapítási államsegély kieszközlése; rendbírságokból befolyó pénzek. Meglátása szerint a közalap évi jövedelmének egytizedét felsőbb iskolába járó diákok (teológusok, képzősök) segélyezésére kell majd fordítani, a megalakulásától eltelt öt év után pedig minden évben egy rászoruló egyházközséget kellene majd segíteni a tőkekamat 50–60%-ával. A többi rész tőkésítendő lenne.³⁵

Kényszerpályás útkeresés és önszerveződési kísérletek

A dél-erdélyi egyház jövőjét alapvetően öt tényező befolyásolta: az állam és az egyház viszonya, az egyházi közigazgatás, a népesedési folyamatok, az utánpótlás, és a magyar állammal kialakítandó viszony. Látni fogjuk, hogy ezek szerves összefüggésben álltak egymással, és eleve korlátozták, meghatározták az egyház cselekvési mozgásterét, útkeresését. A hierarchia legfelsőbb fokát ez ötös rendszerben a román állam foglalta el, elsődleges „rendezői elv” minőségében, és szerepe, nemzetépítési stratégiája meghatározó jelleggel bírt, jelentősen hatott az egyház életére, annak minden szegmensére.

Az állammal való viszony

Az 1940 és 1944 közötti időszak állam–egyház viszonyrendszerben két sajátosságot kell kiemelnünk. A minimális szintre *leegyszerűsített kommunikáció, kapcsolatrendszer*, miután az egyház- és államvezetés között csupán egyszer került sor³⁶ személyes érintkezésre, és az egyház igazgatása mindvégig a vallásügyi minisztériumi leiratok útján történt, valamint az *egyértelmű, aszimmetrikus alárendeltség*.

Az egyház autonómiájának és működésének zavartalan kibontakozását két tényező is gátolta. Egyfelől a totalitárius államberendezkedésnek, a társadalom teljes ellenőrzésének szándékával foganatosított intézkedések az egyházi életet is megbénították, és szigorú állami megfigyelés alá helyezték. Ezt a kontrollt s a belőle adódó nyomást tetézte másfelől Erdély birtoklásának vitája, amely az

³⁵ Uo.

³⁶ Az egyház küldöttei 1942. február 27-én tarták a kormány elé kéréseiket (központi tisztviselők, tanítók államsegélye, egyházi lap, iskolai kérdések), de az ígéretnek ellentétére ezeknek teljesítése elmaradt. EUEGyLt. R. 22/734/1942.

egyháznak biztonságpolitikai „rangra” emelkedését eredményezte a román kormányzat szemében. Az egyház és állam viszonyát tehát ezek az „adottságok” determinálták, és az előbbi *mozgásterének korlátozását, társadalmi súlyának, befolyásának csökkenését, az egyház szigorú felügyeletét* eredményezték.

1940 és 1941 között három olyan rendelettvény is született, amely az egyház mozgásterének és társadalmi befolyásának csökkenéséhez vezetett. A lelkészek gazdasági életből történő kikapcsolását eredményezte az az 1940. október 19-én kihirdetett rendelettvény, amely a hitelintézetek igazgatói funkciójáról való lemondásra kötelezett minden köztisztviselőt.³⁷ A gazdasági, de egyben a társadalmi elszigetelődést tovább mélyítette az 1941. február 15-én kihirdetett, a politikai mozgalmakban való részvételt tiltó rendelettvény³⁸, valamint a február 18-án hozott miniszteri rendelet, amely a politikai tevékenység tiltása mellett más megszorításokat is tartalmazott. Eszerint a lelkészeknek tilos volt polgári és kereskedelmi egyesületek, szövetkezetek, népbankok és közösségi társaságok igazgatóságaiban, vezető bizottságaiban szerepet vállalni, igazgatói vagy pénztárosi állást betölteni, közvetve vagy közvetlenül bármiféle hasznot hajtó ügyletet kötni.³⁹ Az egyháztársadalmi élet megszervezését, kibontakozását akadályozta az 1941. február 6-i rendelettvénynek egy szubjektív kitétele, mely szerint tilos minden olyan társadalmi, kulturális és egyházi szervezkedés, amely az államellenesség önkényesen és tágran értelmezhető kategóriájába eshet.⁴⁰ Az izoláló intézkedések közé sorolhatók a lelkészek ellen indított hadbírószági eljárások és hatósági zaklatások, amelyeknek hátterében a közösségi életből való kikapcsolás szándéka húzódott, elüldözésük és megfélemlítésük által.⁴¹ Az egyház társadalomtól való elszigetelésének és befolyásának csökkentését szolgálta a gyülekezés-tilalom, az egyháztársadalmi szervezetek működtetésének tilalma⁴², az iskolák nyilvánossági jogának megvonása, az *Unitárius Jövendő* újraindítására és egy új egyházi lap (*Unitárius Szemle*) engedélyezésére benyújtott kérés elfekteté-

³⁷ *Monitorul Oficial* 19. octombrie 1940. nr. 245. bis. Decret-Lege. nr. 3548. 5997–5999.

³⁸ *Monitorul Oficial* 15. februarie 1941. nr. 39. Decret-Regal. 758.

³⁹ Az EKT. 1941. március 8-án kiküldött körirata a szóban forgó rendelet kihirdetését február 18-ra datálja. ÜUELt. 1941. évi iratcsomó, iktatószám 50/1941.; A *Monitorul Oficial*-ban azonban ezt nem találtuk meg.

⁴⁰ *Monitorul Oficial* 6. februarie 1941. nr. 31. Decret-Lege. Nr. 236. 553–556.

⁴¹ A legkirívóbb Kiss Tamás esete. Többször kérvényezte, hogy a határmódosítás következtében Magyarországon maradjon családja hazatelepedhessék. Többszöri eljárás után sem sikerült ezt elérni. A német–olasz vegyesbizottság ellenben közölte vele a Vallásügyi Minisztérium akaratát, hogy hagyja el az ország területét. R. 19/2018/1941

⁴² EUEGyLt. R. 57/427/1944 EÉ. jkv. 1943. november 5. 110.; EUEGyLt. R. 25/860/1942.

se.⁴³ Külső tényezők (engedély hiánya és Lőrinczy Dénes letartóztatása) játszottak közre az *Unitarius Naptár* kiadásának elmaradásában is.⁴⁴

A totális állami ellenőrzés törekvésére mutatnak – a cenzúra mellett⁴⁵ – azok a Vallásügyi Minisztériumi leiratok, amelyek az egyház különböző strukturális szintjeit (demográfiai, gazdasági, közigazgatási, tanügyi) voltak hivatottak ellenőrzés alatt tartani. 1941-ben a minisztérium az egyházi tisztviselők etnikai hovatarozása⁴⁶ és katonai helyzete⁴⁷ mellett a dél-erdélyi unitáriusok demográfiai helyzetének ismertetését is igényelte.⁴⁸ Utóbbira 1943-ban újból visszatért és 1940-ig visszamenőleg kért összesített népesedési adatokat.⁴⁹ A lelkészek mozgáskorlátozását és ellenőrzését eredményezték a Vallásügyi Minisztérium 32685/1941 és 2132/1942 számú leiratai: az előbbi állomáshelyeik elhagyását tiltotta meg, az utóbbi ennek feloldását hatósági jóváhagyáshoz kötötte.⁵⁰ Az egyházi közigazgatás ügyvitelébe való beavatkozást és annak kontrollját szorgalmazták azok a leiratok, amelyek külügyminiszteri engedélyhez kötötték az idegen országban lakók, illetve a Magyarországra átköltözött személyek részére kiállítandó igazoló iratok kiadását.⁵¹ Az állami beavatkozásnak, felügyeletnek egyik legartikuláltabban jelentkező területe az egyház gazdasági élete, amely állandó megfigyelés alatt állt, és az egyház folyamatosan jelentések betérjesztésére kényszerült nemcsak központi szerveinek, hanem egyházközségeinek⁵², tanintézetekéik⁵³ vagyoni állapotáról is. Ugyanezt a centralizációs szándékot rejti a Vallásügyi Minisztérium azon utasítása, amely az egyház alapítványi tőkéjének az Állami Takarékpénztárba való elhelyezéséről rendelkezett.⁵⁴ Állandó és szigorú felügyelet alatt álltak továbbá az iskolák és az egyházközségek ügyintézését ellát-

⁴³ EUEGyLt. R. 69/83/1943.

⁴⁴ ÜUELt. 1942. évi iratcsomó, iktatószám 177/1942.

⁴⁵ ÜUELt. 1942. évi iratcsomó, iktatószám 212/1942.

⁴⁶ ÜUELt. 1941. évi iratcsomó, iktatószám 73/1941.

⁴⁷ ÜUELt. 1941. évi iratcsomó, iktatószám 700/1941.

⁴⁸ ÜUELt. 1941. évi iratcsomó, iktatószám 202/1941.

⁴⁹ ÜUELt. 1943. évi iratcsomó, iktatószám 31/1943.

⁵⁰ ÜUELt. 1941. évi iratcsomó, iktatószám 102/1941.; ÜUELt. 1942. évi iratcsomó, iktatószám 42/1942.

⁵¹ ÜUELt. 1941. évi iratcsomó, iktatószám 14/1941.; ÜUELt. 1941. évi iratcsomó, iktatószám 126/1941.

⁵² EUEGyLt. R. 51/1846/1943. Egyházi Képviselő Tanács Torda (EKTT) jkv. 1943. december 8. 33.; R. 51/1846/1943 EKTT. jkv. 1943. december 8. 34.; EUEGyLt. R. 46/1355/1943 EKTT. jkv. 1943. június 29. 6–7.

⁵³ ÜUELt. 1943. évi iratcsomó, iktatószám 31/1943.

⁵⁴ EUEGyLt. R. 46/1355/1944 EKTT. jkv. 1943. június 29. 2.

ni hivatott gyűlések, ahol az ostromállapot bevezetése után a rendőrség is képviseltette magát, és amelyeknek jegyzőkönyveit rendszeresen bekérték az állambiztonsági hatóságok.⁵⁵ Állambiztonsági kérdéssé lépett elő a lelkésznevezés: a Vallásügyi Minisztérium 10064/1943 számú rendelete előírta, hogy a papok ki nevezése, előléptetése vagy áthelyezése alkalmával összeállított dokumentációhoz szükséges csatolni az illetékes állambiztonsági hivatal igazolását is megbízhatóság tárgyában.⁵⁶

Az állami önkény és beavatkozás nyomait hordják az egyházat a „hadigazdálkodásba” bevonó rendelkezések: a kötelező vashulladék-gyűjtési akciók támogatása, a „visszacsatolási kölcsön” állam általi jegyzése a köztisztviselői fizetések terhére, az egyházi tisztviselők, illetve hívek adományozásra való felszólítása a hadsereg részére⁵⁷, rekvirálás, ingatlanfoglalás.⁵⁸

Inkább állami jellegű, pusztán végrehajtó hivatallá való átminősítésre, mintsem partneri viszonyra utalnak azok a leiratok, amelyekben az állam társadalmi, kulturális, szociális, gazdasági programjainak megvalósítására igényelt támogatást.⁵⁹ Az alárendeltség és kiszolgáltatottság állapotával találkozhatunk az alsóbb, helyi szintű kapcsolatokban is. 1941. január 26-án az Elnöki Értekezlet az üresen maradt komjantszegi paplak egyes bútordarabjainak községi hatóságok általi eltulajdonításának ügyét az alábbi lakonikus következtetéssel zárta: „Értekezlet tudomásul veszi a jelentést, de a mai körülmények között nem tart célravezetőnek semmi ellenlépést, mert a kellemetlenségen kívül semmi egyebet elérni nem lehet.”⁶⁰ Hasonló felismerést rejt az a határozat is, amely a szindi község utcarendezését tárgyalta: „Értekezlet tudatában van annak, hogy szükség esetén ügyis ki-

⁵⁵ EUEGyLt. R. 58/683/1944 EÉ. jkv. 1944. február 17. 37–38.

⁵⁶ EUEGyLt. R. 46/1355/1943 EKTT. jkv. 1943. június 29. 3.

⁵⁷ ÜUELt. 1941. évi iratcsomó, iktatószám 192/1941.; ÜUELt. 1941. évi iratcsomó, iktatószám 169/1941.; ÜUELt. 1941. évi iratcsomó, iktatószám 171/1941.

⁵⁸ UEGyLt. R. 57/427/1944 EÉ. jkv. 1940. május. 14. 47.; EUEGyLt.. Ev. 1944. I–IV.

⁵⁹ ÜUELt. 1941. évi iratcsomó, iktatószám 81/1941 (Temető Bizottságok felállítása).; ÜUELt. 1941. évi iratcsomó, iktatószám 88/1941 (Tisztasági Hetek szervezésének támogatása).; ÜUELt. 1941. évi iratcsomó, iktatószám 67/1941 Hadbavonultak segélyezése körüli visszaélések lelkészek általi leleplezése.); ÜUELt. 1941. évi iratcsomó, iktatószám 86/1941 (Lelkeszi segítség a „kereskedelem moralizálásában”).; ÜUELt. 1941. évi iratcsomó, iktatószám 90/1941 (Iskolai énekkarok szervezése.); ÜUELt. 1942. évi iratcsomó, iktatószám 37,38/1942 (Lelkeszek segítsenek és propagálják az államkölcsön-jegyzéseket.); ÜUELt. 1942. évi iratcsomó, iktatószám 155/1942 (Lelkeszek, tanítók segítsenek a menekültek összeírásában.).

⁶⁰ UEGyLt. R. 57/427/1944 EÉ. jkv. 1943. január 26. 6.

sajátítás alá veszik a kérdéses helyet, a tervezett útrendezésnek a jegyzőkönyvben jelzett módon való keresztülviteléhez [...]”⁶¹

Az egyház liturgikus életébe való beavatkozást jelentették a különböző állami ünnepek megtartását elrendelő minisztériumi leiratok.⁶²

Konfliktusoktól terheltnek mondható az egyházközségek (hívek) és állam közti viszony is. Az erre vonatkozó információkat szolgáltató jelentések legsúlyosabb diszkriminatív intézkedéseknek és konfliktusforrásnak a magyar etnikumú személyek „törvényen kívülségét”, nyelvhasználatának a magánszférára történő korlátozását, gazdasági, kulturális, egzisztenciális ellehetetlenítését említették. A kormányzat jóindulatának hiányára mutat továbbá a tanítók és központi tisztviselők államsegélyének elmaradása.⁶³

Ha az egyház életét e viszonyrendszer prizmáján keresztül értékeljük, a következő mérleget vonhatjuk: az egyház mozgásterét véglegesen determinálta és negatív irányba terelte a totalitárius államberendezkedés. Meghatározónak bizonyult e magatartás az egyház közigazgatási, egyháztársadalmi, kulturális tevékenységének minőségében, lehetőségeiben, valamint az integrális egyházszervezet felállításának elmaradásában.

Demográfiai tényező

A bécsi döntés következtében a dél-erdélyi magyarság állambiztonsági tényezővé való átminősítése⁶⁴ súlyos diszkriminatív intézkedések lavináját indította el (például állásokból történő eltávolítás, az anyanyelv nyilvánosságból való kizárása)⁶⁵, erőteljes pszichikai, egzisztenciális nyomás alá helyezve azt. Spontánul társult ehhez már a kezdetektől fogva a mindkét félnél jelentkező és érzel-

⁶¹ UEGyLt. R. 57/427/1944 EÉ. jkv. 1943. február 10. 11.

⁶² ÜUELt. 1941. évi iratcsomó, iktatószám 86/1941.; EUEGyLt. R. 46/1355/1943 EKTt. jkv. 1943. június 29. 4.; EUEGyLt. R. 51/1846/1943 EKTt. jkv. 1943. december 8. 31.

⁶³ EUEGyLt. R. 22/734/1942.

⁶⁴ Arhivele Naționale Direcția Județeană Mureș. (ANDJM.) Fond: Pretura Plăși Odorhei-Saschiz. nr. inv. 385. nr. dos. 115. 89. f.

⁶⁵ ANDJM. Fond: Pretura Plăși Odorhei-Saschiz. nr. inv. 385. nr. dos. 115. 44. f. „Din Ordinul Domnului General Antonescu, Conducătorul Statului, vă rugăm să binevoiți a lua măsură ca până la data de 17 iulie, să fie înlocuit tot personalul de serviciu (portari, lifteri, bărbați și femei de serviciu, chelneri, bucătari, picoli, etc.), de origine etnică maghiară, dela hoteluri, blocuri, restaurante, cafenele. Totodată se interzice convorbirile în limba maghiară în localuri, la autoritățile și prin telefon.” Belügyminisztérium államtitkárságának 1941. június 5-i, prefektusokhoz intézett leirata.

mi kilengéseket kiváltó „határrevíziós sokkhatás”, valamint az észak-erdélyi menekültek által a lakosság körében terjesztett rémhírek.⁶⁶ Október 7-i jelentésében Istvánffy Lajos az átmenet és rémhírek feszültségforrásai közé sorolta a visszavonuló és Torda környékén állomásozó katonaság önkényeskedését is.⁶⁷ Ez utóbbinak problémája október 26-án a két egyházrész első hivatalos találkozásán terítékre is került, mikor Pataki András és Gál Miklós Mikó Lőrinc egyházi titkár és Szathmáry János jogtanácsos közvetítésével Kolozsvártól a magyar kormány közbenjárását kérték.⁶⁸ Számatalan adatunk van azonban arra vonatkozóan, hogy a kezdetekben jelzett lélektani nyomás állandósult, és egyre elviselhetetlenebb teherként nehezedett a dél-erdélyi magyarságra. Szathmáry János a feleki határnál 1941. május 7-én történt találkozó után beszámolóját a következő észrevételekkel zárta: „Általában ugyanazt a lelkiállapotot véltem felfedezni a rövid beszélgetés alatt, ami dr. Gál Miklós leveléből is kicsendült. Nagy akarattal szeretnék magukat tartani, erősek akarnak maradni, azonban a körülmények és nehézségek rájuk nehezedő súlya mintha kezdené megtörni a legerősebbeket is. Pataki afia, aki talán lelkiállapotánál fogva a leginkább állta ezt a nehéz harcot, amit meg kell vivniok, külsőleg is mutatja, hogy határon túli magyarra emberfeletti feladat hárult, amelynek súlya meggörnyeszti még a legerősebbeket is. [...] Egy bizonyos, hogy ha a mindennapi reménykedés nem erősíti őket, ami velük együtt minket is táplált 22 éven keresztül, akkor nagy szerencsétlenség szakadna úgy egyesekre, mint az Egyházra. A legnehezebb kisebbségi sorsot talán éppen most viselik.”⁶⁹

⁶⁶ EUEGYLt. Mo. 10/1546/1940. Zsigmond Ferenc mészki tanító 1940. szeptember 14-én EKT-hoz intézett tudósításában ezt olvashatjuk: „1940. aug. 30-án a rádióban elhangzott új határok megállapítása után a mészki románság, a község mintegy 60% -a, akik 90 %-ban a »vasgárda« tagjai, állandó rémületben tartották és tartják a község magyar lakosságát. Az állandó éjjel-nappali fegyverlövöldözések és ivások napi renden voltak.” Zsigmond Ferenc a mészki lelkéssel azzal a kéréssel fordultak Gál Miklóshoz, hogy az mielőbb csendőri csapatok kivezénylését kérje Mészkiöre. Ezen akciójuk a mészki románság tudtára jutott és Zsigmond Ferenc a megtorlás elől Kolozsvárra menekült.; EUEGYLt. R. 1/1650/1940. „Általánosságban a viszony és hangulat olyan, mint minden átalakuláskor szokott lenni, nehéz és feszült. Ez a közelebbi területen, főképpen Tordán érzik, ott a menekültek által terjesztett rémhírek alapján izgatnak a magyarság ellen.”

⁶⁷ EUEGYLt. R. 1/1650/1940.

⁶⁸ EUEGYLt. R. 4/1768/1940. „Főgondnok afia arra kéri a Főhatóságot, hogy illetékes helyen járjon közbe, hogy esetleg diplomáciai úton hasson oda a magyar kormány, hogy a magyar, unitárius falvakat agyonevő katonaságot végre elszállítsák.”

⁶⁹ EUEGYLt. R. 8/728/1941.

Lőrinczy Dénes 1942. május 26-án kelt, a kisebbségi lét rövid és tömör keresztmetszeteként is értékelhető jelentése, a gazdasági ellehetetlenítés mellett a kettészakadt családok állapotát sorolta a legsúlyosabb teherterhelés közé.⁷⁰ Nevezettek mellett Szathmáry János Pataki András levelére hivatkozva, 1941. júl. 29-én készült jelentésében a hadbírószági eljárásokról és a magyar nyelvhasználat tilításáról és „üldözéséről” is említést tett.⁷¹ Összegezve: a határrevízió okozta sokkhatás és a már említett tényezők együttesen olyan felhajtó erőt képeztek, amelynek az egyház még saját tisztviselőivel szemben sem tudott gátat vetni.

Igaz, ez elsősorban az 1940. szeptember 2-án az EKT által kinevezett dél-erdélyi egyházi vezetőségre, amely az átmenet zűrzavarában teljesen tehetetlenül és felkészületlenül állt tisztviselőinek tömeges elvándorlása előtt. A kérdés kezelésére Kolozsvárról történtek próbálkozások, amelyek azonban eredményteleneknek bizonyultak, egyfelől azért, mert az áttelepedő lelkészek többsége megalapozottan hagyta el állomáshelyét, és az egyház maga is jelentős lelkészhiánnyal küszködött,⁷² másfelől pedig azért, mert tanítóik állami tanintézetekben jutottak álláshoz, így az egyház semmiféle kényszerítő eszközzel nem rendelkezhetett az utóbbiak felett.

A kis létszámú egyházi tisztviselői csoport állományának drasztikus apadása mellett nem kisebb nagyságrendű veszélyt jelentett a hívek sorában érvényesülő, hasonló mértékű és irányultságú tendencia, amelynek hátterében a fentiekben említett motivációs tényezők álltak (gazdasági, egzisztenciális, kulturális diszkrimináció).⁷³ Ezek sokrétű hatása azonnal megmutatkozott az egyház életében:

⁷⁰ EUEGyLt. R. 25/860/1942. „Gazdaságilag leromolva, adókkal, belső kölcsönökkel és most visszacsatolási adóval agyonterhelve, alig bírják híveink a terheket. A falvakban alig van munkaerő a fiatalok «átmenetele» miatt. A kettészakadt családok pedig lelkileg is roppant nyomás alatt élnek. Mostanában vasárnapról-vasárnapra nagy népvándorlás van a Felek felé, hogy legalább hozzátartozóikkal beszélhessenek. A mieinket azonban nem engedik fel a tetőre. Száz számba jönnek vissza nagy szívfájdalommal, sírva, keseregve.”

⁷¹ EUEGyLt. R. 10/1118/1941. „Fentiekből kitűnik, hogy a román megszállás alatt maradt híveink helyzete napról-napra rosszabb lesz. A levél elején keserűen panasolja el Pataki András a fia, hogy «az anyanyelven való beszéd után az írást is eltiltották», megverik azt, aki magyarul beszél, minden semmiért hadbírószág elé állítják, legnagyobb dologidőben elviszik utat csinálni 2–3 hétre s lovát egész nyárra.”

⁷² EUEGyLt. R. 23/783/1942.

⁷³ EUEGyLt. Mo. 8//1548/1940.; EUEGyLt. Mo. 36/1775/1942.; EUEGyLt. Mo. 32/1508/1942.; EUEGyLt. R. 32/1542/1942.; EUEGyLt. R. 35/1537/1942.; „A román hatóságok igyekeznek a magyarokat elszegényíteni és kiüldözni. A magyar papokban látják az akadályt. Ezért mindent kitalálnak a magyar papok ellen, hogy kiüldözzék, vagy börtönbe juttassák. Ebben a nagy küzdelemben támasz nélkül van a dél-erdélyi magyar papság. A dél-erdélyi magyarság le van szegényedve, rongyolódva, mindenét elvették, mindenéből

iskolák (Lupény, Petrozsény, Szind), önálló egyházközségek (Aranyosgýeres, Bukarest) szűntek meg, vagy kényszerültek összevonásra, nem utolsósorban pedig az egyházközségek gazdasági létalapja került veszélybe.⁷⁴ Már 1941-ben a viszonylag újonnan alakult és számottevő vagyonnal nem rendelkező városi gyűlekezetek (Brassó, Lupény, Segesvár, Medgyes, Petrozsény) nyugdíjjárulékuk csökkentésének kérésével fordultak az Elnökséghez. A nyugdíjjárulékok újraszámolása és a hívek lélekszámához való arányosítása azonban az esztendő végére már „általános óhajként nyilvánult meg.”⁷⁵ Az elvándorlás és nehéz gazdasági helyzet a lelkeszi fizetés részét képező természetbeni juttatások apadását is eredményezte.⁷⁶ A hívek gazdasági erejének fokozatos csökkenését vetítette elő Árkosi 1942 novemberében: mint mondta, a szükséges építkezési, karbantartási munkálatokat sikerült elvégezni az egyházközségeknek, de „újabb kezdeményezések már nem igen fordulnak elő.”⁷⁷

Az ideiglenes egyházkormányzat felállítása, mozgástere és „túlélési stratégiái”

A Románia és Magyarország közötti ellenséges viszony eleve lehetetlenné tette az EKT szeptember 2-i határozatában rögzítettek gyakorlatba ültetését. E határozatban az EKT kormányzati hatáskörének fenntartásáról határozott a Romániában maradt egyházközségei fölött. Ez a kényszer vezetett a második verzió, az „önálló” vezetés felállításához. A dél-erdélyi önálló egyházkormányzati szervek létrehozására szeptember 26-án került sor Tordán, Gál Miklós főgondnok elnöklete alatt.⁷⁸ Itt az újonnan kialakult állapotok és az EKT kormányzásra vonatkozó intézkedései ismertetése után a zavartalan működéshez elengedhetet-

kifosztották. Bátran mondhatjuk, hogy ruha nélkül, cipő nélkül, kenyér és élelem nélkül áll. Ha a magyar kormány gyorsan nem talál módot arra, hogy a helyzeten változtasson, a dél-erélyi magyarság teljesen megsemmisül.” EUEGyLt. R. 32/1542/1942.

⁷⁴ EUEGyLt. R. 20/379/1942. „A bécsi döntés után megindult «hazatérési áramlat» folytán híveink létszámában, főként városi egyházközségeinkben, bizonyos eltolódások állottak elő. Ez az «eltolódás» egyik másik helyen olyan méretűvé lett, hogy az egyházközségeket csaknem létalapjában támadta meg. Ahol megfelelő egyházközségi vagyonnal nem rendelkeznek, híveink egyre nagyobb nehézségekkel teremtik elő az egyházközség fennmaradásához szükségelt legminimálisabb fedezetet. A változott gazdasági viszonyok pedig ezt a helyzetet egyre súlyosabbá teszik.”

⁷⁵ Uo.

⁷⁶ ÜUELt. 1943. évi iratcsomó, iktatószám 20/1943.

⁷⁷ EUEGyLt. R. 69/83/1943.

⁷⁸ UJ. 1940/9-10. 109-110.

lenül szükséges hivatalok létrehozását és személyzet kijelölését tűzték napirendre. Jegyzőnek és ideiglenes előadónak Lőrinczy Dénes tordai lelkész, titkárnak, pénztárosnak Bardócz Béla tordai ügyvédet választották.⁷⁹ Az egyház kormányfővel kapcsolatos ügyintézését és képviselőjét ugyancsak Bardócz Bélára bízták.⁸⁰ A felsőfehéri egyházkör megüresedett esperesi hivatalába Fekete Lajos ürmösi lelkészt nevezték ki.⁸¹ Intézkedések történtek továbbá a megüresedett felekezeti iskolai állások betöltésére, a tanítók és nyugdíjintézeti tagok októberi fizetéseinek kiutalására.⁸² Ugyancsak ezen az ülésen jelentették be az itt maradó egyházrészek ügyintézésének átvételét és képviselőjének ellátását is.⁸³ Az első lépést tehát egy adminisztrációs központ felállítása képezte Torda központtal, amely Kolozsvár feladatkörét volt hivatott átvenni. Az új egyházi központ tulajdonképpen a tordai egyházközség lelkészi hivatala köré szerveződött és vált a legfelsőbb közigazgatási centrummá.

Bár az adminisztráció alsóbb szintjeit képező egyházközségekben és körökben a határrevízió nem okozott különösebb bonyodalmakat és törést, működésük mégis átszervezésre kényszerült a gyülekezési tilalom szigorítása miatt.⁸⁴ Ennek kivédésére hozták létre egyházközségi szinten a *Vezérlő Bizottságot*, amelyben az egyházközségek adminisztrálását ellátó testületek (keblitanács, közgyűlés) vezetőségére ruházták át a végrehajtói hatalmat.⁸⁵ Egyházköri szinten az Egyházköri Közgyűlés Elnöksége irányította és végezte a közigazgatási tevékenységet.⁸⁶ Legfelsőbb szinten, az EKTТ rendszeres ülésezésének biztosításáig, 1943. március 15-én úgy határoztak, hogy ennek elnöksége, a hetenként legalább két alkalommal ülésező Elnöki Értekezlet fogja ellátni az ügyintézését.⁸⁷ Utóbbi intézkedésre azért volt szükség, mivel sem 1943 márciusát megelőzően, sem pedig utána nem sikerült állandósítani és rendszeressé tenni az EKTТ üléseit. Információink szerint 1940 augusztusától 1944 szeptemberéig mindössze három

⁷⁹ EUEGyLt. R. 3/1666/1940.

⁸⁰ UJ. 1940/9-10. 110.

⁸¹ Uo.

⁸² Uo.

⁸³ EUEGyLt. R. 3/ad 1666/1940.

⁸⁴ EUEGyLt. R. 69/83/1943.; EUEGyLt. R. 22/734/1942 „Egyházközségeink, köreink és központi ügyvitelünk súlyosan érzik a gyűléskorlátozásokat. Helyenkint könnyítene a helyi hatóságok, de általában mind a mozgás, mind a gyűlésezés rendkívül korlátozott.”

⁸⁵ Uo. A testület döntéseit jóváhagyás és további intézkedés végett az esperesi hivatalhoz volt kötelese továbbítani.

⁸⁶ Uo.

⁸⁷ EUEGyLt. R. 57/ 427/1944 EÉ. jkv. 1943. március 15. 25.

alkalommal (1942. november 7-én, 1943. június 29-én és december 8-án) sikerült az egyházkormányzást hivatott testület üléseit összehívni.

Az egyházi adminisztrációs ügyek akadálymentes, hatékony működését több tényező nehezítette. Mindenekelőtt az elszakadásból fakadó eszköz- és krónikus személyzethiány, amelynek pótlása elsősorban anyagi korlátokba ütközött.⁸⁸ Mivel állami támogatást a központi tisztviselők számára a tordai vezetőség többszöri kérése után sem folyósítottak, az egyház kénytelen volt minimális személyzettel működtetni központi közigazgatási apparátusát. Munkáját továbbá nehezítette, hogy a személyzet tagjai sem kerülhették el a katonai szolgálatra való rapszodikusan ismétlődő besorolást, a repatriálást (Bardócz Béla)⁸⁹, hadbíróági eljárásokat és letartóztatásokat (Gál Miklós, Lőrinczy Dénes, Pataki András). A közigazgatási munka akadálymentesítésében bizonyos megoldást jelentett a hivatalvesztéssel sújtott Máthé Sándor (1943 január–1944 június) és Gergely Róbert (1943 nyara) nagyenyedi középiskolás diák bevonása, aki egyházi közbenjárásra, az államilag elrendelt kötelező nyári munkaszolgálat fejében végzett irodai kisegítő szolgálatot.⁹⁰ Ezek ellenére a közigazgatási munka mindvégig csupán az elengedhetetlenül szükséges, nélkülözhetetlen alapszolgáltatásokat volt képes ellátni.

Súlyos és szinte legyőzhetetlen akadályként jelentkezett a gyülekezési tilalom, amely az egyházi közigazgatás minden szintjén éreztette bénító hatását. A tilalom szigora bizonyos esetben a hatóságok jóindulatának, megértésének függvénye is volt. Így például 1942-ben a felsőfehéri körben szinte mindenhol megtarthatták az évi esperesi vizsgálószékeket, a kükküllői és torda-aranyosiban ellenben el sem kezdhették,⁹¹ és semmiféle adatunk nem igazolja, hogy ezekre az esztendő hátralévő részében sor kerülhetett volna. A gyülekezési tilalom szigorát markánsan szemlélteti, hogy Árkosi Tamás torda-aranyosi esperes ez ügyben húszszor kereste fel az ispánságot, de május 26-ig, Lőrinczy Dénes jelentésének

⁸⁸ Lőrinczy Dénes Mikó Lőrinc egyházi titkárhoz október 2-án kelt jelentésében a következőképpen jellemezte az új helyzettel felmerült akadályokat: „Itt bizony mostanában annyi minden szakadott ránk, kellő rákészülés nélkül, hogy nehéz dolog felszerelés és munkaerő hiányában normálisan végezni feladatunkat. A mai napon ideiglenesen beállítottunk egy jogvégzett igen kiváló ifjú embert, ki nagy segítségünkre van úgy a fordításoknál, mint a különböző munkálatoknál. Egyelőre azonban még olyan torlódásunk van, hogy idő kell, míg helyzetünk is kialakul és munkamegosztással rendes kerékvágásba terelődünk.” EUEGyLt. R. 3/1666/1940.

⁸⁹ EUEGyLt. R. 25/860/1942.; 1942-ben Magyarországra távozott. EUEGyLt. R. 46/1355/1943 EKT. jkv. 1943. június 29. 16.

⁹⁰ EUEGyLt. R. 51/1846/1943 EKT. jkv. 1943. december 8. 30–31., 43–44.

⁹¹ Uo.

időpontjáig kérelmét nem hagyták jóvá.⁹² Az Elnöki Értekezlet 1943 márciusi és májusi jegyzőkönyveiben ugyancsak azt olvashatjuk, hogy sem a felsőfehéri, sem pedig a küiküllököri esperes nem kaptak engedélyt az esperesi vizitációk megtartására (itt sem találtunk utalást arra, hogy a későbbiekben sor került volna ezek megtartására).⁹³ A tilalomból adódó nehézségeket az Elnökség kétféleképpen igyekezett kivédeni: a szükséges iratok beterjesztése összesítés végett az esperesi hivatalba,⁹⁴ vagy pedig az „egyszemélyes” esperesi látogatások.⁹⁵

Ugyancsak a gyülekezési korlátozások miatt 1941-ben seholy nem tarthattak köri közgyűlést, és Lőrinczy Dénes szerint arra az 1942. évre nézve sem mutatkozott kilátás.⁹⁶ 1942-ben végül sor került a tisztújító közgyűlésekre.⁹⁷ 1943-ból a felsőfehéri (július 8.), illetve torda-aranyosi (szeptember 8.) egyházkörökben megtartott közgyűlésekről vannak információink.⁹⁸ A tisztújító közgyűlések elmaradása 1941-ben legitimációs problémát is eredményezett. Fekete Lajos, akit az EKT 1940. szeptember 2-án nevezett ki esperesnek a székhelyet (Felsőrákos) elvesztő felsőfehéri egyházkör élére, később az ehhez a körhöz kapcsolt egyházközségek felügyeletét is megkapta az EKTT 299/1940 sz. határozatával. Az esperesi tisztségében megerősítő egyházköri közgyűlés elmaradása azonban arra készítette, hogy 1942. január 12-én bejelentse lemondását, „nem bírván a kör egyházközségeinek törvény szerint kinyilvánított bizalmát és megbízását.”⁹⁹

A legnagyobb kudarcot az integrális egyházszervezet felállításának elmaradása jelentette, amiért Kovács Lajos többször tétlenséggel vádolta Tordát. A valódi ok azonban Árkosi jelentésének azon megállapításában keresendő, mely szerint a szükséges intézményépítés terén a fennálló zavaros közállapotok és az állami gáncoskodás miatt nem történhetett előrelépés.¹⁰⁰ Erre nézve pedig a

⁹² Uo.

⁹³ EUEGyLt. R. 57/427/1944 EÉ. jkv. 1943. március 30. 36.; EUEGyLt. EÉ. jkv. 1943. május 7. 44.

⁹⁴ EUEGyLt. R. 57/427/1944 EÉ. jkv. 1943. április 29. 36.; EUEGyLt. R. 46/1355/1943 EKTT. jkv. június 29. 9.

⁹⁵ EUEGyLt. R. 57/427/1944 EÉ. jkv. 1943. május 7. 44.; EUEGyLt. R. 46/1355/1943 EKTT. jkv. június 29. 10.

⁹⁶ Uo.

⁹⁷ EUEGyLt. R. 69/83/1943 EKTT. jkv. 1942. november 17. 4.

⁹⁸ EUEGyLt. R. 57/427/1944 EÉ. jkv. 1943. július 26. 73.; EUEGyLt. 57/427/1944 EÉ. jkv. 1943. november 5. 110.

⁹⁹ Ürmösi Unitárius Egyházközség Levéltára 1940. évi iratcsomó, iktatószám 6/1942.

¹⁰⁰ EUEGyLt. R. 69/83/1943. „[...] a bécsi döntés utáni magunkra maradottságunk óta két esztendő alatt semmivel sem jutottunk közelebb végleges megszerveződésünk lehetőségéhez. De ez nem az ideiglenes vezetőségen múlt, hanem azokon az időkon, me-

jövő kilátásairól így nyilatkozott: „arról ma még általánosságban sem beszélhetünk.”¹⁰¹ Az integrális intézményrendszer kialakítása tehát külső körülmények függvénye volt, és a háborús esztendők múlásával arányosan csökkentek az esélyek annak a főtanácsi ülésnek az összehívására, amely egyházz jogilag is lehetővé tette volna a törvényes önszerveződést. Ezt támasztja alá az 1941 decemberében kibocsátott javaslatokat kérő, valamint az 1942. június 2-i, főtanácsi tagok megválasztására utasító körirat is.¹⁰² Mindkét intézkedés az önszerveződés szándékát mutatja, amely külső, állami tényezők következtében feneklett meg.

Ez a kényszer és felismerés készítette az 1942. november 17-én ülésező EKTT-t arra, hogy ideiglenes jelleggel felállítsa a legszükségesebb bírósági és közigazgatási szerveket, bizottságokat: Főtanácsi Fegyelmi Bíróság, Egyházi Fegyelmi és Közigazgatási Bíróság, Központi Nevelésügyi és Missziói Bizottság, Gazdasági Bizottság, Pénzügyi és Számvizsgáló Bizottság.¹⁰³

A tordai vezetőség munkájának eredményességét értékelve a következő megállapításokat tehetjük:

A felmerülő akadályok ellenére és lehetőségek keretein belül hatékonyan látta el feladatát, és töltötte be szerepkörét. A hatalomváltás okozta törést azonnali megalakulásával sikerült kivédenie és semlegesítenie az egyházi élet vonatkozásában. Szerény körülmények és lehetőségek közt mindvégig ellátta a zavartalan és folyamatos működéshez szükséges minimális feladatokat. Sikeresen hártotta el a Vezérlő Bizottság és Egyházköri Közgyűlési Elnökség felállításával a gyülekezési tilalomból adódó nehézségeket. Munkájának eredményességében két tényező segítette: a) *Kolozsvár*, mely különösen az impériumváltáskor jelentkező adminisztrációs nehézségek áthidalásában játszott kulcsszerepet.¹⁰⁴ Bár jelentősége és befolyása a rendszeres és közvetlen kapcsolattartás hiánya miatt csökkent, adataink azt sugallják, hogy jelentősebb (jogi¹⁰⁵, közigazgatási¹⁰⁶, gazdasá-

lyekben életünk folyik. Lépéseket szóban és írásban tettünk az illetékes minisztériumban ez irányban, de ott egyelőre meghallgatást nem nyertünk, csupán biztatást, hogy egyebekkel ez is megoldódik később.”

¹⁰¹ Uo.

¹⁰² ÜUELt. 1942. évi iratcsomó, iktatószám 136/1942.

¹⁰³ ÜUELt. 1942. évi iratcsomó, iktatószám 225/1942. „Tekintettel arra, hogy végleges megszerveződésünk ideje mind kinnebb tolódik s hova tovább mind bizonytalanabb helyzetbe kerülhetünk felsőbb hatósági szerveink hiányában, EKTT az Elnökség javaslatára megszervezte ideiglenes minőségben az alkotmányozó Főtanácsig legszükségesebb bírósági és közigazgatási szerveket [...]”

¹⁰⁴ EUEGyLt. EUGyLt. R 3/1666/1940; R 4/1768/1940.; EUGyLt. R. 8/728/1941.

¹⁰⁵ EUEGyLt. R. 57/ad 427/1944.

¹⁰⁶ EUEGyLt. R. 7/413/1941.

gi¹⁰⁷, nyugdíjügyi¹⁰⁸, repatriálás-ügyi¹⁰⁹) és kompetenciáját meghaladó egyházi jogi problémákat is tartalmazó kérdésekben (lelkészszentelés¹¹⁰, lelkészjelöltek vizsgáztatása¹¹¹) Torda – lehetőségeinek függvényében – mindvégig konzultált Kolozsvárral,¹¹² figyelembe véve útmutatásait, javaslatait.¹¹³ b) A huszonekét éves kisebbségi lét *erős és jól működő kapcsolatrendszer*t eredményezett a különböző magyar gazdasági, kulturális, érdekvédelmi (Országos Magyar Párt, Romániai Magyar Népközösség) és egyházi intézmények között. Több forrásunk is jelzi, hogy a dél-erdélyi magyar felekezetek a kezdetektől fogva állandó együttműködési, partneri kapcsolatban állottak oktatási, gazdasági, szociális, pasztorációs kérdésekben.¹¹⁴ Hasonló viszony állt fenn az Erdélyi Gazdasági Egylettel¹¹⁵, a „Hangya” Szövetkezeti Központtal¹¹⁶ és Romániai Magyar Népközösséggel.¹¹⁷

A fennálló politikai rendszer és magyarságpolitika tehát alapvetően meghatározta és determinálta az egyház munkájának eredményességét és minőségét, nem utolsósorban pedig olyan további kulcsfontosságú területeken eredményezett változásokat, amelyek az egyházi élet alappilléreit jelentették.

¹⁰⁷ EUEGyLt. R. 8/728/1941.; EUEGyLt. R. 17 a/1632/1941.; EUEGyLt. R. 17/163/1941.; EUEGyLt. R. 18/943/1943.; EUEGyLt. R. 56/191/1944.

¹⁰⁸ EUEGyLt. R. 20/379/1942.; EUEGyLt. R. 53/190/1944.

¹⁰⁹ EUEGyLt. R. 11/1166/1941.

¹¹⁰ EUGyLt. R. 8/1118/1941.; UJ. 1941/7–8. 45.

¹¹¹ EUGyLt. R. 8/ad 728/1941.; EUEGyLt. R. 13/1613/1941.

¹¹² 1943. március 15-én Torda az 1943-as, 1944-es Elnöki Értekezletek és az 1943-as Egyházi Képviselő Tanács jegyzőkönyveit is eljuttatta Kolozsvárra. EUEGyLt. R. 57/427/1944.

¹¹³ A diplomáciai (külügyminisztérium, brassói konzulátus) úton (EUEGyLt. R. 21/400/1942.; EUEGyLt. R. 17/1630/1941.; EUEGyLt. R. 54/258/1944) eljuttatott levelekben Torda mindvégig tájékoztatta Kolozsvárt a dél-erdélyi egyházi életéről, utóbbi pedig tanácsokkal, útmutatásokkal látta el az előbbit. EUEGyLt. R. 22/734/1942.; EUEGyLt. R. 20/379/1942.; Az átmenekült lelkészek esetében Kolozsvár is kikérte a tordai vezetőség véleményét. EUEGyLt. R. 18/1627/1941.; EUEGyLt. R. 18/ad 1627/1941.

¹¹⁴ EUGyLt. R. 3/ad 1666/1940.; EUEGyLt. R. 57/427/1944 EÉ. jkv. 1943. február 10. 11.; ÜUELt. 1940. évi iratcsomó, iktatószám 385/1940.

¹¹⁵ ÜUELt. 1944. évi iratcsomó, iktatószám 48/1944.; ÜUELt. 1944. évi iratcsomó, iktatószám 49/1944.; EUEGyLt. R. 58/683/1944 EÉ. 1944. március 22. 43.

¹¹⁶ ÜUELt. 1940. évi iratcsomó, iktatószám 290/1940.; EUEGyLt. R. 40/822/1943.

¹¹⁷ EUEGyLt. R. 19/2018/1941.

Az utánpótlás tényezője

Mint láttuk, a határrevízió rendkívül előnytelen helyzetet teremtett a Romániában maradt egyházzsámra. A mára általánossá vált közhiedelemmel ellentétben ez elsősorban nem gazdasági jellegű volt, az Unitárius Egyház jelentősebb erdő- és mezőgazdasági területei ugyanis Dél-Erdélyben maradtak. Igaz ellenben, hogy a tisztázatlan tulajdonviszonyok (Bors Mihály hagyatéki birtoka), pereskedések állandó anyagi megterhelést jelentettek, egészen 1943-ig. A nehézségek tehát elsősorban abból adódtak, hogy mindkét középiskola (Kolozsvár és Székelykeresztúr) és a lelkészképző Teológiai Akadémia is a visszacsatolt területekkel együtt Magyarországhoz került, és ezzel az utánpótlás bázisai éppen azokon a területeken szűntek meg, amelyek az egyház önreprodukciójának alappilléreit képezték és a fejlődés zálogát jelentették.

A kérdés azonnali orvoslása ezért – a lehetőségekhez mérten – kiemelt figyelmet kapott, annál az egyszerű oknál fogva is, hogy a második bécsi döntéssel olyan méretű áttelepedés vette kezdetét az egyházi alkalmazottak sorában, amely nemcsak távlatilag jelentett problémát és vetített elő szomorú jövőképet, hanem azonnal érezte hatását nemcsak az egyházi élet és munka minőségének hanyatlásában,¹¹⁸ hanem intézményrendszerének elsorvadásában is. Releváns adat erre vonatkozóan Lőrinczy Dénes jelentése, aki már október 18-án 5 lelkész (Gálffi Elek, Nagy Zoltán, Péterfy Mihály, Székely Gyula, Török Mihály) eltávozásáról értesített.¹¹⁹ A lelkészállomány rohamos mértékű fogyására reprezentatív adatokat találhatunk az EKT. 1942. november 17-én tartott ülésének jegyzőkönyvében. Eszerint 1940. augusztus 30-án 47 rendes és 5 segédlelkész tartózkodott Romániában. 1942. november 7-ig ez a szám a következőképpen módosult: 38 rendes és 1 segédlelkész, miután 3 segéd- (Nagy Zoltán, Nemes Dénes, ifj. Sebe Ferenc) és 6 rendes lelkész (Buzogány Kálmán, Gálffi Elek, Kiss Tihamér, Lőrinczy Géza, Péterffy Mihály, Szathmári Géza) Magyarországra távozott, egy nyugdíjba vonult, egy pedig rendelkezési állományba került.¹²⁰ Az aktív lelkészek köre tovább szűkült a hadbíróóság által elítéltek csoportjával, amely újabb további lelkész (Gombási János, Lőrinczy Dénes, Máthé Sándor, Weress Béla) ideiglenes kikapcsolását eredményezte.¹²¹ Ugyanebbe a csoportba sorolható az államelle-

¹¹⁸ EUEGyLt. R. 69/83/1943.

¹¹⁹ EUEGyLt. R. 3/1666/1940.

¹²⁰ EUEGyLt. R. 69/83/1943.

¹²¹ Gombásit, Lőrinczyt és Máthét hivatalvesztéssel is sújtották, ezért szabadlábra helyezésük után sem tölthették be rögtön állásukat. Lőrinczy 1943 márciusától, Máthé 1944

nes magatartásért felfüggesztett Halmágyi Pál is. 1942. novemberéig ezek a körülmények kilenc egyházközség megüresedését eredményezték.¹²²

A folyamatos zsugorodás 1944 nyaráig tartott. Az állandó hatósági zaklatások következtében információink szerint még két lelkész hagyta el Romániát: Szathmáry Miklós, Weress Béla.

A krónikussá vált folyamatos csökkenést a tordai vezetőség két módon próbálta megoldani. Az egyik stratégia azonnali és ideiglenes, a másik távlati megoldást keresett.

Az előbbi kategóriába tartozott az EKTT 1943. június 29-i határozata, amelyben a *lévita* intézmény bevezetéséhez folyamodott, és ami a megüresedett lelkészi állások kántor-tanítókkal való feltöltését tette lehetővé.¹²³ Áthidalhatatlan akadályt jelentett ugyanakkor itt is a megfelelő szakemberhiány.¹²⁴ Csúpan Magyarzákodon vezetett sikerre a próbálkozás. Jellemző azonban a korabeli állapotokra, hogy az 1943. szeptember 5-én lelkészi munkakörrel is megbízott Csongvay Árpád¹²⁵ még ugyanazon esztendő végén áttelepedett Magyarországra.

A távlati megoldást az intézményes keretek között folyó rendszeres oktatás, képzés jelentette. Ennek tudatában és érdekében az egyház a Nagyenyeden létrehozott Református Teológiai Intézet vezetőségével folytatott tárgyalásokat, lehetőséget nyitva ezzel a rendszeres unitárius lelkészképzés beindítására.¹²⁶ 1940 és 1944 között azonban mindössze egyetlen személy jelentkezett felvételre, noha Fekete Lajos brassói és Barabás Miklós nagyenyedi lelkészek legációra való felkészítéssel és küldéssel igyekeztek középiskolás diákokat a papi pálya felé irányítani.¹²⁷ A perspektivikus, szélesebb és szilárd alapokra helyezett utánpótlást hi-

májusától foglalhatta el újból állását. A tíz év hivatalvesztésre is ítélt Gombási csak 1944 őszétől végezhetett újból lelkészi szolgálatot.

¹²² EUEGyLt. R. 69/83/1943.

¹²³ EUEGyLt. R. 46/1355/1943 EKTT. jkv. 1943. június 29. 28. „EKTT szükségét érzi annak, hogy a lelkészi utánpótlás ezidőszerteni rendkívüli nehézségei miatt, a lelkészhiány egyre súlyosabban érezhető nyomasztó volta ellensúlyozására lévitai minőségben, a lelkészi és tanítói, illetve a lelkészi és énekvezéri teendők végzésére, megfelelő felkészültséggel, illetve képesítéssel bíró okleveles énekvezér-tanítókat alkalmazzon oly egyházközségekben, hol ezidőszert se a lelkészi, sem a tanítói, illetve énekvezéri állás betöltve nincsen.”

¹²⁴ EUEGyLt. R. 58/683/1944 EÉ. jkv. január 7. 8.

¹²⁵ EUEGyLt. R. 57/427/1944 EÉ. jkv. 1943. szeptember 28. 98. Csongvay nem végezhetett keresztelési, esketési és temetési szertartásokat.

¹²⁶ EUEGyLt. R. 57/427/1944 EÉ. jkv. 1943. október 19. 106.

¹²⁷ EUEGyLt. R. 57/427/1944 EÉ. jkv. 1943. február 10. 12.; EUEGyLt. R. 57/427/1944 EÉ. jkv. 1943. április 9. 35.; ŰUELT. 1943. évi csomó, iktatószám 80/1943.

vatott ösztönözni és biztosítani az egyház azon ösztöndíj-programja (Tanítási Segély Alap/Belsőemberi Pályára Készülő Ifjak Segélyalapja), amely továbbtanulni óhajtó, tehetséges diákokat részesített anyagi támogatásban.¹²⁸ Az ösztöndíj pénzalapját több forrás biztosította: egyéni adományok, önálló források, lelkészek fizetése. Az utánpótlás felkutatása a lelkészek feladata volt,¹²⁹ a segélyben részesülők pedig tanulmányaik végeztével – az egyház érdekeinek függvényében – legalább tíz évig kötelesek voltak annak szolgálatában maradni. Ha ez nem történt meg, a segélyezettet a támogatás összegének két éven belüli megtérítésére kötelezték. A program sikerét jelzi, hogy az 1942/1943. iskolai évre az EKT T szelekciós úton húsz tanulót jelölhetett ki, támogatásukra pedig 190 000 lejt helyezett kilátásba.¹³⁰ E szisztematikusan felépített program eredményeinek értékelését azonban az 1944 őszen bekövetkezett nemzetközi politikai események lehetlenné tették. Megválaszolatlanul marad ezzel együtt egy igen lényeges kérdés is: mennyire jelentett garanciát az egyház által kötött szerződés, amikor Magyarország igen erős elszívó hatást gyakorolt a dél-erdélyi magyarságra.

Tény – miként azt a négy év mérlege relevánsan mutatja –, hogy egy alulról indított „önreprodukciós” program nélkül a foganatosított erőfeszítések elégteleneknek bizonyultak a lelkészutánpótlás minimális rendezésére is: 1940–1944 között mindössze egyetlen személy jelentkezett papi pályára (Götz Endre), a kötelező katonai szolgálat miatt azonban el sem kezdhetette tanulmányait.¹³¹

Hasonló gondok adódtak az oktatás terén is, és a tanügyi helyzetről referáló Lőrinczy Dénes 1940 októberi jelentése mintegy előrevetítette azokat a problémákat, amelyek mindvégig markánsan befolyásolták a dél-erdélyi egyházzsész oktatásügyét. A legmeghatározóbbnak a szerteágazó és sokrétű következményekkel (iskolabezárás, kaotikus állapotok, nyilvánossági jog megvonása) járó krónikus tanszemélyzethiány bizonyult (2. táblázat).

¹²⁸ Két kényszerítő tényező is közrejátszott a segélyezés beindításában. Egyfelől az egyház garantálni kívánta az utánpótlást, másfelől a továbbtanulni vágyók anyagi helyzete nem tette lehetővé az önerőből való továbbképzést. ÜUELt. 1942. évi iratcsomó iktatószám ad 145/1942.; ÜUELt. 1942. évi iratcsomó, iktatószám ad 167/1942.; ÜUELt. 1942. évi iratcsomó, iktatószám 164/1942.

¹²⁹ Lásd pl. az 1942. június 24-én kelt 824/1942 sz. EKT T köriratot. ÜUELt. 1941. évi iratcsomó, iktatószám 134/1942.

¹³⁰ ÜUELt. 1942. évi iratcsomó, iktatószám 225/1942.

¹³¹ EUEGyLt. R. 57/427/1943 EÉ. jkv. 1943. november 26. 114.

2. táblázat: A tanszemélyzet helyzete 1940 októberében.

Sorszám	Egyházközség	Betöltendő állások	1940. október 18-a előtti állapot
1	Alsófelsőszentmihály	2	Egy betöltetlen
2	Bethlenszentmiklós	1	Áttelepedési szándék
3	Dicsőszentmárton	2	Betöltetlen
4	Küküllődombó	3	1 állás betöltve
5	Lupény	1	Betöltve
6	Méskő	1	Betöltve
7	Magyarsáros	2	Betöltve
8	Magyarzsákod	1	Betöltetlen
9	Szinden	1	Lelkész

Forrás: EUEGyLt. R. 3/1666/1940

Szathmáry János egyházi jogtanácsos már 1941. július 29-én így referált a dél-erdélyi helyzetről Kolozsvárnak: az iskolaügyek gyengén állnak, tanítók nincsenek, a lelkészeknek valószínűleg az 1941/1942. iskolai évben sem fogják engedélyezni az iskolai oktatást, tanítóképzési növendékeik pedig nincsenek.¹³²

1942-ben e tendencia fokozódása és állandósulása két iskola (Magyarzsákod, Szind) megszűnését eredményezte. Ezt a lelkészekkel történő feltöltéssel sem lehetett elhárítani, annál az egyszerű oknál fogva, hogy az állam oktatói tevékenységüket nem engedélyezte.¹³³ Folyamatos áttelepedésük Magyarországra pedig kezdetben a manőverezési lehetőségek beszűküléséhez, később pedig megszűnéséhez vezetett. Releváns erre Magyarzsákod példája, amely már 1940 őszén lelkész nélkül maradt. A lelkész helyét 1943-ban lévita kántor-tanítóval töltötték be, akire a tanítói feladatok végzése is hárult. Még ugyanazon évben történő távozásával azonban minden lehetőség megszűnt az iskola további működtetésére. További, korlátozott megoldási lehetőséget az átcsoportosítás biztosított,¹³⁴ de később ez a stratégia is elesett a tanítói gárda minimálisra csökkenése következtében, amelyet az állami hatóságok részéről történő engedélyek megvo-

¹³² EUEGyLt. R. 10/1118/1941.

¹³³ EUEGyLt. R. 22/734/1942.

¹³⁴ EUEGyLt. R. 46/1355/1943 EKT.T. 1943. június 29. 10. p.; EUEGyLt. R. 57/427/1944 EÉ. 1944. január 18. 17.

nása¹³⁵ és kötelező munkaszolgálatra történő behívása is súlyosbított.¹³⁶ A nyugdíjazott pedagógusok alkalmazásának lehetősége is elesett, miután ezeknek az állam csak a hadba vonult tanszemélyzet helyettesítését engedélyezte.¹³⁷

A korlátozott erőforrások kényszerű átcsoportosításával megoldást kereső, „tűzoltó jellegű” utánpótlás a lehetőségek és eszközök szűkülésével nem vezetett tartós és hatékony eredményre. Mindennek a tordai vezetés is tudatában volt, ezért e téren is az utánpótlás-nevelés által kívánta tartósan rendezni oktatásügyét. Lőrinczy Dénes az egyházszerzés kudarcait ecsetelő beszámolójában azonban borúlátóan nyilatkozott az utánpótlás és oktatás kilátásait illetően: „Pedig a mai körülmények között igazán minden lehetőt megtettünk, ami csak a rendelkezésünkre állott. És amit nem oldott meg annakidején 22 esztendő a maga „végleges elrendezésével”, mit tehetnénk e tekintetben, mikor alig néhány középiskolás növendékkel rendelkezünk. *És ezek is, ha szerét tehetik, mennek át, mint ahogy átmegy mindenki, akit a mai fiatalok közül katonai szolgálatra hívnak be.*”¹³⁸ [kiemelés tőlem – P. J.] Borúlátóan, az utánpótlás reménytelenségéről, nyilatkozott Árkosi is az EKT novemberi ülésén.¹³⁹

A magyar állam szerepe

Amint az a dél-erdélyi lelkészek helyzetét tárgyaló fejezetünkéből is kitűnik, a leghatékonyabb érdekvédelmi tényezőt – kolozsvári közvetítéssel – a magyar kormányzat jelentette. A diplomáciai támogatáson túl egyúttal a teljes elszigeteltségből való kiutat is biztosította konzulátusain keresztül, miután ezek a hivatalos és folyamatos kapcsolattartás kizárólagos csatornáiként működtek.

Források hiányában sajnos nem dokumentálható kérdésünk egy igen fontos összetevője: milyen szerepet játszott az illeték-egyenértékadótól, peres ügyektől, a hívek gazdasági erejének csökkenésétől sújtott egyház túlélésében, gazdasági alapjainak konszolidációjában? Hiányoznak ehhez az összehasonlítás alapját képező egyházi költségvetési kimutatások, amelyek által tisztázhatni lehetne költségvetési részesedését. A miniszterelnökség által működtetett Társadalmi Szervezetek Központja irataiban talált, 1944-es évre szóló egyetlen forrásuk ugyanis

¹³⁵ EUEGyLt. R. 57/427/1944 EÉ. jkv. 1943. május 25. 53. p. Lukács Margit mészkői tanítónő 1943 áprilisában ezért lemondott állásáról.

¹³⁶ EUEGyLt. R. 58/683/1944 EÉ. jkv. 1944. március 22. 46.; EUEGyLt. R. 25/860/1942.; EUEGyLt. R. 25/860/1942.

¹³⁷ EUEGyLt. R. 51/1355/1943 EKT. jkv. 1943. június 29. 5.

¹³⁸ EUEGyLt. R. 25/888/1942.

¹³⁹ EUEGyLt. R. 69/83/1943.

arra mutat, hogy Magyarország a második bécsi döntés után folytatta a kisebbségi helyzetben maradt unitáriusok (magyarok) gazdasági támogatását is.¹⁴⁰ Az 1944-re előirányzott költségvetés alapján egyértelműen látszik, hogy a magyar államvezetés az egyházi élet minden szegmensét igyekezett leföldni, kiemelt szerepet szánva az iskoláknak (2. táblázat).

Ettől függetlenül kijelenthető: a dél-erdélyi egyházrész, unitárius közösség megmaradásában számottevő szerepet játszott a Magyarországról érkező politikai, erkölcsi és gazdasági támogatás, tevékenység.

3. táblázat: A Társadalmi Szervezetek Központja által unitáriusoknak 1944-re előirányzott támogatási költségvetése.

A támogatás célja	összeg lejben
Iskolai segély.	1 252 000
Rendkívüli segély	300 000
Különböző iskolai célok	400 000 ¹⁴¹
Hitoktatók	60 000
Unitárius Nőszövetség	40 000
Adminisztráció	666 000
Presbiteri konferencia	48 000
Nőszövetségi konferencia	12 000

Forrás: MOL. K. 28 198. csomó 367. tétel 17. 7–13. f.

Összegzés

A bécsi döntés után Romániában maradt egyházrész életének legfőbb vonásait a következő folyamatok jellemezték: fokozatos és folyamatos leépülés, minőségi hanyatlás közigazgatási – szociális, egyháztársadalmi, kulturális, oktatási vonatkozásban egyaránt. Hasonló folyamatok érvényesültek és mutathatóak ki demográfiai és infrastrukturális síkon is.

A szétválasztó határok ellenére mindkét fél szerves egységként tekintett egyházára. Igaz ez elsősorban arra a Kolozsvárra, amely mindvégig figyelemmel kísérté a dél-erdélyi történéseket, és kedvező revíziós reményeket táplált. Az egy-

¹⁴⁰ MOL. K. 28 198. csomó 367. tétel 17. 7–13. f.

¹⁴¹ Az összeg háromfelé oszlott: evangélikusok, reformátusok, unitáriusok.

ség jelképeként értékelhető továbbá, hogy a magyarországi egyházrész nem töltötte be a második főgondnoki állást, bár a főhatalomváltással Gál Miklós Romániában maradt. Torda Kolozsvár felé történő gravitálását, fordulását olyan nélkülözhetetlen tényezők stimulálták, mint például az érdekvédelem, a közigazgatás, az utánpótlás stb. Bár egyeseknél a legmagasabb, püspöki intézmény felállításának ötlete is felvetődött, a többség körében mindez nem fogalmazódott meg általános igényként, az említett okokból. A szétfejlődés előtt az önállósodási folyamat erjedésében és elindulásában a legnagyobb akadályt azonban – az integrális egyházszervezet felállításának lehetetlenné tételével – a román állam jelentette.

A kolozsvári/tordai vezetés egyértelmű sikereként könyvelhető el, hogy a szeptember 2-án kinevezett vezetőség sikeresen betöltötte azt az adminisztrációs vákuumot, amely a bécsi döntéssel keletkezett és ellátta azt a szerepkört, mely ezt követően ráhárult. Elsőrangú jelentőséggel bírt e vonatkozásban az, hogy a kinevezett elnökség mindkét tagja (Gál Miklós, Árkosi Tamás) számottevő egyházkormányzati tapasztalattal rendelkezett, még 1940 augusztusát megelőzően, amikor Gál főgondnoki, Árkosi közügyigazgatói minőségben vett részt a legfelsőbb egyházi vezetésben.

Külső tényezők hatására azonban mindvégig kényszerpályán mozgott, a kényszerítő mechanizmusokat nem sikerült semlegesíteni, hatástalanítani, forrásaink pedig azt a folyamatot, jövőképet igazolják, amelyet Árkosi 1940. október 2-án Fekete Lajoshoz intézett levelében a következőképpen vizionált: „Nem leszünk mi, Fiam, életképesek, mert az új Trianon – félek – vérünket vette. Ott mind számolhatunk 50 eklézsiánál is többet, mert a valóság az, hogy azokból 20–30% ha életrevaló. A végek mind letöredeznek. Bukarest, Brassó, a Zsil völgye, a havas és az alföld mind egy szálíg fuccs. Tanítók nélkül nincs iskola, s iskola nélkül nincs igazi gyermeknevelés. [...] Szerencse, hogy van gutaütés is, amit szintén be lehet venni a költségvetésbe.”¹⁴² Közel azonos tartalmú végkövetkeztetésre jutott a Gál Miklóssal történő találkozás (1943. május 27.) után az EKT elnöksége is: „otthoni egyházunk helyzete nehéz, és a jövőt illetőleg szomorú kilátásokkal küzd, főleg a minduntalan növekvő papi és tanítói hiány miatt.”¹⁴³

¹⁴² ÜUELt. 1940. évi iratcsomó, iktatószám 298/1940.

¹⁴³ EUEGyLt. R. 58/ad 683/1944.

SZÓSZÉK – ÍRASZTALA – SZERTARTÁSOK

Szabó László

Húsvét és nagypéntek közötti útravaló

„Húsvét ünnepe előtt történt, Jézus tudta, hogy elérkezett az óra, amikor a világból vissza kell térnie az Atyához, mivel szerette övéit, akik a világban maradtak, mindvégig szerette.” (Jn 13,1)

„Amikor a százados a történeteket látta, dicsőítette az Istent, s azt mondta: Ez az ember valóban igaz volt.” (Lk 23,47)

Kedves Testvéreim! Szeretettel köszöntöm mindnyájukat, hálát adva Istennek, hogy nagypénteken együtt fordulhattunk hozzá. A következőkben arról kívánok Önöknek elmélkedni, hogy nagypéntek és húsvét nemcsak évente egyszer előforduló ünnepi alkalmak, ugyanis életünk folyása bármikor szenvedésbe, sőt gyászba csaphat, és ilyenkor válik igazán segítségünkre a vigasztaló hit.

Ünnepértelmező lelkészekként nemegyszer abba a csapdába esünk, hogy nagypénteket csak húsvét küszöbeként magyarázzuk, aminek hatása kétnapos, ugyanis akkor következik a diadalmas húsvét, amely mindent megold. Ezzel szemben az élettapasztalat azt diktálja, hogy életünket inkább húsvéttól nagypéntekig vagyunk kénytelenek szemlélni, miközben igyekszünk hitünket nagypéntekből húsvétra irányítani. Az előbbieket értelmében ma először húsvétről beszélek röviden, majd nagypéntekkel kapcsolatban fogalmazok meg néhány gondolatot.

Azzal kezdeném, hogy a húsvéti ünnepkörre történő lelki ráhangolódás minden évben a gyász és az ünnep, a bánat és az öröm átélését feltételezi. Ezekben a napokban újfent mérlegre kerülnek emberi tudatunk kulcsfogalmai: az élet és a reménység, a szenvedés és a halál. Nézzünk hát szembe létünk értelmének sarkalatos kérdéseivel, mert azok előbb-utóbb „ünneptelenül” is felvetődnek, és akkor már úgysem lesz kiút...

Húsvét nemcsak megméri alapfogalmainkat – önvizsgálatra készítette az ünneplőket –, de tartalommal is megtölti azokat, mindenekelőtt a reménység fogalmát. Bizony, szükségünk van erre, hiszen hívők és tagadók, elfogultak és közömbösek, áldozatvállalók és felelőség elől menekülők hada vár évről évre a megváltozás és az újrakezdés lehetőségére. Tegyük hozzá: joggal reménykedve várakozunk erre mindnyájan, mert az étellel együtt a remény az egyik legnagyobb isteni ajándék. A tudatosan megélt húsvét felkínálja számunkra ezt a reménységet: ledobhatjuk régi gúzsunk, mint a kígyók, és új bőrbe bújhatunk, ha lelkünk nemcsak óhajtja ezt, de kész is a változásra. Húsvét figyelmeztet arra, hogy három napnál tovább reménység nélkül nem élhet az esendő ember. A reménykedés készségével fogadjuk hát mindig ezt az ünnepet!

Az örök élet ünnepén alapvető reménységünk Isten gondviselésébe vetett hitünkéből fakad. E hit szerint nincsen halál, csak átváltozás, hiszen van bennünk valami, amit nem lehet sárba taposni, mint a méltóságot vagy a jogot, amit nem lehet hat szál deszka közé zárni, mint a felbomlásra ítélt testet, s aminek nem árthat sem erőszak, sem ellenségeink rosszindulata – az igazságtalanság vagy az igazság túlzásai képeiben. És nem árthat semmi egyéb, mert lelkünk és életünk Istentől való, az ő lényéből származik, és így örök. Az élet folytonosságának hitéről e helyen is hosszasan el lehetne bölcsekedni. Most azonban nem ez következik, hanem nagypéntekről lesz szó, mert húsvét lényegének megragadása a nagypénteki dráma átélésével kezdődik.

Nagypéntek tanulságát – és bármelyik vallásos ünnep lényegét – csak úgy tudjuk igazán megérteni, ha képesek vagyunk a jelenben is átélni lelkileg az eredeti eseményt. Gyermekkoromban, akárcsak a másokéban is, ez úgy történt, hogy a nagypénteki események templomi felelevenítése, Jézus szenvedéstörténetének előadása mindig szomorú lelkiállapotot eredményezett. Bár tudtam, hogy két nap múlva húsvét következik, amikor feltámad az igazság, és ha történetesen nem támadna fel, az örök értékek felsőbbrendűségén akkor sem ejthetne csorbát egy szerencsétlen keresztfa... Mégis, a maga egyszerűségében fájt Jézus halála, és úgy fájt, mintha akkor, jelen időben feszítették volna meg. A tökéletes jóságot, a teljes ártatlanságot és az önfeláldozó szeretetet láttam keresztre szegezve Jézusban, ugyanakkor önmagunkat, legalábbis jobbik valónkat éreztem meggyalázva, keresztben függve Jézussal együtt. Gyermekkoromban képes voltam titkon még könnyezni is az égbekiáltó nagypénteki gaszág miatt.

Ilyenféle érzelmi azonosulás nyomán azóta már inkább értelemmel és hittel keressük a keresztthordozás lényegét, hogy – megértve azt – mindennapi keresztjeink elviselhetőbbé váljanak. Így nagypéntek gyászát nem azért elevenít-

jük fel évről évre, hogy húsvét örömét előlegben valamiképpen megrontsuk, hanem hogy az kiteljesedhessen. A nagypénteki példa és gyász önmagában is érték; mondhatni: erőt adó gyász.

Az igaz ember (Jézus) és általában az igazság pillanatnyi keresztre feszítése számunkra nem a halált és a véget jelenti, hanem az igazságtalanság időleges megnyilvánulását, például azért is, hogy az előbbieket győzelmét még diadalmasabbá tegye. Nagypéntek nélkül nincsenek igazi húsvétek: a megaláztatás, a kitaszítottság és a szenvedés megtapasztalásával teljesebben gazdagítanak minket a néhanapi felemelkedések.

A csütörtök éjjeli és a nagypénteki dráma részletei valamilyen formában az emberi lét örök velejáróira emlékeztetnek: gyengeségeinkre és kiszolgáltatottságunkra irányítják figyelmünket, illetve – másfelől – reményeinkre és az emberi méltóságra hivatkoznak. A következőkben elevenítsük fel a szenvedéstörténet néhány meghatározó mozzanatát, és próbáljuk magunkra vonatkoztatni azok tanulságait.

– A példamutató életével és meggyőző tanításával „hódító” Jézust az akkori zsidó vallásos vezetők el akarták veszejteni, ami érthető, mert úgymond érdekükben állt. Tervükhöz kapóra jött az egyik tanítvány áruló készsége... *Júdás-sors* a miénk is, hiszen eszméink és elveink pénzért vagy más érdekből történő megtagadása sokszor nekünk sem okoz különösebb gondot, és barátaink, bajtársaink részleges cserbenhagyása is szinte mindennapos, ugyanakkor lelkiismeret-furdalás nélkül vagyunk képesek hátat fordítani az elesett és segítségkérő ismeretleneknek. Mellesleg árulás: érdemes megfigyelni, hogy a más nemzetiségű helytartó, vagyis Pilátus szabadon bocsátotta volna az elárultat, azonban honfitársai kíméletlenül feszításmegyet kiáltottak. Úgy néz ki, már akkortájt is dívott az enygyire sajátos nemzeti „összetartás”.

– A nagypénteki történetben egy másik gyengeségi tényező *a kitartás és az akarat hiánya*. Jézus legmegrázóbb élethelyzetében, közvetlenül elfogatása előtt gondviselő Atyjához fordult, és gyötrő imádságban készítette lelkét a végső megpróbáltatásra. Ebben az utolsó előtti imádságában egyedül maradt, ugyanis az együtt-virrasztásra felkért tanítványait mindegyre elnyomta az álom... A fáradtság, az önfegyelem hiánya, illetve az alvás bizony rossz útravalók a megpróbáló élethelyzeteinkhez, mert érdemleges jelenlétünk megszűnését eredményezhetik. Ettől már csak egyetlen lépésre van a végzetes mulasztás, vagyis a „kísértés gyön-geségébe esés”, amely rendszerint visszafordíthatatlan következményekkel jár.

– Az előbbiektől eltérően fölöttébb példaértékű Jézus szenvedéstörténetében az embertelen bánásmódnak, a szörnyű *megaláztatásoknak emberi méltósággal és türelemmel történt elviselése* is. A levetköztetés, az arculütés és arculköpés, a csúfság jelének számító töviskorona és bíborpalást viselése, a megvesszőztatás,

a kínzó szomjúságra felkínált ecet türelmes elfogadása hordozza a jézusi példa hitelességének mélységét. Valódiságát pedig az pecsételi meg, hogy egyféleképpen kinyilvánította a mélyen emberi érzést, az *egészséges halálfélelmet* is. Így kéri, hogy amennyiben lehetséges, múljék el tőle a keserű pohár, de végső soron ne az ő, hanem az Atya akarata érvényesüljön. Nyilvánvaló, hogy ez és a meg-rázó „Én Istenem, én Istenem, miért hagytál el engemet?” kérdés sem megtorpanást vagy hitbeli fogyatékoságot jelent. Még csak nem is számonkérő jajkiáltás volt ez, hanem a testiséggel számolni kénytelen ember ösztönös segítségkérése a végső megpróbáltatásban. Jézus végszava ezt látszik igazolni: „Atyám, a te kezedbe teszem le az én lelkemet” – sóhajtott utolsót Jézus, és ezek ma is a hit-tel haldoklók és a gondviselő Istenhez kerülés tudatával meghalók reménységének alapszavai. Azok búcsúszavai, akik számára a halál utáni folytatás, az öröklét már nemcsak hit kérdése, hanem bizonyosság. Bárcsak tudnánk majd halálunk óráján mi is ennyire hinni!

Nagypénteki elmélkedésem összegzéseként ismételten azzal „nyugtatom” magunkat, hogy a szenvedés ilyen vagy olyan formáját senki nem kerülheti el. A szenvedés tudatos és értékteremtő vállalására azonban csak az a személy képes, aki hiszi, hogy nem itt a földön teljesül be a szenvedéstől mentes élet, viszont a szenvedés már itt is teljesebb életre segíthet. Feltéve, ha a szenvedés „beavatása” által valamelyest ráérzünk az élet igazi alapjaira és értékrendjére, s ebből megtanuljuk nemcsak azt, hogy örömmel éljünk, amíg lehet, hanem azt is, hogy méltóságteljesen szenvedjünk, ha muszáj, és jobb reménységgel haljunk meg, amikor eljön annak az ideje.

A halálon győztes Jézus végső üzenete fogalmazásomban a következő lenne: a lélek halhatatlansága mindenkit megillet, mert az nem érdem, hanem isteni ajándék, de itt a földön csak az részesül az örök élet áldásából, például a lelki béke, a nyugodt szív és reményteljes jövőkép örömeiből, aki tudatosan vállalja a nagypénteket is, valahányszor azt a helytállás, a lelkiismeret, a kitartás és a hűség megköveteli. Azt kívánom mindnyájunknak, hogy a jó Isten óvjon minket a felesleges nagypéntektektől, oltalmazzon mindenkit az értelmes és értelmetlen szenvedéstől egyaránt. Ha mégis megpróbáló nagypéntekesek jönnek, ha nem kívánt élethelyzetekbe kerülünk, és kibíratatlannak tűnő események keserítenek meg, akkor a Jézus példájára való gondolás szegődjön hozzánk segítségül. Legválságosabb élethelyzeteinkben, amikor úgy tűnik, hogy már – vagy még – nincs megoldás, bizonyuljon ez is továbblélésre ösztönző erőnek. Ámen.

Lakatos Sándor

Ha kenyértörésre kerül a sor

Pütkösi elmélkedés az úrasztala mellett¹

„Tanítványai közül ketten aznap egy faluba mentek, amely Jeruzsálemtől hatvan futamnyira volt, és amelynek Emmaus a neve, és beszélgettek egymással mindarról, ami történt. Miközben beszélgettek, és vitatkoztak egymással, maga Jézus is melléjük szegődött, és együtt ment velük. Látásukat azonban valami akadályozta és nem ismerték fel őt. (...) Így értek el ahhoz a faluhoz, amelybe igyekeztek. Ő azonban úgy tett, mintha tovább akarna menni. De azok unszolták és kérték: „Maradj velünk, mert esteledik, a nap is lehanyatlott már!” Be ment hát, hogy velük maradjon. És amikor asztalhoz telepedett velük, vette a kenyeret, megáldotta, megtörte és nekik adta. Erre megnyílt a szemük, és felismerték, ő azonban eltűnt előlük.” (Lk 24,13–16; 28–31)

A keresztény ünnepek nagy része húsvéthoz kötődik, nem csak a naptári időszámítás szerint, de lényegi mondanivalójuk szerint is összefüggésben állnak egymással. Az egyes ünnepek lényegi üzenete csak a maguk gondolati rendszerében nyer értelmet. Egymástól függetlenül nézve azok értelmetlennek, esetleg nélkülözhetőeknek látszanak. Olyan ez, mint az órában forgó fogaskerekek összessége. Ha kivennénk egy alkatrészt, azt önmagában értéktelennek, feleslegesnek találánánk, de nem nehéz belátni, hogy a szerkezetben fontos szerepet lát el. Ilyen az ünnepek közötti összefüggés is.

Pütkösd ünnepe érthetetlen és egyenesen feleslegesnek látszik, ha azt nem a húsvéti evangéliumból kiindulva értelmezzük. Emlékezhetünk még – hiszen alig 50 napja ünnepeltük húsvétot –, hogy a feltámadás és az örök élet evangéliuma vigasztalja a Mester nélkül maradt, szétszóródott és félelemben élő tanítványokat. Az akkor még rejtőzködő tanítványok pütkösd alkalmával lépnek színre, hogy felkarolják a Jézus által megalapozott kereszténységet. Érthetjük tehát,

¹ Székelykeresztúr, 2009.

hogy ezek szerint pünkösöd üzenetét igazán csak egy, a húsvétot megélt keresztény ember tudja értelmezni.

Pünkösöd a keresztény egyház és az első keresztény gyülekezet létrejöttének ünnepe. Pünkösödkor ünnepeljük az Isten szent lelkének kitöltését és a tanítványok színrelépését. Meggyőződésem szerint mindez valami korábbi történésnek a végeredménye, kiteljesedése, gyümölcse. A szentlélek kitöltését az igazság felfedezése és megértése előzi meg, a tanítványok színrelépését egy felismerési fordulat, rádöbbenési pillanat előzi meg valahol húsvét és pünkösöd között félúton. Ez a felismerés és a szentlélek ereje lépteti színre a korábban félelemben és szétszórtságban élő tanítványokat. A felismerés pillanatáról olvasunk az alapgondolatként felolvasott bibliai történetben. Az emmausi tanítványokként emlegetett két tanítvány esetében valahol Jeruzsálem és Emmaus között félúton következett be a fordulatot jelentő pillanat.

A bibliai olvasmány szerint húsvét elteltével két tanítvány útra kel, és a Jeruzsálemtől mintegy tizenkét kilométerre fekvő Emmaus nevű városba tartva a húsvéti történekekről beszélgetnek. Vitatkoznak, véleményt mondanak, összegezik a közelmúltbeli eseményeket. Menetközben melléjük szegődik Jézus, és szóba elegyedik a tanítványokkal, de azok furcsa módon nem ismerik fel a mestert, mert „homályos a szemük”. Estére a városba érkezve unszolják, marasztalják az ismeretlen barátot, akinek társasága egyáltalán nem közömbös, sőt „*lelket hevítőnek*” mondják. Végére is maradásra bírják, és asztalhoz telepednek, hogy a vacsorát elfogyasszák. A vacsora kezdetén, szokás szerint, kenyértörésre kerül a sor. És ez a pillanat nagy felismerést hoz a tanítványoknak. Az elhangzó áldás során, a kenyértörés pillanatában felismerik az idegen alak személyében mesterüket. Ebben a pillanatban azonban ő eltűnik a szemük elől. Ez a történet nagyon szépen és jelképesen írja le a „nagy felismerés” pillanatát. Az a korábbi pünkösödöt megelőző, de eredményeiben lelket kitöltő, pünkösödben beteljesülő szent megvilágosodás. Ez a pillanat a kenyértörés pillanata.

A kenyértörés mozzanata mind a zsidóságban, mind a kereszténységben kulcsfontosságú esemény. A görög *artoklászisz* és a latin *fractio panis* kifejezések adják vissza a pontos teológiai fogalom értelmét. Az étkezés kezdő mozzanata, a kenyér kisebb darabokra, falatnyi részekre való tördeléséről van szó. A lepényszerű kenyeret a legrégebb időktől kezdve nem vágták, nem is harapták, hanem kézzel törték. Ennek okai között a gyakorlati okok mellett a kenyérnek, mint alapvető tápláléknak a megbecsülése is ott volt. A kelesztett, domború kenyér szeleteit is törték (nem harapták), s a kulturált étkezésben ez mai is így van. Az *Ószövetség társadalmában* a lakoma kezdetét jelentette. A vendéglátó vagy házigazda a kézmosás után kezébe vette a kenyeret, elmondta fölötte az imát: „Áldott

légy, Urunk Istenünk, világ Királya, aki a földből előhozta a kenyeret!” A résztvevők *áment* mondtak, s ő megtörve a kenyeret, egy-egy darabot adott a meghívottaknak. Az *Újszövetségben* a zsidó étkezésnek ezt a sajátos szertartását használta föl Jézus, amikor családfőként megáldotta és szétosztotta a kenyeret. E cselekedetről ismerik fel őt föltámadása után a tanítványok. Ezért olyan fontos része a szertartásunknak az úrvacsorai kenyér. Kultikus értelemben tehát ezt jelenti a kenyértörés.

A kultikus terminológia mellett azonban közismert a mindennapi szóhasználatban ez a kifejezés: *kenyértörésre kerül a sor* (vagy a dolog). A magyar értelmező szótár szerint ellenfelek, riválisok viszonyában értendő a kifejezés, abban a megfogalmazásban, hogy *elérkezik a döntő fordulat. Kenyértörésre vinni a dolgot*, annyit jelent, mint annyira kielezni az ellentétet, hogy szakításra, végső, drasztikus megoldásra kerül(het) a sor.

A kultikus kenyértörés, illetve a köznyelvben használt, többnyire negatív kicsengésű kenyértörésre utaló mondás, látszólag egymásnak ellentmond, mégis azt hiszem, az ellentét mutatja meg a gondolat igazi mélységét. Gondoljunk csak bele: Ha kenyértörésre kerül a sor, értelmet nyer az érthetetlen, lehull a lepel, nyilvánvalóvá válik az igazság, meglátható, felfedezhető a dolgok igazi arca, mert eltűnnek az álarcok, a színpalak. Az élet már sokunknak megtanította, hogy ha kenyértörésre kerül a sor, hamar kiderül, mi az igazság, kiderül, ki az igaz, ki az ember, ki a barát, kivel ül az ember egy asztalnál. Hamar fény derül kenyértöréskor, hogy kinek hittük, és ki is valójában a felebarátunk.

Pünkösd ünnepének és az úrasztali együttlétnek egyik legfontosabb üzenete ez: az igazi közösségekben nyilvánvaló az igazság. Az igazi közösségben nem marad rejtve egy titok sem, még ha nem is kerül feltétlenül szóba az. Az emmausi tanítványok az oly különös módon felfedezett igazságot magukkal viszik a tanítványi közösségbe, és megosztják azokkal, akikkel közösséget vállalnak. Sietnek, viszik a felismerést, az igazság örömét, a tapasztalt igazságot, és megosztják azt tanítványi testvéreikkel. Nem titkolják el, hanem táplálják vele saját közösségüket. Így lesz igaz, hogy az igazság szabadabbá tesz, mert megszabadít a szorongástól, megszabadít a félelemtől, a kishitúségtől. Az igazság közel hozza az embereket egymáshoz. Az igazság lelke megtartó erejű.

Gyökössy Endre református lelkipásztor és pszichológus megállapította, hogy manapság közösségeink közönséggé váltak. Döbbenetes igazság! Sokszor vagyunk egyszerű szemlélői saját életünknek, mintha valami színházi előadáson vennénk rész, amire valaki erőnek erejével osztott volna meghívót. Azon találhatjuk néha magunkat, hogy úgy élünk, mintha valami olcsó tévésorozatot néznénk „csipszet” majszolva, közömbös pókerarccal. Készen becsomagolt igazság-

élménygombócokat fogadunk el jólöltözött idegenektől, akiknek hivatásuk minket vegetálás szintjén tartani. De, testvéreim, megfeledezünk arról, hogy Isten arra teremtett, hogy az életet megtapasztaljuk, megéljük, ne csupán engedelmes szolgálélekkel, tétlenül szemléljük.

Ez az ünnep és az úrasztala számon kér, hogy a családi életünk részesei vagyunk-e, aktív megtapasztalói vagyunk-e, szerepvállalói vagyunk-e, vagy csak zajlik a családunk élete körülöttünk, és kész tényként könyveljük el a történéseket? Valóban nyilvánvaló az igazság a házastársunkkal való kapcsolatunkban, nyilvánvaló az igazság a gyermekeinkkel, szüleinkkel folytatott viszonyunkban?

Az igazi közösségben az igazság nyilvánvaló! Vigyázzunk, mert ha nem az, amikor kenyértörésre kerül a sor, úgyis azzá válik! A zsoltáríróval szólva: „mily jó és mily gyönyörűséges, amikor az atyafiak egyetértésben vannak! [...] Oda küld áldást az Úr és életet mindörökké!” (Zsolt 133) Igaz ez a családi közösségben, de igaz a városi és nemzeti közösségben is, s még fokozottabban igaz ma, pünkösdi ünnepén egyházi közösségünkben. Újra itt a kenyértörés ideje. Válassz most magadban, Testvérem, keresztény emberhez illő alázattal, lélekben és igazságban: Látsz-e, vagy csak nézel? Élsz-e, vagy csak létezel?

Az emmausi tanítványok a kenyértöréskor szembesülnek a húsvétkor megfeszített és csak látszólag megsemmisített Mesterrel. Szembesülnek vele, de pillanatokon belül szemük elől veszítik, mert az igazság nem a szemmel láthatóakban, hanem a lélek mélységeiben keresendő. Az igazi közösségben történő kenyértörés pedig, mint mindenkor, ma is megmutathatja számunkra a helyes irányt. Ámen.

Pap Mária

Felelősség

„Bizony mondom néktek, hogy közületek egy el fog árulni engem. Erre nagyon elszomorodtak, és egyenként kérdezni kezdték tőle: »Talán csak nem én vagyok az, Uram?«” (Mt 26,21–22)

Az elmúlt héten több dolog is felkavarta a közvéleményt. Az egyik a külügyminiszter lemondása, mely több diplomáciai baki után következett be. Az utolsó csepp a pohárban az volt, hogy az újságok kiderítették: február folyamán egy lengyel börtönben meghalt egy éhségstrájkoló román állampolgár, miközben a külügyi hatóságoknak kisebb dolga is nagyobb volt annál, mint állampolgáiraival foglalkozni. Valószínű, hogyha az újságok nem szellőztetik meg a dolgot, csendben elfelejtődik. Így a külügyminiszter lemondott, és külügyi hivatalnokokat hívtak haza. Azóta párhuzamosan három ankétot is indítottak, és keresik a felelősöket.

Másik hír – Bukarest egyik magánegyetemének bentlakásában 16 diáklány kapott szénmonoxid-mérgezést. Az egyetem vezetősége értetlenül áll az eset előtt, szerintük a diákok házilag barkácsolt melegítési eszközei okozták az egészet. A gázművek munkásai ezzel szemben kijelentették, hogy a szobákban semmi idegen fűtőtest nem található, amúgy is az improvizált dolgok általában villanyárammal működnek, és nem gázzal. Az előállt helyzetért a felelősöket keresik.

Harmadik hír – tegnap derült ki, hogy március folyamán az egyik bukaresti kórházban vakbélműtétet végeztek el egy kislán, akit teljesen más betegség miatt fektettek be. Kiderült, hogy a nővér tévedésből másik gyereket kísért a műtőbe és a beteget senki nem kérdezte nevéről vagy betegségről. A kórház azzal védekezett, hogy a kislány jól van, és végülis nem a világ vége, hogy kivettek egy vakbelet. Amint már megszoktuk, indul a kivizsgálás. Keresik a felelősöket.

Valószínű, hogy mire mindhárom esetben megtalálják őket – ha egyáltalán lesz ilyen –, a kutya sem fog már emlékezni az egészre, bár naponta hosszas szónoklatokkal árasztanak el bennünket a felelősség vállalásáról.

Igen, mert a mai kornak örök témája az emberi felelősség kérdése. Soha annyi szó nem esett arról, hogy az emberiség elhagyta gyermekkorát, felnőt-

te vált és e nagykorúságnak velejárója a felelősség megnövekedése és elmélyülése. Éppen ezért nagy keresés és kutatás folyik világszerte – nagyban és kicsiben egyaránt – a mindenkori felelősség megállapítása vagy kiderítése után. Embereket, eszméket, irányzatokat teszünk felelőssé sikerekért – de főként kudarcokért. Nagy viták folynak az elért eredmények vagy éppen eredménytelenségek miatt, bölcseleők és bölcseletek, politikusok és politikák állnak perben egymással, le egészen a kisember mindennapi életéig. Persze, hiszen a mi hétköznapi életünkben is vannak mindennapi érdekellentétek, tyúkperek és rossz szomszédságok, károk és mulasztások, véget nem érő viták a felelősség megállapítása érdekében.

A megnövekedett felelősségtudat valóban az emberi felnőtté válás jele, a gond csak ott van, hogy a mindennapokban nem annyira a felelősség vállalásáról szól az élet, mint a felelősség áthárításáról. Rajta, keressük meg a felelősöket, de lehetőleg távol a mi életünktől, távol a mi házunk-tájától, valahol máshol.

Hogy ez mennyire így van, elég kinyitni az újságot, bekapcsolni a tévét, elbeszélgetni a szomszédal, vagy körülnézni a magunk életében.

Ebben a légkörben arra hívlak fel, hogy gondolkodjunk közösen a felolvasott textusról, arról, ami az utolsó vacsorán történt. Jézus ugyanis a vacsora alkalmával ezt mondja a tanítványoknak: „Bizony mondom néktek, hogy közületek egy el fog árulni engem.”

Érthető a megdöbbenés és az elképedt lesújtottság a tanítványok között. Ezt az evangélista így fejezi ki: „erre igen megszomorodának.”

Tudjuk jól, hogy a tanítványok nem voltak hősök vagy „nagy lelkek”. Az evangéliumok többször bizonyosságát adják annak, hogy őket is megülte a kisemberek minden hibája és gyarlósága. Még az utolsó vacsora bensőséges hangulatában sem tudtak feloldódni, ott is versengés támadt közöttük, hogy melyikük a nagyobb. De nemcsak a hiúság gyötörte őket, hanem a kíváncsiság és a gyanakvás is. Lukács evangéliuma szerint miután Jézus bejelenti az árulás tényét: „kérdezgetni kezdték egymástól, hogy ki lehet az közülük, aki ezt meg fogja tenni.”

Gyanúba fogható emberekben és gyanút keltő helyzetekben nem is volt hiány. Az evangéliumok tudósítása szerint kiderül, hogy János ismerőse volt a főpapnak, így ebben a státusában nyugodtan járhatott ki-be a főpapi udvarban, anélkül, hogy tudták volna róla, hogy ő tanítvány. Máté, a vámszedő is megőrizhette kapcsolatait és barátságát régi társaival és a római hatalommal. Júdás sem tagadta soha a zsidó szabadságharc eszméjét lobogtató zelóták iránti pozitív elfogultságát. A tudósítások szerint voltak olyan alkalmak, mikor egy-egy tanítvány eltávozott egy rövid időre, így Júdás hirtelen távozása sem okozott feltűnést, amikor „tárgyalni” ment a főpapokkal és előljárókkal.

Érdekes, hogy az állandó versengés ellenére, a gyanúsítgatások lehetőségének ellenére is a tanítványok nem egymás ellen fordulnak, nem egymást gyanúsítják, hanem egyenként kérdezni kezdik Jézust: „Talán csak nem én vagyok az, Uram?”

Ez a kérdés bizonyosága annak, hogy – emberi gyarlóságaik és kicsinyességeik ellenére is – Jézus tanítása igenis gyökeret vert a lelkükben. A bizonytalanság és félelem megmaradt, mert egyik sem meri nyíltan a többiek előtt feltenni a kérdést, de valószínű, hogy a vacsora ideje alatt mindenki módot talált arra, hogy odamenjen Jézushoz és rákérdezzen.

Mi mehetett végbe a tanítványok lelkében addig, amíg ehhez a kérdéshez eljutottak? Amikor mindegyiknek száz és ezer igazolása volt önmaga és a többiek előtt, hogy nála szóba sem jöhet Jézus elárulása. Miként vizsgálhatta mindegyik a maga életét, cselekedeteit, legkisebb gyarlóságait, hogy megnyugodjon: ő nem lehet az, akiről Jézus beszél.

Tény, hogy elhangzott a kérdés, és feltevésének bátorsága emeli a tanítványokat kicsinyességükből az erkölcsi naggyá levés felé.

Hogy miért választottam ezt a történetet?

Mert mi és mások szüntelenül felelősöket keresünk, és sokszor felelősséget hárítunk, egyéni és közösségi életünkben egyaránt.

Életünkben és mindennapjainkban sokszor kell elviselnünk nehéz és kényelmetlen helyzeteket, vállalnunk kihívásokat, megpróbáltatásokat, amelyeket úgy érezzük, mások zúdítottak ránk. Emberi az a védekezési reakció, amely a nehéz helyzetekben nem ömagában, hanem rajta kívül keresi a hibát, a felelősséget.

Sajátosan emberi és ösztönös ez a védekezési reakció, de ez a gyermeki világra kellene, hogy jellemző legyen, nem pedig a felnőtté. A kisgyermeket ritkán érdekli cselekedeteinek következménye, azt nem is gondolja végig, és ha valami rosszul sült el, rögtön azzal védekezik, hogy nem ő volt, vagy igyekszik a felelősséget áthárítani valaki másra. Gyermekeink világának bonyolultságára jellemző, hogy e valaki „másnak” nem kell feltétlenül valóságos személynek lennie – sokszor csak a képzelet szüleménye. Hároméves-forma lehetett a lányom. Ha valami rosszat tett és felelősségre vontuk, azt válaszolta: „Nem én voltam, Zsuzsika volt.” Tekintettel arra, hogy ismerősi körében elvétve sem volt Zsuzsika, hamar kiderítettük, hogy ő egy képzeletbeli lény, aki – míg Abigél lányunk mindig jó és szófogadó – minden rosszért felelős.

Persze a gyermekek is lassan elnövik ezt a periódust, de a felelősség vállalásánál vagy elutasításánál továbbra is nagy szerepe van a szülőnek, a környezetnek a tanítványnál.

Igen, mert a felelősségvállalást tanítani és tanulni kell. A felnőtté válás folyamata akkor teljeseedik ki igazán, amikor életemért, szavaimért, cselekedeteimért felelősséget vállalok. Felelősséget vállalok nemcsak a sikerekért, hanem a kudarcokért is. Felelősséget vállalok nemcsak életem napos oldaláért, hanem a sötét pillanatokért is. Felelősséget vállalok nemcsak önmagamért, hanem azokért a közösségekért, amelyekhez tartozom.

Mi lenne, ha minden hiba, minden elrontott helyzet és minden tétovázó szakadék láttán kicsinyek és nagyok, egyének és közösségek feltennék a kérdést: „Talán csak nem én vagyok az oka?”

Az apostolokban az árulásnak semmi ténybeli tudata nem volt, mégis ijedten gondoltak árulásuk lehetőségére, mert a kis hűtlenségek, a kis pártütések, kis mulasztások sora összeállhat.

Mi lenne, ha bennünk is megébredne a gyanú – de nem mindig másra, hanem elsősorban önmagunkra? Mi lenne, ha meglátnánk: életünk gondjai és féltelmei nem feltétlenül környezetünkben vagy a mellettünk élőkben gyökereznek, hanem saját lelkünkben? Mi lenne, ha meglátnánk: közösségeink gondja a mi felelősségünk *elhárításából* is fakad? Vagyunk-e elég felnőttek és elég tanítványok ahhoz, hogy életünk és közösségeink megpróbáló helyzetében megkérdezzük: talán csak nem én vagyok az oka? Vagy – pozitív módon fogalmazva – én is oka volnék mindezeknek?

Hogy miért fontos ezt a kérdést feltenni? Nem azért, hogy bűnbakot keressünk, nem azért, hogy elkeseredjünk, hanem hogy szembenézve felelősségünkkel törekedjünk azt vállalni, és az adott helyzeten változtatni.

Sem a világ, sem közösségünk, sem a magunk élete nem fog megváltozni addig, amíg kizárólag magunkon kívül keressük a felelőst, amíg menekülni akarunk életünk és felelősségeink elől. Családunk van, közösségünk van – és van egy társadalom, amelyben élünk. Családtagként, unitáriusként, magyarként, Isten gyermekeként megvan a hivatásunk és kötelességünk, amelynek vállalása vagy elutasítása rajtunk áll. E közösségekben sokszor ütköznek egyéni érdekek, ambíciók, nézetek, de nem létezik olyan helyzet, amelyet közös akarattal és a vállalt felelősség tudatában meg ne lehetne oldani.

Vizsgáljuk meg életünket, és nézzük meg, mit tettünk – de azt is, hogy mit *tehetünk*, ha felnőtt emberként, felnőtt keresztényként törekedünk élni és dolgozni. Emberi és istengyermeki mivoltunk tudatában törekedjünk gyarapodni hitben és szeretetben, kötelességeink és hivatásunk vállalásában, egyéni és közösségi életünk gazdagodásáért. Ámen.

Mezei Csaba

Higgadtság, bátorság és bölcsesség

„Bizony nincs olyan igaz ember a földön, aki csak jót cselekedne” (Préd 7,20)

Emberek jönnek-mennek, ismerősök találkoznak, kezet fognak és kedélyesen elbeszélgetnek. Ha rohanó életünk megengedi, meglátogatjuk egymást, koc-cintunk, és közben elbeszélgetünk. Mi lehet világosabb jele az emberek egymás iránti jóakarátának, mint ezek az egyetemessé vált gesztusok? És mégis, ha a kéz-fogás, illetve a pohárköszöntőket követő koccintás eredetét kutatjuk, meglepő magyarázatra lelünk.

A kézfogás eredete a középkori Európára vezethető vissza. Jellemző, hogy ma is inkább férfiak fognak kezét egymással és kevésbé a nők. Ez azért alakult így, mert a férfiak kézfogás ürügyén győzték meg egymást vagy győződtek meg arról, hogy egyikük kezében sincs fegyver. A magyar nyelben ma is használt, kézfogás-ajánló: „Itt a kezem, nem disznóláb” pontosan ezt fejezi ki. A disznóláb tudniillik nem kimondottan a disznónak a lábát jelentette; így hívták a valóban disznólábhoz hasonló formájú kézi lőfegyvert, a mai pisztoly őst.

Ami a koccintás történetét illeti, egy „eredetmagyarázat” szerint a koccintó arra törekedett, hogy koccintás közben az ő poharából a másik pohárba is átloccsanjon valamennyi ital, így biztosítván „partnerét”, hogy az ital nem mérgezett.

Bármilyen furcsának tűnik is, elmondhatjuk, hogy két leghagyományosabb gesztuscselekedetünk a gyanakvás terméke. Ha ma a törvény azt tartja, hogy mindenkit ártatlannak kell tekinteni, amíg bűnösségét rá nem bizonyítják, a múltban bizony eleve mindenkit gyanúsnek tartottak mindaddig, amíg jóindulatát nem bizonyította. Ez valahogy így hangzik, „Isten hozott házamba, de kézfogással ellenőrizlek, vajon nem hordasz-e fegyvert”. A vendégem pedig, ha borral kínálok, elmondja a szokásos köszöntőt: „egészségedre” és a koccintás következik, az átloccsanó ital láttán az „egészségedre” kívánság már egyáltalán nem olyan egyértelmű, önzetlen jókívánság, inkább valami ilyesmi, „úgy váljon egészségedre, hogyha megmérgeztél, neked is ez legyen sorsod”. Az üzenet mindkét esetben egyértelmű: „Nem bízom benned, »barátom«.” A meghökken-tő e felismerésben az, hogy ez az elemi gyanakvás szolgált alapul az emberi ille-delmesség néhány külső jegyének kialakulásához.

A teológusok századok óta vitáznak az ember természete felől. Jónak, vagy bűnösnek születik-e az ember a világra? Hol áll ma az emberiség? Képesek vagyunk-e szeretni embertársunkat, vagy most is a fegyvert keressük náluk? Ha a világpolitikát, a terrorizmus jelenségét nézzük, ha a repülőterek szigorú biztonsági ellenőrzéseire gondolunk, lehangoló lehet az emberről alkotott képünk. Lehetséges, hogy alapjában véve jók, de ugyanakkor bűnösök is vagyunk? A szabadelvű teológia rózsaszínűnek festi a világot, amikor azt állítja, hogy az ember alapvetően jó, csupán a társadalom kísértésének engedve válhat gyarlóvá. A hagyományos teológia azt mondja, hogy az ember rosszrahajló, és nem áll módjában a bűntől pusztán önerejéből megszabadulni. Olyan érdekes nézetet is ismerek – főleg fiatalok köréből –, hogy bűnösségünk ellenére képesek vagyunk a jobbra válásra, a magunk üdvözítésére. Nyilvánvaló, hogy itt a fiatalos önbizalom és a sajátos, rebellis vallásosság formája jut kifejezésre – amit meg kell hallgatni és figyelembe kell venni, mert ifjúságunk pozitív gondolkodását tükrözi. Ha engem kérdez valaki, azt hiszem, osztanám Forest Church amerikai teológus nézetét, aki mindkét elmélet igazsága mellett síkra száll. Azt tartja, hogy alapvetően jók vagyunk, de ugyanakkor gyarlók is. A társadalom kísért, de ugyanakkor fegyelmel is – és mi képesek vagyunk a jóvátételre. Tulajdonképpen hibáink felismerésének képessége bizonyíték arra, hogy alapvetően jónak teremtett Isten. Ez a felismerés eleve pozitív irányba vezet bennünket, beindítja bennünk a bűnbánat folyamatát, és hisszük bűneink bocsánatát, megigazulásunknak Isten által adott lehetőségét.

Ilyen értelemben mindnyájan *gyarlók vagyunk*. Gyarlóságunk gyakran nem törvénytelen cselekedetekben mérhető, hanem csak olyasmin, amit a lelkiismeretünk jelez nekünk. Sokszor elszundít a lelkiismeretünk, mert szívesen leszünk elnézőek magunkkal, de annál szigorúbbak embertársainkkal szemben. A szálkát meglátjuk, s a gerendát feledjük – amint gyakran szoktuk mondani a bibliai idézetre hivatkozva. Gyakran megesik velünk, hogy rosszat cselekszünk anélkül, hogy cselekedetünk helytelenségéről tudomásunk lenne. Vétünk magunknak és embertársunknak anélkül, hogy észrevennénk. Hajlamosak vagyunk arra is, hogy minden nap ítélkezzünk magunk felett: mit sikerült megvalósítanunk és mit nem. Van úgy is, hogy mi magunk büntetjük magunkat, néha jogosan, de legtöbbször oktalanul. Tény azonban, hogy egyedül viselkedésünkben mérhető le életünk gyarlósága.

De mi nem vagyunk csupán gyarlók, hanem *jók is vagyunk*. Bonyolult ez a kérdéskör, mert a betegség, halál, gyász és szenvedés nem viselkedésünk következménye. Nem azért ér a szenvedés, a betegség, mert rosszak vagyunk, mert gyarlók vagyunk. Ezeknek a sajátos életjelenségeknek semmi közük nincs visel-

kedési formánkhoz. Ezek mind emberi mivoltunkból következnek. Nem büntetés, hanem emberi sors.

Híveimre gondolok. Hányszor hallom panaszuk, nem sikerült ez, vagy amaz, hogy az élet nehéz, de legfőképpen nincs elég egészség. Miért vagyok gyenge? Miért történik ez velem? Mit vétettem Istennek, hogy ennyire megbüntetett? Könnyen tévedésbe eshetek, ha csak egy pillanatig is átveszem gondolatmenetüket. Nehéz megmagyarázni, hogy a másokban látott boldogság nem feltétlenül jobb, felhőtlenebb, mint a mienk. És ezt nem azért mondom, hogy kárörömmel vigasztaljak, hanem arra szeretnék rámutatni, hogy bizonyos mértékig sorsunk egy; a mulandó ember mulandó szerencsével, egészséggel és legfőképpen mulandó étellel rendelkezik. A hiba bennünk van, de nem azért, mert gyarlóságunkkal kiérdemeltük a büntetést, hanem azért, mert nem helyesen közelítünk a jelenségek magyarázásához. Elérhetetlen mércét állítunk magunk elé, ezért olyan keserű a sikertelenség érzése. Mások sikereit „irigyeljük”, mert nem látunk át a felszínes álarcon, amely sokszor nálunk is kétégbeesettebb, szomorúbb embert takar. Ha szerencsétlenség ér, azonnal magyarázatot keresünk rá, s mivel nem találjuk, összeroppanunk a bizonytalanság súlya alatt. Az emberek hajlamosak arra, hogy elérhetetlen mércével mérjék életüket – és ebbe buknak bele. A hívó ember pontosan tudja, hol a helye, mire képes. Csak a valóság talaján állva mer elérhető vágyakat, célokat maga elé állítani, és ha sikerül, azért a kevéért is hálás tud lenni.

„Bizony nincs olyan igaz ember a földön, aki csak jót cselekedne.” (Préd 7,20). Kétségtelenül így igaz. Isten azért adott elegendő hitet világának megismerésére, hogy tisztán láthassuk emberi behatároltságunkat, de ugyanakkor ez a hit adja meg nekünk Isten felelősségteljes ajándékát: a szabad akaratot, hogy magunk irányítsuk, ami tőlünk függ. Egy zsidó imádságot idézve Reinhold Niebuhr ezt így fogalmazta meg: „Isten, áldj meg higgadtsággal, hogy elfogadjuk, amit megváltoztatni nem tudunk. Áldj meg bátorsággal, hogy változtassunk azon, amin tudunk. Áldj meg bölcsességgel, hogy meglássuk a különbséget a kettő között.”

Higgadtság, bátorság és bölcsesség – Istentől kapott három erény, amelyekkel okosan sáfarkodva a boldogság talaján élhetünk. Hallgassunk tehát a lelkiismeretünk szavára, és ne tévesszük szem elől, ami tőlünk függ, ha kell, változtassunk rajta jó irányban, és ne méltatlankodjunk a változtathatatlanon. Ám ha a lelkiismeretnek és büntudatnak a legkisebb jelét is tapasztaljuk, biztosak lehetünk benne: tévedésünkben épp ez a felismerés igazolja, hogy Isten gyermekeiként jónak és a jóra születünk. Ámen.

KÖNYVSZEMLE

Hantz Lám Irén: *Torockó, Torockószentgyörgy. Rendhagyó útikalauz.* Stúdium Könyvkiadó, Kolozsvár, 2009. 192 l. + térkép

Torockó és Torockószentgyörgy napjainkban egyre inkább a turizmus terén válik ismertté. Már nemcsak a kolozsváriak, tordaiak, nagyenyediek járnak ide pihenni, kirándulni, természetet és épületeket csodálni, hanem egyre inkább a magyarországi, sőt nyugatibb országokból érkező turisták is szállást foglalnak, itt töltik szabadságuk egy részét. Az egykori bányászváros ma a vendéglátásra, idegenforgalomra rendezkedik be. Ennek pedig nélkülözhetetlen eszköze az útikalauz, amely eligazít nemcsak a látnivalók, hanem a kirándulási, szállásfoglalási lehetőségek terén is.

Hantz Lám Irén, a kolozsvári Brassai Sámuel Líceum egykori földrajztanárnője az 1990-es évek elején jegyezte el magát Torockóval. Az unitárius hagyományokat ápoló Brassai Líceum már csak névadója kapcsán is élte az e vidékhez fűződő kötődést. S így természetszerűnek tűnt, hogy az 1989-es változás után itt létesítsenek a Brassais Véndiák Alapítvány és számos kül- és belföldi támogató segítségével egy vendégházat és konferenciaközpontot, ahol az iskola diákjai, vendégei kikapcsolódjanak, megbeszéléseket tarthassanak. Az ingatlanvásár-

lást, a támogatók toborzását, a tervezést, az építkezést Hantz Lám Irén irányította; elsősorban az ő érdeme, hogy 1993 szeptemberében megnyílhatott a legnagyobb támogató nevével emlegetett Tobiás-ház.

A több évig tartó torockói építkezés, berendezkedés végén már ő is a helység közismert személyiségévé, fogadott „lányává” vált, s megismerte a helyi hagyományokat, szokásokat, ésjárást. S ami természetes: összegyűjtötte a vonatkozó szakirodalmat, kutatta a helytörténetet, a néprajzi sajtásokat. Így 1998-ban ő adta közre az első Torockó-útikalauzt. Most, tíz évvel később nemcsak az akkori kalauz átdolgozott kiadását bocsátotta sajtó alá, hanem hozzákapcsolta, beledolgozta Torockószentgyörgy adatait is. Hisz aki elmegy Torockóra, az már bizonyára átsétál a szomszédos Szentgyörgyre is. A két helység turisztikai szempontból egységet alkot. Az új kalauz így nem két falubemutatóból áll, hanem témakörönként mindkét helységről ír. Talán ezzel is magyarázható a „rendhagyó” alcím, de még inkább azzal, hogy a művelődéstörténeti, néprajzi ismereteket olyan alaposan, közérthető módon közli, hogy mind az elő-

ismeretek nélkül érkező turista, mind pedig az erdélyi viszonyokban jártas értelmiségi gazdagodhat a könyv használata során.

Az útikalauz a bevezetést követő tizenhat fejezetből, hasznos tudnivalók jegyzékéből, két függelékéből, magyar-román és román-magyar földrajzi névmutatóból, 12 színes képből, valamint egy kiterithető színes térképből áll.

Legterjedelmesebb fejezete az *Évszámok, események* című kronológia, amely a római kortól napjainkig, egész pontosan 2007-ig ad áttekintést. Így közel két évezredet fog át. A kifejezetten Torockószentgyörgyre vonatkozó adatokat dőlt betűs kiemelés jelöli. Itt időrendbe szedve ismerhetjük meg azokat az eseményeket, amelyekre a következő fejezetekben számos utalás történik. A *Címerek, jelvények* fejezet a Thoroczkay család címerét, valamint az itt-ott feltűnő bányász- és más mesterségjelvényeket ismerteti. Külön-külön fejezet foglalkozik Torockó és Torockószentgyörgy építészetével. Furu Árpád építésmérnök megállapítása szerint Torockón négy csoportra oszthatók a régi épületek: jobbágházak, klasszicista ízlésű polgári épületek, eklektikus polgárházak, népi jellegű épületek. Mindegyik típus jellemzőit megismerhetjük néhány példa bemutatásával. A központot ma az 1870-es tűzvész után épült klasszicista polgári házak határozzák meg fehérre meszelt homlokzatukkal, jellegzetes utcai pin-

ceajtójukkal, zsalugáteres ablakaikkal és az oromfalat áttörő központi ablaknyílással. Torockószentgyörgyöt korábban a zsúpfedeles jobbágházak jellemezték, a ma látható házak többsége az 1950-es évektől kezdve épült, s máig is sok a vakolatlan közöttük. Mindkét helység érdekessége, hogy a házszámzás a telekkönyvi számokat követi, úgyhogy itt nem érvényes az utcák egyik oldalának páros, a másiknak páratlan számozása.

A *Séta Torockón* című fejezet a tulajdonképpeni bemutató rész. A szerző kalauzolásával a Piacterről kiindulva utcáról utcára, házról házra bejárhathatjuk a falut, népi elnevezésekkel, helyi jellegzetességekkel ismerkedhetünk meg. A központi épület az unitárius templom és a hozzá csatlakozó iskola. Megismerjük ezek történetét, megőrzött feliratait. Itt kapunk tájékoztatást a kézimunkák varrás-típusairól. Azután következnek szinte számról számra az Alsó és a Felső Piacsor, a főbb utcák házai, mindegyiken akad valami érdekes látnivaló, többnek a tulajdonosáról, egykori lakójáról is érdemes megemlékezni. Kiemelkedik a Kriza János Művelődési Ház, a Községháza múzeumával és galériájával, az emléktáblával megjelölt Zsakó-ház, a Jókai 1876-os szálláshelyéül szolgáló, szintén emléktáblát viselő unitárius paplak. Néhány házat a kolozsvári Transylvania Trust mentett meg a pusztulástól. A falubemutatónak természetes folytatása a temetőkert, a Birgej számbavéte-

le. A kriptabarlangok egészen különleges temetkezési szokást alakítottak itt ki. Vincze Zoltán leírása alapján ismerkedünk meg a 17. századig visszanyúló temetkezési hagyományokkal, s két sírról, a Zsakó és a Sebes családokéről részletesebben is olvashatunk. Kirajzolódik a Jókaitól regényhőssé avatott Zsakó István városbíró és a messze földön híres Sebes Pál rektor-tanító alakja, pályafutása.

Mielőtt a szerző Torockószentgyörgy bemutatásához fogna, eljátszik a kettes szám torockói előfordulási érdekességével. Közülük a legismertebb, hogy a falu egy részén kétszer kél fel a nap, ugyanis közben az 1130 m magas Székelykő eltakarja.

Torockószentgyörgyön jóformán minden érdekesség a Thoroczkay családhoz fűződik. Ők építettek itt várat, majd templomokat és kúriákat. Ők voltak a földek birtokosai, a falu életének meghatározói. Egyik águk köznemesi, a másik bárói, a harmadik grófi rangú volt, s az idők folyamán akadt közöttük unitárius, katolikus és református is. Szinte mindegyik ágból kiemelkedett egy-két építkező, emléket hagyó egyéniség. A 700 m magas sziklafalakra emelt vár a falutól 2 km-re van. Erdély egyik legimpozánsabb középkori lovagvára. Az Ákos-nemzetségből származó Thoroczkayak a 14. századtól fogva építették, fokozatosan bővítették. Mikor kellett, védelmezték is. 1514-ben a Dózsa-féle felkelés idején kirabolták, feldúlták. Utána még

sor került helyreállítására. De miután a Rákóczi Ferenc-féle szabadságharcot követően az osztrákok felrobbantják, az enyészet martalékává válik. A főúri család ezután a faluban épített magának hajlékokat. A vár egyik legendáját Gyulai Pál verseli meg (*Az óriásleányka*). A falu legkiemelkedőbb épülete az unitárius templom. János Zsigmond fejedelem idejében Thoroczkay Mátyás honosítja meg e felekezetet a faluban, majd Thoroczkay Zsigmond építteti a templomot az 1640-es években. Azóta több rombolást és pusztítást követően mindig újjáépült a templom. Amikor csak lehetett, díszesebbé is tették. A katolikus kápolnát és kolostort Thoroczkay György és felesége, Pekri Krisztina építtette egy 600 m magas hegylábbon, a kápolnát 1867-ben újjáépítették. A második világháború után az épület lakatlanná vált, csak az 1990-es évek óta tervezgetik vendégházaként alakítását. A Thoroczkayak nemesi ága a falu közepén építtetett 1836-ban kilenc helyiséges klasszicista kúriát, mely utóbb a báró Rudnyánszky családnak lett örökösödés folytán. Az államosítás után üdülőnek, majd szanatóriumnak használták. Hosszas pereskedés eredményeként kapta vissza a Rudnyánszky család, s tőlük 1998-ban az Unitárius Egyház vásárolta meg.

A Thoroczkayak grófi ága honosította meg a református vallást. Ők voltak a templom ismételt újjáépítői. A jelenlegi templomot 1880–1890 között emelték, szerényebb kivitelezésű,

mint az átellenben álló unitáriusoké. A gyülekezete is kisebb lélekszámú. Thoroczkay Viktor báró 1914–1915 táján a templom mögötti telekre egy romantikus stílusú, tornyokkal, erkélyekkel díszített emeletes kastélyt építtetett. Miután a hatalomváltozást követően ezt nem tudta eladni, részben lebontatta, s építőanyagként értékesítette. Mára csak földszintjének egy része van meg. A báró Trianon után Magyarországon politizált.

A Thoroczkay családról és Torockónak a velük folytatott harcáról, s a család 19–20. századi tagjairól ma már csak kevesen tudnak, de van néhány személy, akinek az emléktábla örökíti meg, úgyhogy nevükkel akaratlanul is találkozunk az arra járó. Ezért adta egy fejezetnek az „Aki- nek a nevével találkozunk” címet a szerző. Itt négy jeles tudós életrajzával ismerkedhetünk meg. Az első a Torockószentgyörgyön született legenda polihisztor, Brassai Sámuel, akinek szülőházán, a mai parókián, emléktábla és arc-plakett is található. Itt megjegyezzük, hogy a kolozsvári iskola nem 1962-ben, hanem már 1957-ben felvette híres tanítványának és tanárának nevét. A második Kriza János unitárius püspök, népköltészeti gyűjtő, akinek apja idevaló, s ő maga is az itteni iskolában tanul pár évig. Most a művelődési ház homlokzatán olvasható neve. A harmadik személyiségnek, az 1920-ban született Tobiás Károlynak, a kaliforniai Berkeley Egyetem pro-

fesszorának csak a dédapja született itt, de úgy vonzódott e tájhoz, hogy az 1990-es években mecénásként segítette a helységet, 1995-ben díszpolgárrá is avatták. Nevét ma a brassais diákok házán emléktábla örökíti meg. Róman András a műemlékvédelem magyarországi és nemzetközi szaktekintélye volt, az 1990-es évek közepén ő kezdeményezte a budapesti V. kerület és Torockó kapcsolatát. Az érkezett támogatásból mintegy 140 épületen végezhettek helyreállítási munkálatokat. Úgyhogy ezt az értékmentő munkát Europa Nostra-éremmel tüntették ki. Ő díszpolgárrá avatását már nem érthette meg, de nevét a budapesti kerületi önkormányzat tulajdonát képező, szépen helyreállított 15. számú házban latin feliratú emléktábla örökíti meg. Csak sajnálhatjuk, hogy semmilyen felirat sem teszi maradandóvá a torockói születésű és a régi Torockóról könyvet író Borbély István (1886–1932) irodalomtörténész, kollégiumigazgató, unitárius teológiai tanár emlékét, s így e könyvben sem kaphatott külön méltatást.

A következő két fejezet a „műveltebb olvasók” igényeire számít: kik örökítették meg képeken, s kik írtak róla. Három festőművész volt e táj szerelmese: Vass Albert, Dóczyné Berde Amál és a torockószentgyörgyi születésű Vernes András. A tollforgatók két csoportra oszthatók. Többségük, Orbán Balázssal kezdve leírja az itteni viszonyokat, hagyományokat, népművé-

szetet. Néhányan azonban regényt is szenteltek a helybeliek hősi kitartásának: Jókai Mór (*Egy az Isten*), Gyallay Domokos (*Vaskenyéren*), Ignác Rózsa (*Torockói gyász*). Gyallay esetében jó lett volna megemlíteni, hogy száz évvel ezelőtt, még tordai tanárként, Pap Domokos néven közzétett egy *Torda és környéke* című turistakalauzt. Ennek negyedik fejezete 16 oldalon bemutatja Torockót és Torockószentgyörgyöt is három fényképfelvételt mellékelve.

Az ünnepeket és népi szokásokat tárgyaló fejezet a konfirmálás kapcsán mutatja be az ilyenkor még feltűnő színes népviseletet; az egyetlen máig megőrzött népszokás, a farsangtemetés. Ezt Kún Kriza Ilona leírásából idézi a szerző. E fejezet bevezetőjében az előző kiadás adatolta a lakosság számának változását az utóbbi század folyamán, az akkori népesség korfáját, mely a lakosok fogyását, kiüregedését sejtette. Most a szerző erre nem tér ki, talán megváltozott a helyzet?

Három fejezet a természetrajz kedvelőinek kíváncsiságát igyekszik kielégíteni. Az egyik *Kövek* címmel a geológiai jellemzőket ismerteti, de a kövek építkezésbeli felhasználására is utal. A másik a *Vizek* számbavételét tartalmazza. Megismerjük a források hozamát, a vízfolyások irányát, hasznosítását is. A *Fák, virágok* cím alatt az erdők, telepítések, növénynevek, parkok, vadvirágok, gyógynövények, gombák, vadállatok és halászati lehetőségek bemutatását találjuk. Ezek után az utolsó,

XVI. fejezetre csak az autós-gyalogos turistautak számbavétele marad. Vagy kilenc túrajavaslat szerepel több útvonal-változattal.

A *Hasznos tudnivalók* már a hagyományos kalauzok rendszerét követi. A megközelítési lehetőségeket, a falubeli szolgáltatásokat, látnivalókat sorolja fel adatszerűen. Különösen meglepő a vendéglátók listája. Torockón egy turisztikai iroda és tizennyolc vendégház-panzió, Torockószentgyörgyön egy kúria-vendégház várja a megszállni kívánó turistákat, nyaralókat.

A kötet első függeléke újságcikkek segítségével mutatja be a torockói vasbányászat és vasművesség 20. századi sorsát, a második függelék Csucsi Róbert életírásából emel ki a torockószentgyörgyi mezőgazdaságra vonatkozó adatokat. A könyv nagy értéke, hogy számos jó minőségű fehér-fekete illusztrációt, fényképfelvételt közöl a szövegbe iktatva, a festményeket, néprajzi vonatkozású felvételeket színes oldalakon a kötet végén hozza. Ahol csak lehet, a szerző versidézeteiket is beiktat, főleg Reményik Sándor, Áprily Lajos versei segítenek a hangulatteremtésben.

Meggyőződésünk, hogy a „rendhagyó útikalauz” több mint turisztikai segédeszköz. Kézikönyv a 21. századi Torockóhoz, melyet elsősorban a helybelieknek kellene alaposan áttanulmányozni: a fiataloknak és mindazoknak, akik a turizmusban látják a jövőt. E kö-

tetnek ott kell lenni a két helység minden parókiáján, iskolai tantermében, panziójában. De még a környező városok kirándulást kedvelő családjainak

is hasznára válik. Bár minél több magyar falunak akadna hasonló krónikája és ismertetője!

Gaal György

Rebecca Ann Parker: *Blessing the World. What Can Save Us Now.* Skinner House Books, Boston 2006, 170 oldal.

A tanulmánykötet a jelenkori észak-amerikai unitárius és szabadelvű teológia gondolatvilágába és szemléletmódjába enged betekinteni.

Szerzője Rebecca Ann Parker, az észak-amerikai Starr King School for the Ministry unitárius főiskola teológiai professzora (1990-től), a főiskola jelenlegi elnöke, aki felszentelt methodista lelkészként két vallási közösségnek a tagja (United Methodist Church, Unitarian Universalist Association of Congregation). Rebecca Ann Parker az észak-amerikai unitárius univerzalista teológiai gondolkodás egyik reprezentatív képviselője, több könyv szerzője vagy társszerzője, 2005-ben a kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet díszdoktori címet adományozott munkája elismeréseként.

A tanulmánykötet három fejezetében (*Finding Our Way* [Utunk megtalálása], *Reconstructing Our Faith* [Hitünk újjáépítése], *Blessing the World* [A világ áldása]) tizenöt tanulmányt olvashatunk, amelyek különböző teológiai konferenciákon hangzottak el, vagy tanulmánykötetekben, folyóiratokban jelentek meg.

A tanulmányok olyan szociáletikai kérdéseket helyeznek az érdeklődés középpontjába és adják meg a szabadelvű teológiai, vallási válaszokat, amelyek regionális szintről globális szintre emelkedhetnek. Ilyen kérdések az erőszak, az elnyomás, a diszkrimináció, a terrorizmus, a háború, a rasszizmus, az antiszemitizmus. A szerző megvizsgálja a témák jelentkezésének hátterét, és konkrét élethelyzetekkel igyekszik alátámasztani a probléma jelentkezését, gyakoriságát és következményeit. Például az erőszak, a terrorizmus tárgyalásakor a 2001. szeptember 11-én történt terrortámadás utáni „látványból” indul ki, és közelíti meg a probléma lényegét,

A szerző fő célja, hogy erkölcsi és teológiai válaszaival napjaink emberének felmutassa a megoldás lehetőségeit. Robert Hardies, a könyv előszavának szerzője ezt úgy fogalmazta meg, hogy Rebecca Ann Parker „élet-igenlő válaszokat ad a kérdésekre, olyan válaszokat, amelyek kivezetnek a reménytelenségből, a bizakodó jövő felé”. A szerző felhívja a figyelmet arra, hogy az ember (emberiség) nem lehet kö-

zömbös az erőszak súlyos problémáival szemben, felelősséggel tartozik embertársainak, Istennek. Az embernek – véli Parker – felül kell vizsgálnia, meg kell újítania, „újra kell építenie” (*Reconstructing Our Faith*) vallásos hitét azért, hogy ereje és bizalma legyen az erőszak különböző megnyilvánulásainak leküzdésére. A hit fontosságával párhuzamosan hangsúlyozza a szeretet megélésének a jelentőségét: „Kötelezzük el magunkat gondolatainkkal, cselekedeteinkkel, a megszerzett ismereteinkkel arra, hogy több szeretetet adunk a világnak.”

Egyik tanulmányában (*Choose to Bless the World*) a szerző tisztelettel és elismeréssel eleveníti fel egykori tanárának, a folyamat-gondolkodás (process philosophy and theology)

szaktekintélyeként számontartott Charles Hartshorne-nak a munkásságát. Charles Hartshorne életközpontról teológiai szemlélete nyomán követhető Rebecca Ann Parker tanulmányai-ban.

Megjegyzem, hogy a tanulmányok a Starr King School for the Ministry unitárius teológiai főiskola tanmenetében szereplő, a szerző által meghirdetett egyik népszerű kurzus témakörébe kiválóan illeszkednek bele (ECO – Education to Counter Oppression and Create Just and Sustainable Communities).

A szép és igényes kivitelezésű könyv a Boston-i Skinner House könyvkiadót dicséri.

Rezi Elek

Stephen Lingwood: *The Unitarian Life. Voices from the Past and Present.* Lindsey Press, London 2008. 209 oldal.

A Stephen Lingwood angol unitárius lelkész szerkesztésében megjelent kötet napjaink angol unitárius teológiai gondolkodásának és életszemléletének az összefoglalását nyújtja. A könyv párbeszéd eredményeként született, amely az Unitárius Jövők (*Unitarian Futures*) elnevezésű levelezőlista tagjainak véleményeit, felfogásait, érzéseit, gondolatait összegzi az angol unitarizmus alapelveiről és értékszemléletéről. A könyv maga is párbeszéd, és olvasása, tanulmányozá-

sa további párbeszédre készíti az olvasót.

A könyv négy fejezetben tárgyalja az angol unitarizmust érdeklő kérdéseket.

A szerző az első fejezetben (*The Principles and Values of Unitarianism*) az angliai és az észak-amerikai vallási-teológiai alapelvek ismertetése után olyan témákkal foglalkozik, mint a szabadság, értelem, türelem, egység és különbözőség, közösség és szövetség, szeretet, párbeszéd, az egy-

ház célja, a prófétikus papság, az istentisztelet, a vallásos nevelés, az unitárius jelkép (lángoló kehely), a globális unitarizmus és univerzalizmus, öku-
menikus és vallásközi párbeszéd lehetőségei.

A második fejezet (*Unitarian Diversity*) témakörei az angol unitarizmus különböző vallási, teológiai irányzatait mutatja be: keresztény, humanista, teista unitárius irányzatok. Ezt követően a nemi irányultság és faji különbözőségeket tárgyalja.

A harmadik fejezetben (*Unitarian Perspectives*) napjaink időszerű szociál-
etikai kérdéseinek teológiai és erkölcsi vetületeit tárgyalja. Témakörök: az emberi természet és az emberi jogok, a feminizmus és az unitarizmus, a természet és az ökológia, tudomány és technológia, politika és demokrácia, háború és béke. Megszólaltatja az angol unitárius felfogást Istenről, Jézusról és a Bibliáról.

A negyedik fejezet (*How to Live Unitarianly*) az unitárius életvitelről,

életformáról, magatartásról ad részletes tájékoztatást. A tárgyalt témák a gondolkodás és az élet különböző területeit érintik: igazság és igazmondás, a bátorság, döntésképeség, kérdések és válaszok megközelítése a vallási tájékozódásban, unitárius spiritualitás, imádság, meditáció, szexualitás, házasság, családi élet, megbocsátás, betegség, megváltás, haldoklás, halál, gyász – és még sorolhatnánk (összesen 26 téma).

A könyv értékét a gondosan válogatott szakirodalom és a jegyzetanyag emeli. Hasznos eligazításként szolgál a betűrendes névmutató is.

A könyv a témák sokszínűsége és tartalmi gazdagsága mellett egy megszívlelendő tanulsággal is szolgál: lehet kulturáltan, konstruktív módon is tagja lenni egy levelezőlistának (ami – sajnos – ránk, erdélyi unitáriusokra sokszor nem jellemző – nagy tisztelet ezért a kivételnek)!

Rezi Elek

ABSTRACTS

Károly Halmos: *Balázs Orbán's Visions of History*

Although nowadays Balázs Orbán is not considered to be a historian, his views on history have been discussed for decades. Aladár Lászlóffy, László Kósa, Gyula Ortutay, Lajos Kelemen (in reverse chronological order) were the most important contributors to the topic. The leitmotiv of Professor Kósa's thorough analysis is that the evaluation of the opus magnum of Balázs Orbán has changed from being a historical work in the 19th century to being a source of history in the late 20th century. This present paper argues that on the one hand a broader look at historiography lets us find the genre of the Description of Seklerland among the protohistoricist historians like W. H. Riehl, and on the other hand that Balázs Orbán was not a naive historian – he could and did write „proper” history if he wanted.

Sándor Kovács: *Balázs Orbán and the Unitarian Church*

While appreciating Orban Balazs's life-work, there was little consideration about his decision to change his religion. In this work we try to discover the reasons why he chose the Unitarian religion, and to discover why the “greatest Szekler” chose the smallest Transylvanian church as his spiritual home. By quoting the memoirs of his contemporaries and the writings of Orbán, we try to sustain our opinion that beyond his change of religion there are not only religious but political reasons. In the appendix of our work we quote interesting parts from the pocket-book Orbán used during his journey. This valuable relic was given by Ármin Koncz to Géza Nyiredi, the teacher of the Unitarian College, and Nyiredi offered it to the Unitarian Library in 1912. These quotes seem to prove our presumption that Orbán travelled not only in Szeklerland, but also all around Transylvania and the Partium. The pocket-book which is now part of the Unitarian section of the Academic Library contains Szekler dialect words and expressions which could be new data for researchers of Balázs Orbán's work.

Katalin Sárai Szabó: *Balázs Orbán and the Question of the Emancipation of Women*

At the end of the 19th century Balázs Orbán did not actively participate in the debate about the emancipation of women, but there are many hints in his work wherein he declares the most radical view of his time, by saying that women need to have equal rights with men.

In 1875 he published an article in the newspaper „Baloldal” with the title „Some things about the East, and especially about women”. This article complements his work “Journey in the East” where he tries to disclaim the western view about women from the East. The article has a different meaning showing how he thought about women while in the East, and how this view formed his radical view about their emancipation. He thought that women have special practices to make their lives livable, because they do not have equal rights with man no matter where they live. He refers to the historical argument which says that there were many women in history who proved that they were suitable for political roles. Because women do not have law-given rights, they try to influence men behind the scenes. He says that there is no difference between eastern and western women, because they are the same in terms of oppression and lack of visibility. He thinks that women can make change in the family only if they take on man’s role and responsibility and try to live up to it.

Balázs Orbán saw the problem of the emancipation of women through the eyes of a democrat, and he developed his opinion by seeing no difference between the situation of the western and eastern women, and considering there is no difference between these two worlds.

Mihály Szécsényi: *Balázs Orbán in the Reflection of Memorial Speeches and Commemorations*

Every generation reconsiders history, and tries to interpret the work of the predecessors according to its own needs. This happened to Balázs Orbán’s life-work too. At the beginning he was considered and appreciated to be a maverick politician. After the Great War he became a symbol and role model of the man who tried to summarize the great values of his community. There he gets the title of the “greatest Szekler”, and he becomes a mythological person. There are many who have attempted to continue his work in the same spirit even nowadays believing that beyond strengthening the national and regional identity, it will have some scientific application as well. Furthermore, prior to WW II,

professionals like Lajos Kelemen, Gyula Ortutay and László Kósa, evaluated his work by studying and processing his life-work. Under the post-war dictatorship, Socialism found no use for Balázs Orbán, so his symbolic importance scarcely changed. And there has not been enough time since the 1989 „revolution” to be able to distinguish the man from the mythological person.

József Simon: *The Status of Philosophy in the Tradition of Transylvanian Antitrinitarianism*

The role of philosophy in early modern Protestant thinking turns out to be quite ambivalent regarding the cultural trends of 16th and 17th centuries. It is obvious that the emergence of modern philosophy is tightly bound to the attitudes exercised by Protestants in the Netherlands and England at this period. However, these cultural attitudes were embedded in an antiphilosophical framework. This ambivalence cannot be eliminated since the main target of Protestant criticism of philosophy was the ideologically compromised wisdom of the schools in the middle ages or pagan antiquity. If an antiphilosophical attitude can be seen as a common feature of Protestant thinking, it is nevertheless the very initiator of new philosophy as well. My study investigates this twofold role of philosophy played out in the history of Transylvanian Antitrinitarian intellectual reflections in the period 1568–1598. According to the thesis of the papers, philosophy gained an increasingly higher and higher reputation among radical Protestant intellectuals in Transylvania. This story begins with the refusal of philosophical terms in theological debates in the late 1560s, develops through the emancipation of human epistemology (philosophy and fiction) in theological issues in the 70s and reaches its end in the application of a very large spectrum of Aristotelian philosophy in antitrinitarian exegetics in the 80s and 90s. In this sense I invite the Reader to participate in a colourful journey through the ambitious intellectual experiments by Ferenc Dávid, Jacobus Palaeologus, Christian Francken and György Enyedi.

György Gaal: *Pál Kolozsvári Dimién (1655–1720)*

Pál Kolozsvári Dimién was the most prominent figure of Kolozsvár/Cluj's scientific life at the turn of the 18th century. He was born there, and after graduating the local College, he continued his studies at the University of Leiden. He spent seven years in Leiden (1682–1689) studying theology, philosophy and medicine. He took his doctor's degree in medicine at Leiden. His printed

thesis written in Latin discusses the genesis, the functioning and the perishing of the human body. Returning to Kolozsvár, Dimién was elected rector of the Unitarian College, but he also practiced medicine. This was the period when the Habsburgs began ruling Transylvania, so the College's building was taken over by the Catholics. In 1693 the Unitarian College was forced to move into rooms in dwelling houses. A great fire destroyed these houses, so Dimién was sent to Holland to solicit help for reconstruction. He collected a huge sum of money. Soon the Catholics demanded back the central church of the town as well. Dimién was sent to Vienna to convince the emperor not to confiscate the church. In 1710 Dimién was elected first Unitarian minister of Kolozsvár/Cluj. In March 1716 the Catholics, supported by the Austrian army, occupied the central church. Two years later the school was also evicted from the new building across from the church. These disastrous events contributed to the death of Dimién in January 1720. His finely carved tombstone no longer exists in the graveyard, but the Latin inscriptions about his life and career are still preserved. They contain some references to his theological and medical activities.

János Pál: Forced to Find a Way. Strategies of the South Transylvanian Unitarian Church

The Second Vienna Arbitration Act, despite the continuity of being a public law, created a new situation in the life of that portion of the church which remained in Romania. The Hungarian and Romanian nation-building strategies were antagonistic and resulted in the South Transylvanian minority's situation becoming more oppressive: both the Hungarian and Romanian sides turned this minority into an argument for their own side.

It is known that the Romanian side wanted to recover their lost territories, to build up a homogenous, uniform nation state, while the Hungarian side wanted back those regions which were still under Romanian authority.

Our paper aims to relate the demographic, administrative, political, educational and church social situation in South Transylvania, and to point out those strategies of the Unitarian Church which helped them compensate against the negative tendencies harming church life which emerged as a consequence of the Second Vienna Arbitration Act.

CUPRINS

STUDII

PRELEGERI, STUDII DESPRE BALÁZS ORBÁN

Károly Halmos
Conceptia istorică a lui Balázs Orbán 119

Sándor Kovács
Balázs Orbán și Biserica Unitariană 124

Katalin Sárai Szabó
Balázs Orbán și problema emancipării femeilor 145

Mihály Szécsényi
Expuneri despre Balázs Orbán, în lumina comemorărilor. 152

* * *

József Simon
Conceptele filozofiei în tradiția antitrinitarismului transilvan – 1 163

György Gaal
Pál (Kolozsvári) Dimién (1655–1720). 172

János Pál
Căutare de drum pe o traiectorie silită. Contribuții la istoria Bisericii
Unitariene din Transilvania de Sud – 2. 189

AMVON – MASA DOMNULUI – LITURGHII

László Szabó Cugetări între Vinerea Mare și Paști	216
Sándor Lakatos Dacă se ajunge la discrepanță	220
Mária Pap Responsabilitate	224
Csaba Mezei Curaj și înțelepciune	228

RECENZII

Irén Hantz Lám: <i>Rimetea, Colțești. Ghid turistic</i> (Gaal György).....	231
Rebecca Ann Parker: <i>Blessing the World. What Can Save Us Now</i> (Rezi Elek).....	236
Stephen Lingwood: <i>The Unitarian Life. Voices from the Past and Present.</i> (Rezi Elek)	237
Rezumate	239

Fondat în 1861. Publicat de Biserica Unitariană din Transilvania. Apare trimestrial.

Redactor șef: **dr. Sándor Kovács**
Redactor responsabil: **dr. Árpád Szabó**
Redactor: **Tamás Jakabffy**
Îngrijirea textelor/corectură: **Miklós Kürti**
Tehnoredactor: **Árpád Péter**

Colectivul de redacție: **dr. Mihály Balázs, dr. Julianne Brandt, dr. Szabolcs Czire,
Dávid Gyerő, Botond Koppándi, Lehel Molnár B.,
dr. Ildikó Horn, Botond Koppándi, Lehel Molnár B., dr. Elek Rezi**

Adresa redacției: B-dul 21 Decembrie 1989, nr. 9, 400105 Cluj-Napoca, Romania
Tel: +40 264 593236, +40 364 405558; fax: +40 264 595927; e-mail: keresztenymagveto@unitarius.com.
Tipărit în Tipografia GLORIA, Cluj. ISSN 1222-8370.

CONTENTS

STUDIES

LECTURES, STUDIES ABOUT BALÁZS ORBÁN

Károly Halmos
Balázs Orbán's Visions of History 119

Sándor Kovács
Balázs Orbán and the Unitarian Church. 124

Katalin Sárai Szabó
Balázs Orbán and the Question of the Emancipation of Women 145

Mihály Szécsényi
Balázs Orbán in the Reflection of Memorial
Speeches and Commemorations 152

* * *

József Simon
The Status of Philosophy in the Tradition of
Transylvanian Antitrinitarism – 1 163

György Gaal
Pál Kolozsvári Dimién (1655–1720) 172

János Pál
Forced to Find a Way. Strategies of the South Transylvanian
Unitarian Church – 2. 189

SERMONS

László Szabó
Spiritual Provisions between Easter and Goodfridays 216

Sándor Lakatos Coming to a Crisis	220
Mária Pap Responsibility	224
Csaba Mezei Sobriety, Courage and Wisdom	228

BOOK REVIEW

Irén Hantz Lám: <i>Torockó, Torockószentgyörgy. An Unconventional Guide.</i> (György Gaal)	231
Rebecca Ann Parker: <i>Blessing the World. What Can Save Us Now</i> (Elek Rezi)	236
Stephen Lingwood: <i>The Unitarian Life. Voices from the Past and Present.</i> (Elek Rezi)	237
Abstracts	239

Year of Foundation: 1861. Edited by Unitarian Church. Appears quarterly.

Editor in Chief: **dr. Sándor Kovács**
Responsible Editor: **dr. Árpád Szabó**
Editor: **Tamás Jakabffy**
Copyreader: **Miklós Kürti**
Layout: **Árpád Péter**

Members of the Editorial Board: **dr. Mihály Balázs, dr. Julianne Brandt, dr. Szabolcs Czire,
Dávid Gyerő, Botond Koppándi, Lehel Molnár B.,
dr. Ildikó Horn, Botond Koppándi, Lehel Molnár B., dr. Elek Rezi**

Editorial Office: B-dul 21 Decembrie 1989, nr. 9, 400105 Cluj-Napoca, Romania
Tel: +40 264 593236, +40 364 405558; fax: +40 264 595927; e-mail: keresztenymagveto@unitarius.com.
Printed in the GLORIA Printing House. ISSN 1222-8370.

MEGRENDELÉS

Belföldi előfizetőknek:

egyed. szám ára: 10 lej, előfizetés egy évre: 40 lej

Külföldi előfizetőknek:

éves előfizetés: 3000 Ft (+ postaköltség Magyarországra)

éves előfizetés: 10 EUR (+ postaköltség)

Előfizetési szándék jelezhető:

a Kiadványterjesztő hivatalban (Szabó Zoltán nevére):

postacím: 400105 Cluj, B-dul. 21 Decembrie 1989 nr. 9.

elektronikus cím: keresztenymagveto@unitarius.com;

tamas.jakabffy@unitarius.com

telefon: +40 364 405557

Külföldről az előfizetés összegét kérjük az alábbi

bankszámla-számok valamelyikére küldeni:

forintban: RO38 BTRL 0131 2205 9343 72XX

euróban: RO77 BTRL 0130 4205 9343 72XX

Banca Transilvania Cluj, SWIFT: BTRLRO22

Számlatulajdonos: Episcopia Unitariană,

Cluj, Románia, B-dul. 21 Decembrie 1989 nr. 9.

Éreztük, hogy egyházunkban, úgy is mint egyikében a magyar egyházaknak, szükséges, sőt halaszthatatlan ideje valamit irodalmi úton nemcsak különleg, hanem szellemi erőtként tervszerű összpontosítása által is tenni, s hogy itt nem egyesek önérdekének, hiúságának kielégítése, hanem a mi közös érdekünk, becsületünk forog fenn; arról van kérdés: a legjobb erők s buzgó jóakarat egyesítése által bizonyosságát adni annak, hogy hitfelekezetünknel életrevalóság, némi tudományi és erkölcsi súly s tevékeny közszellem van.

Keresztény Magvető 1861.

ISSN 1222-8370

9 771222 837026